

Alapító: Grafoprodukt Kft., 24000 Szabadka,
József Attila u. 26., tel./fax: 024/555-032
Kiadó: Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság
Elnök: Szabó Lajos
Szerkesztőség és levélcím: Grafoprodukt Kft.,
24000 Szabadka, József Attila u. 26.,
tel./fax: 024/555-032
e-mail: bacsorszag@open.telekom.rs
www.bacsorszag.rs
Szerkesztőbizottság:
Ricz Péter (elnök), Dr. Czékus Géza, Fábian Borbála PhD,
Dr. Mészáros Zoltán, Özveggy Károly, Németh Ferenc
Főszerkesztő: Ricz Péter
Olvasószerkesztő: Fábian Borbála
Számtitkárság: Göncöl Róbert
Korrektor: Huszka Márta
Tagsági díj egy évre: 1000 dinár
Számlaszám: 160-135364-26
Nyomda: Grafoprodukt Kft., Szabadka
Igazgató: Özveggy Károly
Minden jog fenntartva!

*A szerkesztőség beleegyezése nélkül a Bácsországban
megjelent cikkek nem közzétehetőek!*

A fedőlap: Az egykori szabadkai Kunetz Mór ház
kapujának részlete (fotó: Negyela László Márk)
A belső borítón: Képek a szabadkai múzeum Vojnich
Oszkár utazásai kiállításáról (fotó: Hevér Miklós)
A hátsó belső borítón: Képek az oroszországi romokról
A hátsó borítón: A temerini Illés-nap

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
930.85(497.113)
„BÁCSORSZÁG”: vajdasági honismereti szemle /
főszerkesztő Ricz Péter. - 1995, 1- . - Szabadka
Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, 1995-. - 30 cm
Tromesečno
ISSN 1450-6831
COBISS.SR-ID 135176711

Készült a

támogatásával.

TARTALOM

Németh Ferenc

„A könyv nyomtató tudományban tökéletes
jártassággomról tanúság tétetik” 2

Polgárdy Géza

Vojnich Oszkár,
vadász és utazó emlékezete 6

Csorba Béla

„Mikor kezdtem a nagy vízen utazni...” ... 13

KÖNYVESPOLC

Szöke Anna

Silling István: Szenttisztület és népi
vallásosság a Vajdaságban 22

Pejin Attila

Teitelbaum Moshe-Mózes,
a „zentai” rabbi 23

Margittai Linda

Antiszemitizmus, nacionalizmus,
racionalizmus: „őrségváltás” és orvosszakma
a visszacsatolt Délvidéken 26

Stevan Mačković

A holokauszt 35

Szedlár Rudolf

A veszedelem áldozatai 40

Sarlós István

Kérvények a táborból 43

Fábian Borbála

Fejezetek a bajai zsidóság történetéből... 49

Negyela László Márk

Itt élnek Halbrohrék 56

Valastyán Balázs

„... vissza szeretnék térni ahhoz a földhöz,
amelyből kinőttem, és amelyből való
vagyok” 64

Heverdle Péterné Dr. Köncse Kriszta

Kersch Ferenc,
egy ismeretlen Liszt-tanítvány 71

KÖNYVESPOLC

A. Sajti Enikő

Bánáti történetek a múltból 80

Rokolya Gábor

Egy félretett végrendelet 81

Szöke Anna

A rozmaryn különös jelentősége
a kishegyesi ünnepnapokban 86

Gombár Imre

A palicsi és a környékbeli iskolák hálózata
a 20. század ötvenes éveiben 88

Szarka Mándity Krisztina

Az emlék ereje 96

Wicker Erika

Halmostól (Bács)Almásig 98

Pecze Rózsa

Maróti rejtély 105

Gerlovics Szilveszter

Egy évezred magyar pénzei
Salamon (1063–1074) 110

KÖNYVESPOLC

Baranyi Anna

Ismertető Ninkov K. Olga Az idő arcai I.
című könyvéről 112

KÖNYVESPOLC

Jávor Anna

Korhecz Papp Zsuzsanna:
„Mathias Hanisch pictor Imperio” 114

KÖNYVESPOLC

Berta Adrián

Egy főnemesi család felemelkedése
és bukása az Anjou-korban 117

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGÜNK

Csorba Béla

Illés próféta kultusza Temerinben 119

Ricz Péter

Az oroszországi középkori romok
és temető 120

„A könyv nyomtató tudományban tökéletes jártasságomról tanúság tétetik”

170 évvel ezelőtt, 1844 nyarán kezdte meg munkáját Bittermann Károly szabadkai nyomdája

Németh Ferenc, Újvidék

A szorgalmas óbudai betűszedőt és nyomdászt, Bittermann Károlyt (1805–1869) egyik méltatója, Grosschmid Gábor szellemi úttörőnek nevezi,¹ s talán ez fejezi ki legjobban szer-teágazó tipográfiai, azaz lap- és könyvkiadói munkásságát. Negyed századon át (1844–1869) dolgozott Szabadkán, s nemcsak a szabadságharc bácskai nyomdászaként tartjuk őt számon, hanem egy népes nyomdászcsalád megalapítójaként is,² s ami még fontosabb: (Szép Ferenc-cel együtt) a vajdasági magyar sajtó elindítójaként.

A szakma megbecsülését példázza, s ezt Novák László is hangsúlyozza, hogy „sokoldalú tevékenységével a kitűnő karakterével nagy becsületet szerzett a nyomdász névnek”.³

Életútja, életpályája Óbudáról indult. Ott született 1805. július 13-án. Szegény szülők gyermeke volt, s az elemi három osztályának elvégzése után, 1816 táján a Trattner-Károlyi nyomdába szegődött el tanoncnak.

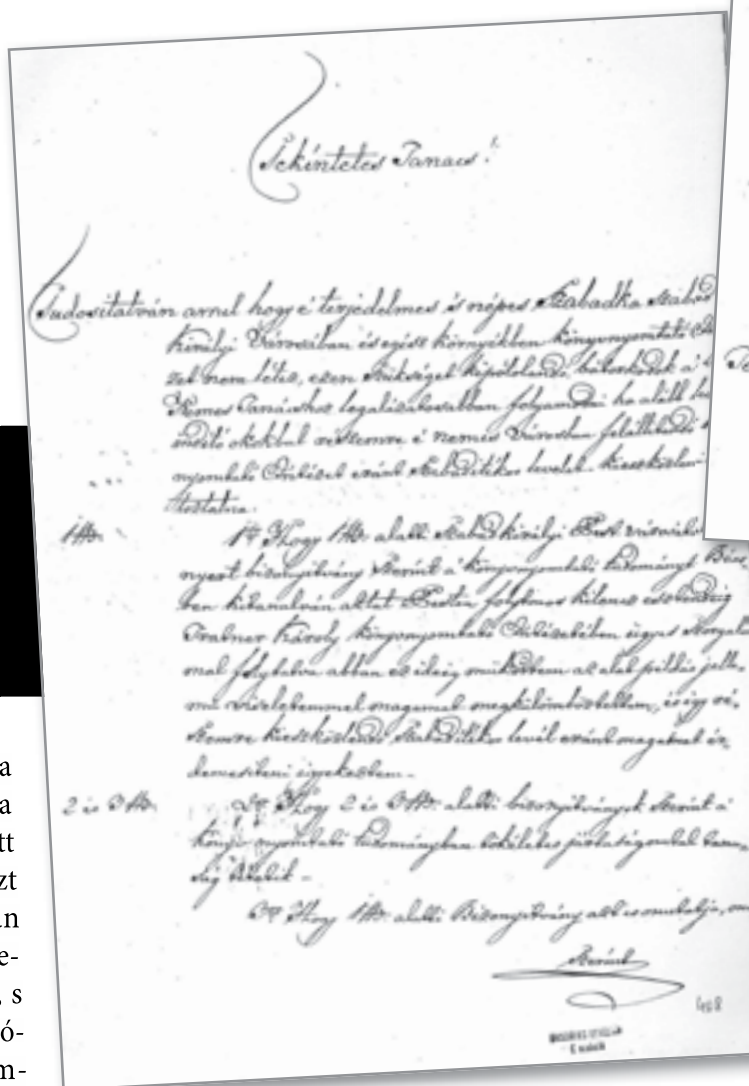
Ott négy évig tanulta a szakma fortélyait, s „a szedő pályára mutatott legtöbb hajlamot”. Azt követően, 1820 táján az akkori szokások szerint vándorútra kelt, s három évet töltött Európa legjelesebb nyomdáiban. Először a bécsi mechitaristáknál dolgozott, majd Németországban, a nyomdaiparáról híres Lipcsében és Drezdában. Végül Csehországban kötött ki, pontosabban Prágában, a Gottlieb Haase-féle nyomdában, ahol huzamosabb ideig dolgozott. Tanulóéveit 1823 táján Bécsben fejezte be. Azt követően kilenc évig a pesti Trattner-Károlyi nyomdában alkalmazták, majd Landerer és Heckenastnál.⁴

Bittermann 1842-ben Pestről, a Trattner cégből intézte első kérelmét nyomda felállítására a szabadkai városi tanácshoz.⁵ Ekkor már eléggé rátermettnek érezte magát ahhoz, hogy nyomdát alapítson, s rendelkezett is a nyomda felállításához szükséges anyagi javakkal. Ez

volt egyébként az a két nélkülözhetetlen feltétel, amely nélkül nem nyerhetett nyomdai privilégiumot. Ám annak ellenére, hogy eleget tett a feltételeknek, 1842 és 1844 között többször nyújtott be „esd levelet” az illetékesekhez (a szabadkai eljáráság pártfogó feliratával egyetemben), mígnem 1844. március 7-én sikerült elnyernie a nyomdai privilégiumot.⁶

Az igen díszes, latin nyelvű, vörös bársonyba kötött, aranyzsinórral átkötött hétoldalas hártypapíron kiállított okmányban a többi között ezt olvassuk:

„Bittermann Károlynak, mint akit jó erkölcei különben is ajánlanak, és aki a nyomdászat mester-ségében jártas, s e célra elegendő

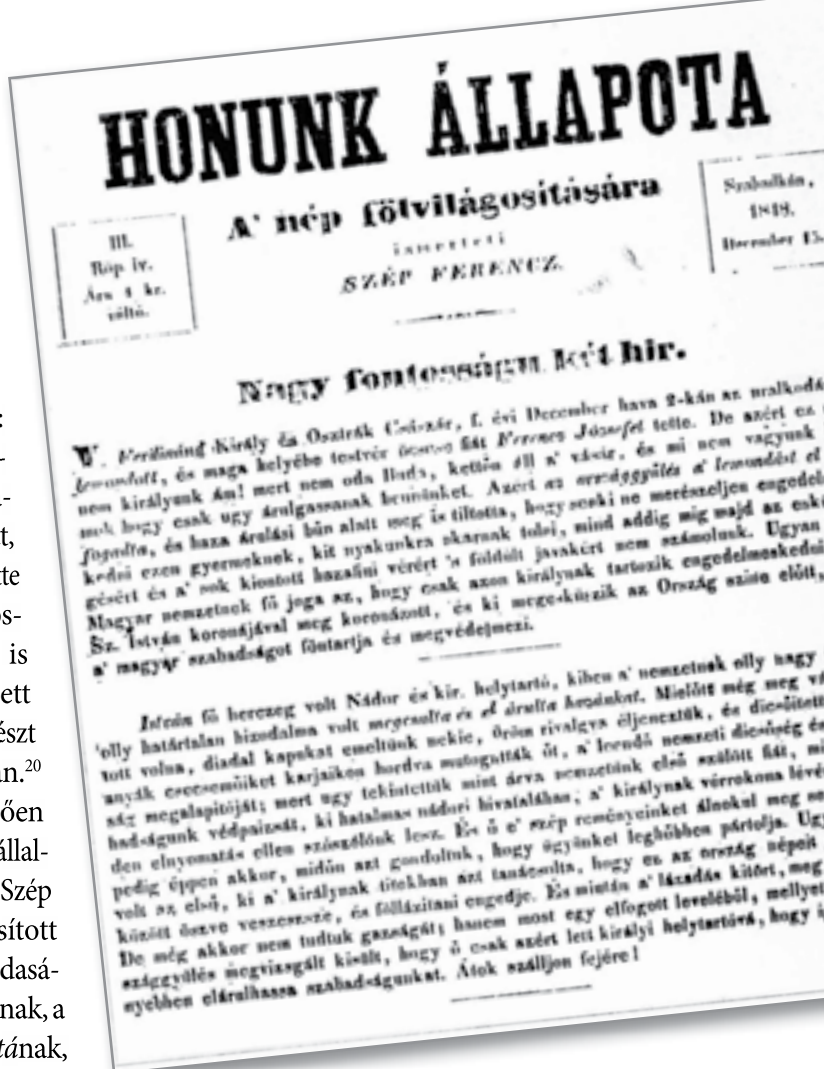

pítási törekvéseit.¹³ Grosschmid Gábor mesél el erről a találkozásról egy, minden valószínűség szerint nyomdászunk családjában fennmaradt, sokatmondó anekdotát. Szárits azt a kérdést intézte hozzá, hogy ért-e a böllér mesterséghez, vagyis a disznóvágáshoz? Állítása szerint az télen Szabadkán igen jövedelmező mesterség volt, talán jövedelmezőbb is, mint a nyomdászat.¹⁴ Bittermann felettébb lehangolta ez a kérdés, de nem csüggedt. Megérkezése után csakhamar megvette Simony Mihály ügyvéd házáat, ahol be is rendezte nyomdáját.¹⁵ Valamikor 1844 júliusában-augusztusában kezdte el üzemeltetni tipográfiáját,¹⁶ s az indulásnál Szabadka várostól kapott némi rendelést, amely évről-évre növekedett.¹⁷

Dietrich Gyulától tudjuk azt a fontos tény, hogy a Bittermann-ház nemcsak nyomda és kiadó volt, hanem szabadkai írók, értelmiségiek fontos találkozóhelye is: „a nyomda épületében talált hajlékot az első szabadkai irodalmi társulat. A bérelt helyiségben összejöveteleket tartottak, a tagok pedig szoros kapcsolatban álltak Bittermann Károllyal.”¹⁸

Szabadkai nyomdászkodásának első évét mindössze néhány aprónyomtatvány elkészítésével zárta, de a szabadságharc kitöréséig már komoly munkák kerültek ki sajtója alól: többek között Farkas Bertalan és Remess Kázmér művei, a Csengeri Pál és Szántó István szerkesztette *Játékszíni zsebkönyv*, Jósika Miklós *A könnyelműek* című regényének szerb nyelvű fordítása, Bogoboj Atanacković novelláskötete, Buday Jenő és Balog György alkalmi dolgozatai, a *Bácskai gyepkönyv*, Ároki Szilágyi Imre *Játékszíni Emlékkönyve*, Szép Ferenc *A gyümölcsfa tenyésztéséről és nemesítéséről* című munkája, néhány gimnáziumi értesítő és egyházi kiadvány.¹⁹

1848-ban azután kitebélyesedett a nyomda tevékenysége: Bittermann mindent a szabadságharc szolgálatába állított: plakátokat, falragaszokat, felhívásokat nyomtatott, ismét megjelentette a 12 pontot, Kosuth-bankókat is készített, amellet személyesen is részt vett a harcokban.²⁰ De messzemenően a legfontosabb vállalkozása (amelyet Szép Ferencsel valósított meg), az első vajdasági magyar újságnak, a *Honunk Állapotának*, majd utóbb a *Közlöny Kivonatának* a kiadása volt. Mindkettő a szabadságharc ügyét szolgálta, pontosabban a szabadkai és Szabadka környéki polgárok tájékoztatását a forradalom eseményeiről. Nem véletlenül áll a Szép Ferenc szerkesztette *Honunk Állapota* alcímében, hogy „a nép felvilágosítására” készült.²¹ A forradalom hivatalos lapja, a *Közlöny* ugyanis, a harcok alakulása miatt nem érkezett rendszeresen a déli végekre, s az itt élők vagy késve, vagy egyáltalán nem tájékozódhattak az országban zajló eseményekről. Iványi István szerint első száma 1848. november 27-én jelent meg, s 1849. január 8-án szűnt meg.²² Egyetlen példánya, 1848. december 15-i száma a Magyar Országos Levéltárból került elő Magyar László néhai levéltári kutató jóvoltából.²³ A második (heti)lap, a *Közlöny Kivonata* később, 1849-ben hasonló céllal indult, azaz „a lap hiányok pótlására”.

1849. március 17-től 1849. október 8-ig állt a szabadkai olvasók szolgálatában.²⁴ Megjelenéséről a *Közlöny* című hivatalos lap is hírt adott: „A hírlapok hiánya a vidéken az által pótoltatik, hogy a *Közlöny*-ben megjelent cikkek érdekesebbjei Szabadkán számos példányokban kinyomtatván, közzé tétetnek, s a lap mérsékelt áron adatik el.”²⁵ Példányait nem ismerjük.

Végezetül arra a kérdésre is választ kellene adni, milyen ember volt Bittermann Károly. Beadványaiból, hivatalos bizonyítványából ez is körvonalazódik. Azt olvassuk róla, hogy „erkölcsös és jó magaviseletű”, „becsületes és jámbor viseletű” volt, „a könyvnyomó mesterségek tudományában több esztendei gyakorlat által tökéletesen jártas”. A nyomdászattal „ügyes szorgalommal foglalatzkodott”, „ellene (...) soha semmi panasz elő nem fordult”. Beadványában önmagáról

Másolat.
285.

Felhatalmazás rögtön ítélő bíróságok' felállítására.

Csernovits Péter temesi gróf és főispány, a' Torontál megyében kiállott lízengés elfojtása, 's a' bírók meghatalmazásának eszközölése végett rendkívül felhatalmaz királyi biztosnak mai napon kelt rendelkezésünk által kinevezetvén; ezenel e' megyének valamint Torontál, Temes, Krasó, Arad vármegyéknek; Szabadka, Újvidék, Zombor, Arad, Temesvár királyi Városoknak, 's a' csájkások kerületének, 's általában mind azon hatóságoknak, melyeket a' nevezett, királyi biztos e' végre felkölöltvén, ezenel meghagyatuk és parancsolatuk: hogy egy szinben 's azon helyeken, mikist a' királyi biztos rendelési, rögtön ítélő bíróságokat állítani; annak felállítását kihirdetni; 's a' bíróságokat gyors eljárásra utasítani, vagy a' királyi biztos, által idő nyeres végett netalan követeléseit felállításodokat, törvényesen felállítottaknak ismeri kötelességüknek tartsiák. — Melly rögtön ítélő jog a' legfelsőbb rendszabályokban kijelölt minden esetre, 's különben az ország bírájének, 's a' törvényes községnek erőszakos kitéréssekkel kísért lízálás, lízálás, lízársai bujtogatás, 's annak következtében gyilkosságok, rablások, gyújtogatások általi meghibériása eseteire világosan kiterjesztve érteendő; jelen rendelet következtében kihirdetés után azonnal foganatba vevendő; 's tartandó kormányrendelet általi visszahívásig. —

Kelt Budán, April 27-én 1848. István Náder m. k. helytartó. G. Batthyány Lajos.

Nyomatott Szabadkán, Bittermann Károlynál.

SZABADKAI

LÓVERSENY

TÁRSASÁG

KÖNYVECSKÉJE

1846.

Szabadkán,

Nyomatott Bittermann Károly betűivel.

is hasonlóképpen vall: „A könyvnyomtató tudományt Bécsben kitanulván, aztat Pesten folytonos kilenc esztendeig (...) ügyes szorgalommal folytatva, abban ez ideig (...) példás jellemű viselettemmel magamat megkülönböztettem. (...) A könyvnyomtató tudományban tökéletes jártasságomról tanúság tétetik.”²⁶ Grosschmid Gábor szerint nyomdászunk népszerű ember volt, „számos adoma maradt a mindig jókedvű öregről”.²⁷ Vendégszeretete Szabadka-szerre ismeretes volt. Szerény embernek ismerték, aki „mintája volt a becsületességnek”, s akinek példás volt a hazaszeretete.²⁸

1869 májusában, rövid betegség után bekövetkezett halálát egész Szabadka gyászolta. ❀

Jegyzetek

¹ Grosschmid Gábor: *Bittermann Károly könyvnyomdatulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítása*. = Bács-Bodrogh Vár-

megyei Történelmi Társulat Évkönyve, VIII. évf. 1. füz. 41–46.

² A Bittermann nyomdászcsalád tagjai közül néhányat a nyomdásztörténeti szakirodalom is számon tart. Szabadkán dolgozott Bittermann József és Andor, Zomborban Bittermann Nándor, Zentán Bittermann Andor, Jászberényben Bittermann Ede.

³ Novák László: *A nyomdászat története*. Budapest, 1928, V. k. [1801–1867], 78.

⁴ Németh Ferenc: *Bittermann Károly és a szabadkai nyomdászat kezdetei*. Életjel, Szabadka, 1994 [Életjel Miniatűrök 48.], 16–19.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 20–30.

⁷ Firtinger Károly: *Hazánk könyvnyomtatói Hunyadi Mátyás korától 1848/49-ig*. = *Grafikai Szemle*, 1893/6. sz. 99.

⁸ Uo.

⁹ Grosschmid Gábor: *Bittermann Károly könyvnyomdatulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítása*. = Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, VIII. évf. 1. füz. 41–46.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Fitz József: *A magyar nyomdászat 1848/49*. Budapest, 1948, 175.

¹³ Grosschmid Gábor: *Bittermann Károly könyvnyomdatulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítása*. = Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, VIII. évf. 1. füz. 41–46.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Dietrich Gyula: *Bittermann Károly és az első szabadkai nyomda (1844–1907)*. = *Üzenet*, 1975. okt. 766–773.

¹⁶ Németh Ferenc: *Bittermann Károly és a szabadkai nyomdászat kezdetei*. Életjel, Szabadka, 1994 [Életjel Miniatűrök 48.], 33.

¹⁷ Grosschmid Gábor: *Bittermann Károly könyvnyomdatulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítása*. = Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, VIII. évf. 1. füz. 41–46.

¹⁸ Dietrich Gyula: *Bittermann Károly és az első szabadkai nyomda (1844–1907)*. = *Üzenet*, 1975. okt. 766–773.

¹⁹ Németh Ferenc: *Bittermann Károly és a szabadkai nyomdászat kezdetei*. Életjel, Szabadka, 1994 [Életjel miniatűrök 48.], 34–36.

²⁰ Uo. 40–48. Emiatt, hat heti börtönre ítélték, amelyet a Temesvári vár kazamatáiban töltött le.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ V. Busa Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849*. Budapest, 1986, I., 140.

²⁵ *Közlöny*, 1849. márc. 24.

²⁶ Németh Ferenc: *Bittermann Károly és a szabadkai nyomdászat kezdetei*. Életjel, Szabadka, 1994 [Életjel Miniatűrök 48.], 16–25.

²⁷ Grosschmid Gábor: *Bittermann Károly könyvnyomdatulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítása*. = Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, VIII. évf. 1. füz. 41–46.

²⁸ Uo.

Vojnich Oszkár

vadász és utazó emlékezete

Dr. Polgárdy Géza, Budapest

Vadászutazóink népszerűségét szemlélve azt látjuk, hogy némelyek igen nagy hírnévre tettek szert, maguk vagy mások megírták életüket és tevékenységüket, könyveiket pedig számtalan kiadásban vehették és vehetik kézhez ma is olvasóik. Másokat ellenben csaknem elfelejtettek az idők során. Sem életükről nem jelentek meg olcsó, s így könnyen megvásárolható munkák, sem az általuk írt, egykor megjelent művek nem értek meg újabb kiadásokat, s így ma nem sorakoznak az érdeklődők polcain. Mert könyveik, egyetlen kiadást megérve – azt is évtizedekkel ezelőtt –, csaknem elérhetetlenek...

Ki állítaná, hogy *Kit-tenberger Kálmán*, *Mészáros Kálmán*, *Molnár Gábor*, *Sáska László*, vagy *Széchenyi Zsigmond* ne az előbbi, a népszerű vadászírók és vadászutazók táborába tartoznának? S ugyan ki gondolná azt, hogy az alig emlegetett *Latinovits*

Géza (1863–1914), *Tallián Emil* (1859–1911) vagy éppen *Vojnich Oszkár* (1864–1914) – érdekes, utóbbiak valamennyien a mai Vajdaság fiai – az előbb felsoroltakkal azonos népszerűségnek örvendenének, s úti- vagy vadászkönyveik is a korábban emlegetett szerzők műveivel vetekedő módon és gyakorisággal jelennének meg újra...

Az itt következőkben – enyhíténi akarván a jelzett egyoldalúságon – Vojnich Oszkár életéről és munkásságáról szeretnék megemlékezni. Már most, a jelen sorok legelején megemlítve – természetesen nem azzal a szándékkal, hogy saját állításomat megcáfoljam –, hogy Vojnichről jelentek meg „híradások,” méghozzá itt, a szűkebb délvidéki pátriában. De ritkán, és akkor is kis példányszámban, így az érdeklődő közönség által szinte elérhetetlenül. Így *Székely Tibor*, az 1912–1988 között élt utazó és világljáró még 1980-ban Szabadkán,

az *Életjel Miniatűrök* 34. köteteként jelentette meg 72 oldalas, a szó szoros értelmében „miniatűr” könyvét *A világljáró vadász (Vojnich Oszkár élete és munkássága)* címmel.

Majd néhány évvel ezt követően *Kalapis Zoltán* a *Régi bácskai és bánati utazók* (Forum Kiadó, Újvidék, 1987)

című munkájában szentelt néhány oldalt

Vojnichnak. De mindezek a csekély példányszámban napvilágot látott „híradások” vajon ellent mondanak-e fenti állításunknak?

Aligha!

Az a kérdés persze feltehető, hogy vajon Vojnich Oszkár, a fél világot bejáró vadászutazó ön maga mennyire járult hozzá ahhoz, hogy személye körül ekkora legyen utóéletében a csend. Mert tény:

Vojnich Oszkár (Bajsa, 1864. május 18. – Port Said, 1914. május 18.)

végtelenül szerény, visszahúzódó, önmagát előtérbe állítani sohasem akaró, a dicsekvésnek, felvágásnak még a látszatát is kerülni igyekvő ember volt.

E bevezető gondolatokat követően akár sorra is vehetnénk mindazt, amit Vojnich Oszkáról, e méltatlanul keveset emlegetett vadászlóról és vadászutazóról elmondani érdemesnek tartunk. Ere azonban még mindig várni kell, mert előbb célszerű kitérni arra, hogy honnan, milyen környezetből érkezve is emelkedett a délvidéki pátria jelesei közé.

Nos, valaha Dalmáciából a mai Vajdaság területére települt családból származott, s ősei – akik közül némelyek Vojnitsnak éppen úgy írták a nevüket, mint mások Vojnicsnak vagy Vojnichnak – 1687-ben már a szabadkai határőrség soraiban találhatóak. A család tagjai részt vettek a török elleni küzdelmekben, a Rákóczi-szabadságharc idején pedig a császári seregben katonáskodtak. A szabadkai helyőrség lajstromában 1704-ben hat Vojnits (Miklós, András, József, Péter, Illés és Lukács) is szerepelt. István (és testvére János) pedig, gyermekeikkel együtt, a Szabadka felszabadítása

Családi címer

körüli érdemeikért 1741. október 28-án Mária Teréziától címeres nemes levelet nyertek. Később, 1743-tól István Szabadka főbírája, János pedig tanácsosa lett. Miután pedig István fiai 1759. január 14-én a Zákó családtól megvásárolták a Topolya közeli Bajsza község felét, immár előszeretettel használták a Bajsai nemesi előnevet. Tegyük hozzá: a királyi megerősítést és a Bajsai előnév használatának hivatalos engedélyezését „csak” 1793. december 16-án kapták meg.

A következő másfél évszázadban a Vojnits (Vojnich, Vojnics) család számtalan tagja töltött be fontos, vezető tisztségeket Bács-Bodrog vármegye, vagy valamely e tájegységhez tartozó város (Baja, Titel, Szabadka, Zombor stb.) közéletében.

Hosszan sorolhatnánk e tisztségeket viselő elődök neveit, ám elégedjünk most meg csupán néhányuk nevének és címeinek megemlékezésével. Fábián 1790 körül Bács vármegye főszolgabírója, utóbb táblabíró, majd II. alispán, 1805-ben és 1807-ben a pozsonyi országgyűléseken a vármegye követe. Unokatestvérei közül Antal alispán, Lőrinc táblabíró, József vármegyei esküdt volt. Dániel (1825) tb. alügyész, majd szolgabíró, főszolgabíró. Mihály, György, Miksa és János táblabírák (1825), Ferenc tb. alügyész, Alajos táblabíró (1828). Barnabás (1829) szolgabíró, 1844-től országgyűlési követ, Dávid 1848-ban honvédtiszt. Az 1856. augusztus 18-án született István 1882-ben az államtudományok doktora, Bács-Bodrog vármegye tb. aljegyzője, jegyzője, majd főjegyzője, 1887-ben országgyűlési képviselő, 1893-ban Baja és Szabadka, 1895-ben Bács-Bodrog, Baja és Zombor főispánja, aki 1899. január 4-én magyar bárói rangot és

örökös főrendiházi tagságot nyert. Az ifjabb István, aki 1861-ben Bajsán született, Bács-Bodrog vármegye alispánja, Sándor pedig földbirtokos, akit 1896-ban országgyűlési képviselőnek választottak.

A család – mellékelten bemutatott – nemesi címerének leírása: vörösben, arany szarufa felett, a pajzs két sarkában szarvaival felfelé fordított két ezüst félhold, alatta törzséről leszakított, turbános török fejfel. Sisakdísz: aranymarkolatú görbe kardot tartó, könyöklő páncélos kar. Takarók: vörös – arany, vörös – ezüst.

Felmerülhet már most a kérdés, hogy Vojnich Oszkár, a vadászról és utazóról szólva miért foglalkozunk ennnyit elődeivel, családja korábbi történetével. Azért, mert Vojnich

Vojnich Oszkár pályája elején

Oszkár – ismereteink szerint – soha és sehol nem beszélt, nem írt róluk, még a szüleiről sem! Szégyellni való nemigen akadt a Vojnichok genealógiájában, így csak sejteni véljük, hogy szemérmesen, minden

hivalkodástól mentes természetének megfelelően magánügynek tekintette mindezt, a kérdésnek még a látszatát is kerülni akarva. Említsük ezért meg mi, hogy ha Szinnyei József nevezetes Magyar írók élete és munkái című hatalmas művének XIV. kötete 1311-12 oldalain nem szentel – könyvei felsorolásával együtt – tíz sort Vojnich Oszkárnak, most szülei nevét is csak nagy utánajárást követően tudnánk. Így viszont Szinnyeitől tudjuk, hogy atyja Bajsai Vojnich Sándor volt, édesanyja neve pedig felsőpulai Rohonczy Szilárka.

A világiáró vadász szokása volt, hogy nagyobb utazásai előtt (mintegy tíz ilyen volt) végrendeletét mindig átadta barátjának, dr. Rohrer Géza szabadkai közjegyzőnek. Ám nem írt mindig újat és újat, hanem mindig ugyanazt adta le. Ezt onnan tudjuk, hogy amikor meghalt, ezen – általa „pedigré”-nek nevezett – irat a Budapesten megjelenő Az Est nevű lap birtokába jutott, s ez 1914. május 23-i számában leközölte. Ezeket olvashatjuk benne:

Pedigrém. Születtem 1864. május 18-án Szabadkán. Vallásom római katolikus, az 1-3 gimnáziumban magántanuló, a 4-6 osztályt Budapesten, a piaristáknál, a 7-8-at a reformátusoknál végeztem. Miután a 8. gimnáziumot négy hónapos tüdőbajom miatt nem végezhettem be, Szabadkán tettem érettségim. Egyetemem végeztem, 1884-85-ben önkéntes voltam. 1885. decemberben tiszti kinevezést kaptam. A szabadkai ügyvédi kamaránál be voltam jegyezve. 1893-ban Szabadkán, a városnál szolgáltam mint tiszteletbeli aljegyző, de csak pár hétig. Amerikai út. 1897. február óta a Földművelési Minisztériumban, mint tiszteletbeli hivatalnok dolgozom.

E SZÖVEG NEM SZÓ SZERINTI! Mégpedig azért nem, mert az eredeti hemzseg a rövidítésektől, melyeket feloldottunk, mondatait pedig kikerekítettük. Ezen túlmenően sem hozzá nem tettünk, sem el nem vettünk semmit, egyetlen adatot sem.

Az biztos, hogy önéletrajza nem hétköznapi emberre vall! Már a „pedigré” szó említése is meglepi olvasóját, amint az is, hogy szüleinek még a megemlést is mellőzi. Amint nem pontosítja azt sem, hogy milyen egyetemet végzett. (Színnyei említett művében bölcsészdoktornak véli, amit életrajzírója, Székely Tibor megkérdőjelez. Miként utóbbi írja:

„Feltételezem, hogy jogtudományi diplomája volt, mert csak azzal iratkozhatott be a Szabadkai Ügyvédi Kamarába.” Tegyük hozzá ehhez, hogy halotti értesítője – amit feltehetően testvére, Sándor fogalmazott – államtudornak mondja.)

Valószínűnek tehát az látszik, hogy állam- és jogtudományi doktorátust szerzett. Végül is mindenki „doktor”-nak szólította, ő azonban első (szerzői kiadásában, 1894-ben megjelent) *Budapesttől Sitkáig* című könyvétől eltekintve a doktort soha és sehol nem használta.

Amint nem használta „bajszai” nemesi előnevét sem. Címekre, rangokra vajmi keveset adott, amint a tisztségekből adódó társadalmi elismertségre is. Rövid ideig tartó ügyvédi kamarai bejegyzése is, meg a szabadkai városi közigazgatásban kifejtett néhány hetes szolgálata is csupán rokonsága felé tett gesztusai lehettek. „Ha nektek ez fontos, hát legyen!” – gondolhatta. Hiszen – ha nem is részletesen – felsoroltuk, hogy elődei milyen közéleti tisztségeket töltöttek be, s persze rokonsága szerette volna, hogy ő, Vojnich Oszkár is „vigye valamire”. Hogy róla is elmondható legyen,

„lám-lám, milyen komoly közéleti szereplő volt, akár csak a többi Vojnichok!”

A baj csupán az volt, hogy Oszkár egészen más fából faragták, mint rokonsága tagjait. Ő ugyanis – a többi Vojnichtól eltérően – nem számon tartott közéleti pályát kívánt befutni, hanem utazni akart és világot látni, ahol csak lehetett vadászgatni, majd hazatérve elményeiről könyvekben beszámolni. Tehát utazni, vadászni és írni akart. Mást nem!

„Gazdagnak született, és később még két ízben örökölt olyan vagyont, amely szavatolta gazdasági biztonságát. Intelligens, rokonszenves és rendkívül jó testalkatú volt. A férfias sportokban, különösen a kardvívásban és céllövészetben egészen fiatal korában trófeákat szerzett az európai versenyeken.

Minden adottsága megvolt tehát, hogy nagybátyja, Vojnich István báró nyomdokain haladjon, aki neves főispán volt, vagy legalább öccsének, Sándor bárónak a nyomdokain, aki a budapesti parlament tagja volt, esetleg a család más kiemelkedő politikusát kövesse, vagy azokat, akik ügyes üzletekkel vagy házassági szerződésekkel növelték vagyonaikat hatalmas birtokká.

Ehelyett azonban a fiatal Vojnich Oszkár csak a Vojnich-család, szórakozásra hajlamos jellemvonásait örökölte” – írta Székely Tibor.

Életének 22-29 éveire vonatkozóan mindeddig nem merültek fel adatok. Azt tudjuk, hogy gyakran és szívesen tett sétákat a Palicsi- és a Ludasi-tó partján, s hogy nagy kedvvel vadászott vadkacsára – ez azonban vajmi kevés. Életrajzírója is csupán feltételezi, hogy ezekben az években önmaga keresésével volt elfoglalva. Családot nem akart, nem is alapított élete teljes ötven éve alatt. Viszont ahogy az idő haladt, egyre szűkebbnek érezte szülőföldjét.

Vojnich Oszkár, a fiatal vadász

Közép-Európa untatta. Ellenben mind jobban vonzotta a messzeség, fokozatosan kialakult benne az utazás iránti szenvedély, mely később életformájává vált. Vadászni még egészen fiatalon elkezdett. A közlés-vágy alakult ki leglassabban három szenvedélye közül. Egészen biztos azonban, hogy utazásai a saját maga számára is sokat veszítettek volna értékükből, ha mindazt, amit halott, látott és átélt, nem közölhette volna a nyilvánossággal.

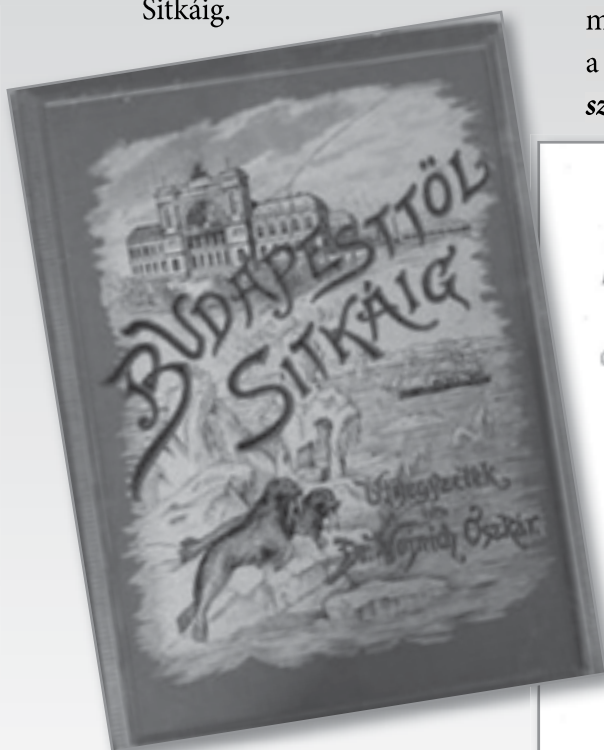
Jól tudta, hogy mit kell tennie, és merre kell indulnia. Sem tanácsra, sem útikönyvekre nem volt szüksége.

Huszonkilenc éves, amikor 1893 júliusában először hagyta el Európát. Hamburgban ült hajóra, s a Columbia gyors járatú tengerjárón Amerikába utazott. Itt aztán nem sajnálta a fáradságot, hogy szekérel, vagy akár gyalogosan eljusson valamely természeti szépséghez, így a Niagarához, a Yellowstone Nemzeti Parkba, a Colorado nagy kanyonjához, vagy valamelyik indián rezervátumba. A gyermekkorában elsajátított nyelveken kívül ekkor már beszélt németül és franciául, Amerikában pedig angol nyelvtudását is tökéletesítette. Amit látott, hallott

és átélt, azt leírta és lefényképezte. Aztán 1894-ben megjelent a már említett első könyve, a Budapesttől Sitkáig.

ám nem járta be keresztül-kasul, ahogy tervezte, csak részben. Ezt meg is említette az útból írt, és még ebben az évben Budapesten, a Pallasnál megjelent **Oroszországban. A 40. és 62. szélességi fok**

molt be, hogy milyen tüzetesen járta be a Fekete-tenger északi partját: „**Június 24-25-én Eriván vidékén jártam, az Ararát hegy**

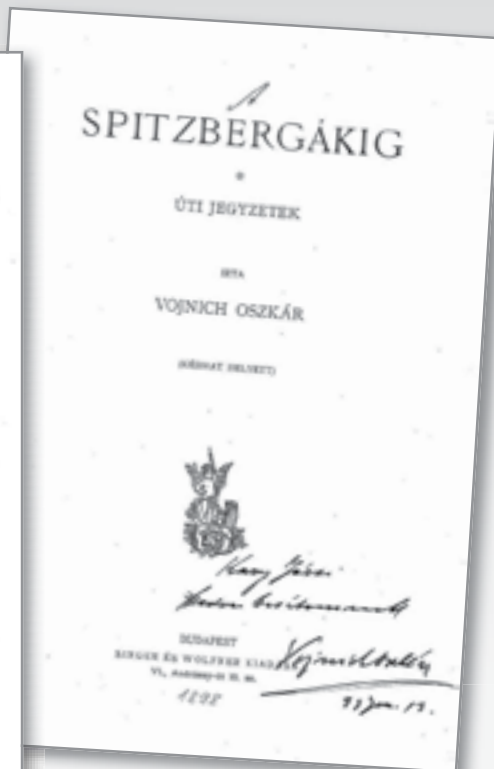
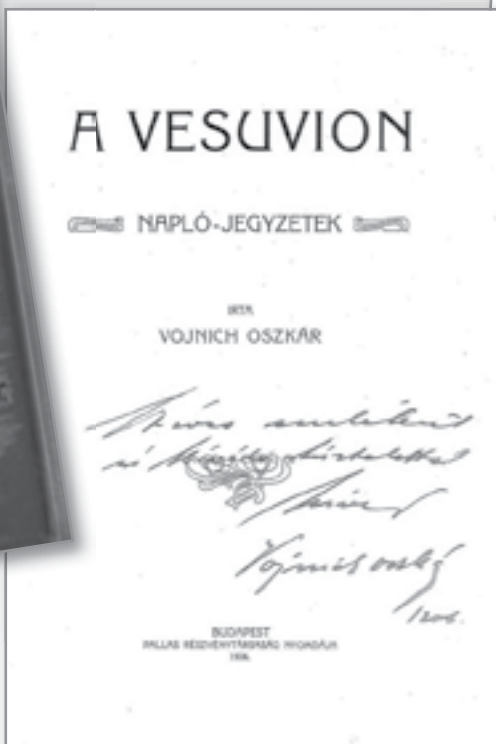

Megvolt a tűzkeresztség, következett a folytatás.

Arra, hogy mikor merre járt, elsősorban könyvei nyújtanak eligazítást, továbbá fivérének és nagybátyjának küldött, olykor az újságok által is közölt levelei. A Szabadkai Hírlap például 1895-ben hírül adta, hogy „**Vojnich Oszkár, városunk fia, aki a múlt évben, Amerikában járt, az idén pedig beutazta Közép- és Nyugat-Európát, az elmúlt szerdán hosszú távollét után visszatért környezetünkbe.**”

1898-ban azzal a céllal, hogy hosszabb és távolabbi útjai előtt Európa más részeit is megismerje, északnak vette az irányt. Bejárta a skandináv országokat, eljutott néhány szigetre is, végállomása pedig Spitzbergák. Útinaplója alapján megírta második könyvét, s kiadásával sem késlekedett. A Singer és Wolfner adta ki Budapesten, még 1898-ban **A Spitzbergákig** címmel.

Majd hosszabb szünet után 1904-ben Oroszországba ment,

A Vojnich Oszkár utazásai kiállítás részlete (fotó: Hevér Miklós)

között című könyve előszavában. Egy Szevasztopolból 1904 nyarán küldött híradása pedig arról szá-

völgyében. 27-28-án Batumiban a Fekete-tenger partján, onnan hajón Novorosszijszk – Kercs –

Feodoszija – Jalta – Szevasztopol. Ma Odesszába megyek.”

1905-ben szerét ejtette, hogy Olaszországba utazzon, főleg Nápoly, Pompeji és a Vezúv környékén járkalva, mivel ekkor éppen a vulkánkitörések kerültek érdeklődésének középpontjába. Az errefelé általa tapasztaltakat a következő évben, 1906-ban ugyancsak a Pallasnál napvilágot látott karcsú kötetében, A Vesuvion címűben tette közzé.

Miután megismerte Európa és Amerika egy részét, 1908-ban hatalmas nekirugaszkodással elhagyta az öreg kontinenst és Csendes-óceáni cirkálásra indult. Bejárta Tahiti szigetét, a Hawaii- és a Fidzsi-szigeteket, Új-Zélandot, Ausztráliát, Új-Guineát. Műve pedig, melyben élményanyagát olvasói elé tárta **A Csendes-óceán szigetvilága** (Pallas, Bp., 1908) címet viseli.

A következő, 1910-ben megtett utazása Afrikába, jelesül Egyiptomba, Ugandába és Kenyába vezetett. 1911-ben India és Indonézia őserdeit, a holland ültetvényeket, valamint Szumátra, Jáva és Celebesz földjét járta be. 1912-ben ismét India következett, de most Burma és a Maláj-szigetek is. Kereken száz évvel ezelőtt, 1913-ban pedig vizsztatért Indonézia szigeteire, majd 1914-ben Közép-és Kelet-Afrikába ment. Ez volt az utolsó utazása.

Két nagy útikönyvbe foglalta utóbbi útjairól készült feljegyzéseit, mindkettő ugyancsak 1913-ban jelent meg korábbi kiadójánál, a Singer és Wolfnernél. Az egyik címe **British India**, tárgya pedig Burma, a Maláj-félsziget és Sziám (a mai Thaiföld), a másik, immár nyolcadik könyve pedig **A kelet-indiai szigetcsoport** címmel jelent meg.

Utolsó, 1914-ben, azaz halála évében megjelent könyve már nem úti jegyzetei alapján készült önálló munka, hanem **Hogyan vadásszunk veszélyes vadra** cím-

Vojnich Oszkár a Bali északi partján 1911. november 3-án az általa lőtt tigrissel és benszülött segítőivel

mel jeles külföldi szerzők műveiből válogatott idézetek gyűjteménye. E könyv 7. oldalától kezdődően hosszan sorolja, hogy kiktől, mely jeles személyektől vette az idézeteket. Néhány név a felsoroltak közül. Sir Samuel W. Baker – vagyis mint tudjuk, Sass Flóra férje és felfedező társa – dr. A. Berger, Alfred Clark, P. H. G. Powell Cotton, R. Gordon Cumming, Captain F.A. Dickinson, A. Radclyffe Dugmore és még sokan mások.

Szállítóeszközeit illetően Vojnich Oszkár nem volt válogatós, mindent használt, amihez csak hozzájutott, s amelyek célhoz juttatták. Óceánjárót ugyanúgy használt, mint csónakot vagy bálnavadász hajót. Nyergelt lovat és öszvért, de elefántot is, amikor oroszánvadászatra ment. Utazott vonattal, gépkocsival és fogatos kocsival. Emlékezetében azonban legmélyebben gyalogosan megtett útjai rögzültek. Főként azért, mert ezek valamely vad üldözésével, becserkészésével, olykor kúszással voltak fűszerezve.

Az eddigiekből azonban nem derült ki, hogy Vojnich Oszkár mindenekelőtt mint vadász volt-e ismert, s csak másodsorban mint utazó. Az igazsághoz tartozik továbbá, hogy a vadászaton és utazáson

kívül még ezernyi más is érdekelte, főleg ha valami elütött a szokásostól, ha volt benne valami rendkívüli. Akár azt is állíthatnánk, hogy a rendkívüli embert a rendkívüli dolgok és események vonzották. Mert valóban így volt

Foglalkozott tudományokkal is – vulkanológiával, zoológiával, etnológiával stb. –, de csak érintőlegesen. Ha ugyanis némi empátiával beleéljük magunkat a jeles vadász és utazó, Vojnich Oszkár világába, ha megértjük életfilozófiáját, világfelfogásának lényegét, akkor látnunk kell, hogy egyéniségétől semmi sem állt messzebb, mint az, hogy tudós legyen. Igen, sok minden érdekelte, de nem volt kedve (türelme? kitartása?), hogy dolgok mélyére hatoljon, hogy bármibe is alaposan elmerüljön. Nagy egyéniség volt, de nem a megszokott értelemben. Valahogy kilógott a sorból. Soha senkire nem volt rászorulva, megszokta, hogy minden felmerülő kérdésre van saját, egyéni válasza, meg szellemi, fizikai (és persze anyagi) ereje ahhoz, hogy elképzeléseit megvalósítsa. Nem vette, képtelen volt tudomásul venni, hogy minden adottságai mulandóak, hogy egyszer majd elfárad, hogy megbetegedhet, s hogy bármennyire

hihetetlen is ez, de egyszer majd megöregszik.

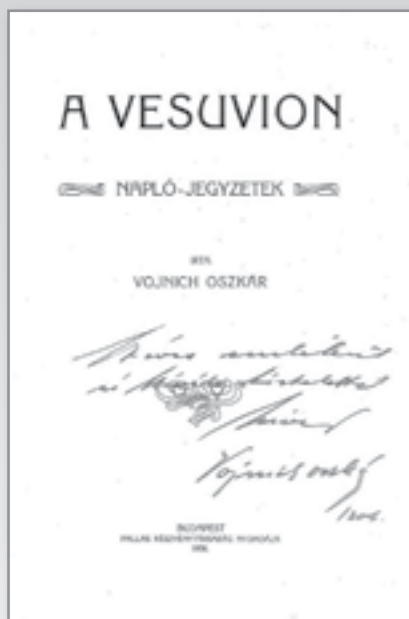
De ezzel még várjunk! Hiszen emiatt – az öregségtől való rettegés – ért véget az élete!

Inkább idézzük Herczeg Ferencet, aki jól ismerte, hiszen a szintén délvidéki (verseci születésű) író jegyezte le róla:

„...Valami tépelődő nyugtalanság hajtotta távoli óceánok és őserdők felé. Lehet, hogy a trópusi éjszakák csillaghieroglifáit betűzte, a saját életrejtélyének megoldását kereste.” Később így folytatta Herczeg: „...Időnként váratlanul megjelent megint közöttünk, új benyomásokkal, ismeretekkel, emlékekkel gazdagon. Magányos bolyongásain csodálatosan megérett, elmélyült, megnemesedett a lelke. Vojnich Oszkár íróvá, költővé, bölcselkedővé lett. Egy-két napig velünk volt, újból összelepedett a régi barátaival, de midőn látszólag a legjobban érezte magát, váratlanul felkelt, nyújtotta kezét, és az ő melankolikus mosolyával mondta: »Holnap utazom – Ausztráliába.«” (Herczeg Ferenc: Arcképvázlat bajsai Vojnich Oszkárról. Kézirat a Szabadkai Történelmi Levéltárban.)

Utazásairól szívesen írt, de nem szívesen beszélt, nehogy azt higgye bárki is, hogy dicsekszik. Továbbá: nehogy azt gondolják, hogy egy téma megszállott mániáku-sa. Így vált hallgataggá és melankolikussá.

Környezetétől láthatatlan fal választotta el. Magányos ember

volt, aki egyedül, egymaga hajszolta a kilométerek ezreit, társtalanul száguldozott egyik kontinensről a másikra. A lapok ugyan 1896-ban hírül adták, hogy eljegyezte Küry Klárát, a pesti Népszínház ünnepelt primadonnáját, a frigyből azonban – kell-e mondani? – nem lett semmi. Hogyan is lett volna ezzel a természettel? Agglegény maradt élete végéig.

Nem szoltunk még Vojnich Oszkár gyűjtő- és közgyűjteményeket gazdagító tevékenységéről.

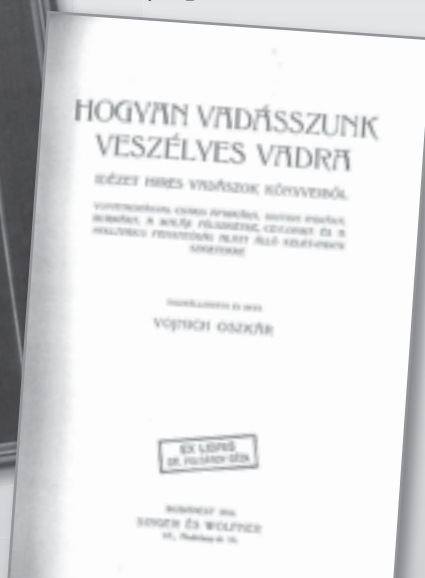
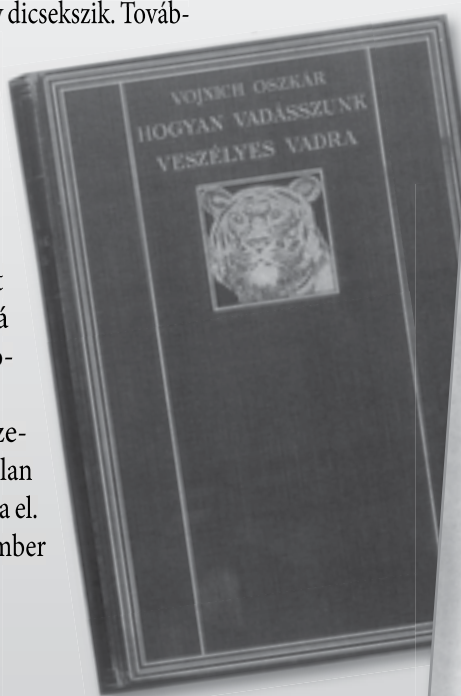
„Szabadkán a Halasi úton van egy titokzatos ház. Ajtaja ritkán nyílik, ablakán ritkán húzzák fel a rolókat. Abban a házban csodálatos dolgok vannak. Csodálatos tárgyak távoli országokból. Preparált állatok, növények, művészeti tárgyak, fényképek” – írta

1911-ben a Bács megyei Napló. Majd szerzője szolt a budapesti trófeakiállításról, ahol az említett szabadkai ház tulajdonosa, Vojnich Oszkár gyűjteménye a legértékesebb. Voltak ott elefántagarak, meg orrszarvúfej, nilusi ló, antilop és ugyancsak kitömött vadbivaly, szarvak százszámra és rengeteg kitömött madár. A vadásztrófeákon kívül művészi és néprajzi tárgyakat, különféle népek díszítő és használati tárgyait is gyűjtötte, amelyek érdekesek voltak egy európai ember számára. De nem csupán magának gyűjtött, hanem gyakran ajándékozott is a távoli országokból hozott legszebb és legértékesebb tárgyak közül. Többek között 1913 májusában szülővárosa, Szabadka jövő múzeumának öt láda különféle néprajzi tárgyat. Ennek ellenére – miként Székely Tibor megállapította – „a város nem emelt neki szobrot, nem helyezett emléktáblát a házra ahol élt, és nem nevezett el róla utcát.” Mindez persze most, 2014-ben is pótolható lenne.

1914 májusában Vojnich Oszkár – mint fentebb említettük – éppen egy kelet-afrikai vadász-expedícióról volt hazatérőben. Sikeres oroszlan-, orrszarvú- és elefántvadászatairól cikkeket, leveleket küldött fivérének, rokonainak, barátainak. A világon semmi jele nem volt, semmi sem utalt rá, hogy a sikeres vadász, aki a maga elképzelései szerint élte az életét, akinek nem voltak gyötrő családi vagy anyagi gondjai, kezét emel önmagára.

Pedig ez történt.

Elérve az egyiptomi Port Said kikötőjét, Vojnich kiszállt a hajóból, amelyen utazott, noha jegye Nápolyig szolt. Kibérelte itt az Eastern Hotel egy egész emeletét, hogy biztonságban érezhesse magát, aztán – némely vélemények

Ebben a Halasi (a későbbi Karađorđe) út elején lévő házban lakott Szabadkán Vojnich Oszkár (1864–1914)

szerint maláriás rohamában – saját mellének szegezte fegyvere csövét. Valóban elképzelhető, de nem biztos, hogy időről időre kiújuló maláriája okozta a szinte megmagyarázhatatlan tragédiát. Hiszen az elmúlt csaknem száz év alatt megdönt-hetetlen érvekkel alátámasztottan, bizonyítékokkal szolgálva senkinek sem sikerült az elkövetés indokait megfejteni.

A magunk részéről leginkább azt a feltételezést – hangsúlyozottan nem bebizonyított tény, hanem feltételezést – tudjuk elfogadni, hogy az erőtlől és energiától duzzadó, élete delelőjéhez, pontosan ötvenedik születésnapjához ért Vojnich Oszkár egyszerűen nem volt képes elfogadni a reá váró jövőt, hogy idős, aztán meg esetleg még gyenge és beteg is legyen, akit szép lassan elhagy a megszokott hév és lendület. Elviselhetetlen lehetett számára a gondolat, hogy ő, akinek erre az életében még nem volt példa, most már majd mások segítségére is szorul.

Remek céllovó és kiváló vadász volt, akinek a kiszemelt áldozat elejtése soha nem okozott gondot.

ELŐSZÓ HELYETT.

Midőn utamról tett feljegyzéseimet a nagyközönség elé bocsátom, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az alábbiakban csak az egymásutáni benyomásoknak engedtem, ennek folytán ne keressenek naplómban rendszert.

Éjszak-Amerikáról tudomdsom szerint mindeddig nem jelent meg illusztrált magyar munka. Amíg érdekesebb mű e hiányt pótolni nem fogja, talán az én szerény naplójegyzeteim is tesznek némi szolgálatot az érdeklődőknek.

Dr. Vojnich Oszkár

Budapesttől Sitkáig c. könyv előszava Dr. aláírásával, megjelent 1894-ben

Ezért 1914. május 18-án döntött, s egyetlen jól irányzott lövéssel leterítette élete legnagyobb ellenfelét: a saját öregkorát... ❀

Irodalom

Vojnich Oszkár könyvei, tanulmányai

Budapesttől Sitkáig (Bp., 1894)
Spitzbergákig (Bp., 1898)
Oroszországban (Bp., 1904)
A Vesuvion (Bp., 1906)
Utazás az Óceánia tűzhányói között (In: Földrajzi Közlemények, 1907)
A Csendes-óceán szigetvilága. Úti jegyzetek. (Bp., 1908)
A kelet-indiai szigetcsoporton. Úti jegyzetek. (Bp., 1903)
British India, Burma, a Maláji-félsziget és Siam. Úti jegyzetek. (Bp., 1913)
Hogyan vadásszunk veszélyes vadra? (Bp., 1914)

Vojnich Oszkáról szóló könyvek, könyvrészletek, tanulmányok

Agárdi Ferenc
1955 A nagyvilág magyar vándorai. Bp.
Herczeg Ferenc
Arcképvázlat Vojnich Oszkáról. Kézirat a Szabadkai Történelmi Levéltárban.

A Vojnich családi sírbolt Szabadkán a Bajai temetőben. Itt nyugszik a nagy világutazó és jeles vadász, Vojnich Oszkár

Kalapis Zoltán

1987 Régi bácskai és bánáti utazók. Forum, Újvidék

Magyar utazók lexikona

2001 Szerkesztette Balázs Dénes. Bp.

Székelly Tibor

1980 A világjáró vadász. Vojnich Oszkár élete és munkássága. Életjel miniatűrök, Szabadka

A Columbus gőzhajó képeslapon
(mellette összehasonlításképpen
a Santa Maria)

Csorba Béla, Temerin

„Mikor kezdtem a nagy vízen utazni...”

Vajdasági magyarok kivándorlása Észak- és Dél-Amerikába a trianoni döntést követő években

I.

Magyarország déli megyéiből a külföldi országokat megcélzó kivándorlás nem a trianoni országszabdalást követően indult meg, mindez már a 19. század kilencvenes éveitől kimutatható, s összefüggésben van a hazai rossz gazdasági szerkezet és az egyenlőtlen mezőgazdasági birtokviszonyok mellett Németország és az Amerikai Egyesült Államok iparának expanziójával, az olcsó munkaerő iránti igényével és az ez által kiváltott demográfiai elszívó hatásával. A birtokviszonyok egyensúlytalanságát jól jellemzi az az adat, miszerint például Torontál megyében a századforduló éveiben. a törpe gazdaságok száma 48%, és azok a mezőgazdasági földterületek csupán 4,5%-át birtokolják, a kisgazdaságoké 51%, a földek 45%-ával. Németországot, amely

elsősorban a délvidéki németsegre gyakorolt vonzerőt, a századfordulóra felváltották a tengeren túli államok, mindenekelőtt az USA.¹ A korabeli sajtó egy része – így például az újvidéki Határőr² is – több-kevesebb rendszerességgel közöl híreket a kivándorlásról, sőt beszámol a kivándorló-útleveket kérők számáról és úti céljáról is. Az akkori adatokból kiolvasható, hogy a célországok közül messze a legnépszerűbb Amerika – Bács-Bodrog megyéből például 1909-ben az 1239 pozitívan elbírált útlevélkérelemből 1105 vonatkozott amerikai kiutazásra, míg Németországot csak 96-an, a szomszédos Szerbiát és Romániát mindössze 30-an, illetve 7-en célozták meg.³ Az arányok ugyan némiképp változtak, mindenekelőtt az amerikai letelepedés jogi és egészségügyi feltételeinek szigorodásával, de népszerűségét az USA a kivándorlók

körében mindvégig fönntartotta, annak ellenére is, hogy a befogadó országban nem mindenki várta tárt karokkal a keleti jövevényeket, köztük például az első világháború utáni békecsináló, Wilson Woodrow sem. Akár rasszistának nevezhető nézeteit az újvidéki napilap is ismertette. „Az Amerikába kivándorolt magyarságot ugyancsak lekicsinyítette egy amerikai államférfi, Wilson Wodrov (sic!), aki egyik állam kormányzója, és aki elnökjelölségre is pályázik. Új könyvében heves hangon azt fejtegeti, hogy Amerika tiltsa el a magyarok, a szlovének és a horvátok bevándorlását, épp úgy, mint a khinaiakét, éspedig azért, mert ez a három népfaj sokkal alacsonyabb színvonalon áll, mint a khinai kuli.”⁴ Wilson egyébként a következő évben – nem kis mértékben a bevándorlókkal szembeni demagógiájának köszönhetően – valóban megnyerte az elnökvá-

lasztást (1913-tól 1921-ig irányította a Fehér Ház politikáját), a magyarok bevándorlását azonban mégsem elsősorban a törvény, hanem a munkalehetőségek hiánya, majd pedig az első világháború fékezte meg – átmenetileg.

Az 1900-tól 1910-ig terjedő időszakban a ma Vajdaságnak nevezett területekről 113 390-en vándoroltak ki más államokba. Ha számításba vesszük az illegálisan kivándorlókat, valamint a visszatérők számát, akkor a végösszeg kb. 110 000 lehet, ami igen jelentős szám: a Magyarországról ebben a periódusban kivándoroltak mintegy 10%-a.⁵ Bő négy évtized alatt (1871-től 1913-ig) Magyarországról több mint kétmillió ember vándorolt ki tengeren túli országokba. Tizennyolc éven át a hamburgi és a brémai kikötő vitte a vezérszerepet a hatalmas embertömeg behajózásában, de hamarosan felsorakozott mögéjük Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam, Liverpool, Le Havre és Genova is.⁶ Az olcsó kelet-európai munkaerő toborzása és szállítása hatalmas üzletnek bizonyult, ugyanakkor az emigráció az állami szervek számára teljesen ellenőrizhetetlenné tette. A fordulat 1903/4-ben vette kezdetét, amikor a magyar állam a kivándorlók Amerikába szállításának kizárólagos jogát az angol Cunard Line hajózási társaságra bízta. A Cunarddal együttműködő fiumei Adria társaság a délnyugat-magyarországi Csáktornya és Gyékényes mellett toborzóirodát működtetett Újvidéken, Pancsován és Gomboson is. A Cunard Line hetente két hajót indított a közigazgatásilag Magyarországhoz tartozó Fiuméből (Rijeka), ez azonban nem fedezte a szükségleteket, a kivándorlók több mint kétharmada továbbra is németországi és hollandiai kikötőkből vágott neki a világnak. Mindez elsősorban a délvidéki németsegre

Naszvagy Sándor és munkatársai az argentin fodrászszalonban

igaz, de magyarok is gyakran ezt az utat választották, nemegyszer a katonai behívó elől menekülve, mint pl. az a temerini magyar, aki egy szénarokmányban szekerezett át a német határon.

A szerémségi Ürögről Temerinbe beházasodó Ruspai József 1912-ben szökött ki Németországba, majd egy évi hamburgi tartózkodás után feleségével, Kovács Marcellával a Columbus nevű gőzhajón New Yorkba mentek, ahonnan 1925-ben tértek vissza, és a temerini nagyutcán építettek házat.⁷ A hamburgi vállalkozó szellem különben egész települést hozott létre, templommal és zsinagógával, a beutazási engedélyre vagy hajóra váró kelet- és közép-európai kivándorlók számára.

1905-ben az osztrák felségterületnek számító Triesztből is megindult a hajóforgalom Amerika felé, de jelentősége messze elmaradt a fiumei kikötőtől, legalábbis ami a magyarországi kivándorlókat illeti. Eközben szigorítottak a törvényeken is, és ezek a lépések egyszerre szolgálták az állam és a kivándorlók érdekeit: a kivándorlónak érvényes beutazási engedéllyel kellett rendelkeznie, előnyben részesültek a szakmunkások, a sikeres mezőgazdászok és azok is, akiknek volt

már rokonuk a tengeren túl, nők és gyermekek nem mehettek egyedül, csak férjükkal, apjukkal vagy családjukkal, ugyanakkor megszigorították a külföldi társaságok ügynökeinek toborzó tevékenységét, noha ez nem járt túl nagy sikerrel.⁸

Az újvidéki Határőr 1910 őszén arról ír, hogy Jekelfalussy kivándorlási biztos rendeletére a fiumei kikötőben alkalmazni kezdték az új előírásokat azokkal szemben, akiknek útlevele nincs rendben. „Ennek következtében most nap-nap után több kivándorlót letartóztatnak és szabadságra és pénzbírságra ítélik őket. A múlt héten több mint 60 kivándorlót tartóztattak le, akiket büntetésük letelte után haza fognak toloncolni.”⁹ Mindez azonban a kivándorlási lázat nem csillapította, hiszen Amerikában ötször-hatszor akkora munkabért lehetett szerezni, mint itthon, a hajótársaságok konkurenciaharca viszont annyira lenyomta a hajójegy árát, hogy az amerikai szerencsepróbálkozás tulajdonképpen a legszegényebb rétegek számára is elérhető távolságba került. Miután azonban az észak-amerikai munkavállalás nehézségei egyre növekedtek, mind többen voltak kénytelenek megváltoztatni az eredetileg tervezett útirányt Brazí-

lia és Argentína kikötővárosai felé. Latin-Amerika bányái és ültetvényei egyre több munkáskezelést kívántak, ugyanakkor sokkal alacsonyabb munkabért fizettek, mint az USA ipari központjaiban és bányavidékeiben, és általában a munkakörülmények is sokkal rosszabbak voltak. A Határőr a brazil Minas Geraes államban nagyszabású üzleti vállalkozásairól ismert püspök üzérkedéseire hívja fel a figyelmet, aki Colonia Dr. Wencaslao Braz nevű, hatalmas területen fekvő, de értéktelen, mocsaras földjeit akarja európai telepesekre rásózni az Óvilágot járó ügynökei által.¹⁰

A romló amerikai gazdasági helyzetre figyelmeztet Bilicky Mihály óbecsei fiú 1914. január 28-ai keltezésű levele földijéhez, dr. Waldner József orvoshoz. Bilicky 1913. december 4-én kelt útra, de még mindig nem kapott állandó munkát, csak ígéreteket, noha járt már New Yorkban, Stratfordban, Hartfordban. Most talán egy norwalki vasalógyárban befogadják. „Így hát nem úgy van – írja szegény – itt, mint ahogyan sok hazudik, hogy itt olyan nagyon keresik az embert. Engem is (itt egy óbecsei embert nevez meg) becsapott, de azért nem leszek öngyilkos, meg fogom mutatni, hogy én is magyar vagyok...” S a szerkesztő hozzáteszi: „Bizony szomorú sors írthat ilyen levelet. Jó lesz, ha okulnak rajta azok, akik mindig Amerika felé kacsingatnak!”¹¹ Mondani sem kell, a figyelmeztető szavak süket fülekre találtak, arról nem is szólva, hogy logikusnak látszik megfogalmazni a kérdést, a középosztály tagjain kívül vajon hányan olvashattak újságot. Mi több: vajon egyáltalán hányan tudtak olvasni a Fiume – New York vonalra jegyet váltó 9592 magyar közül? Mert 1914-ben ennyien voltak, az összes emigráns 60,53%-a. A magyarországi kitelepülők elvileg ekkor már csak ezt a

kikötőt használhatták.¹² A század első évtizedében emigrált 11 296 délvidéki magyar döntő többsége is itt intett búcsút, közülük sokan tán örökre, az óhazának.¹³

II.

Az első világháborút követő időszak a Vajdaság területén nem hozott lényeges változást a kivándorlási trendek tekintetében. A háborús évek okozta kényszerszünet után a kivándorlási hullám ismét felerősödött. A Szerbiához került területek

számuk. A jugoszláv agrárreform egyik leplezett, de ennek ellenére nyilvánvaló célja az volt, hogy a trianoni döntéssel ajándékba kapott tartományban demográfiai fölényhez juttassák a szláv, s azon belül is mindenekelőtt a szerb elemet. A belgrádi kivándorlási politika hallgatólagosan ehhez a hosszú távú tervhez igazodott.

Az újvidéki Délbácska, kommentálva a hivatalos kivándorlási hivatal statisztikáját, miszerint az Amerikába igyekvők fele nem

Hamburg Délamerikai Gőzhajózási Társaság

A legnagyobb, leggyorsabb és legszebb hajók I., II. és III. osztályu fizető, valamint ingyen utasok részére. A transportok indulnak minden 9-ik napon Argentínába, Brazíliába és Uruguayba. Felvilágosítás ingyen magyarul, németül, szerbül.

Veliki-Becserek, Aleksandrova-ulica 27.
Beograd, Bal-anska-ulica 49.
Zagreb, Šenoina-ul. 30.

súlyos gazdasági helyzetét fokozta a délszláv állam diszkriminatív adó- és földbirtok-politikája egyaránt. A földosztást, akárcsak más utódállamokban, pl. Csehszlovákiában, úgy hajtották végre, hogy abból teljesen kizárták a nem szláv lakosságot, pedig a nincstelenek, zsellérek, földmunkások, magántulajdonnal nem rendelkező tanyai bérlők döntő többsége magyar, de a közhiedelem szerint általában jómódúnak tartott németsegen belül is jelentős a

szláv, burkoltan ugyan, de rátapint a lényegre. „Érdekes megállapítása a statisztikáinknak, hogy Jugoszláviából nem a szegény passzív vidékek (Bosznia, Dalmácia, Montenegro) lakói, hanem a legjobbmódú vidékek lakói vándorolnak ki leginkább. A kivándorlók (ti. a tartományból – Cs. B. megjegyzése) legnagyobb része a Vajdaság magyarjai és németjei közül rekrutálódik, az Amerikába való kivándorlás ezeknek tehát nem szökés a gazdasági nyomor, hanem

másvalami elől...” (Kiemelés tőlem – Cs. B.).¹⁴ Nyilvánvaló a nemzeti elnyomásra utaló célzás, azonban a szociális elnyomorodás sem bizonyult elhanyagolható tényezőnek a Vajdaságban, akárcsak Horvátországban és Szlavóniában sem. Az agrárreform ugyanis a nagybirtokok felaprózásával és a lakosság balkáni elemeinek felduzzasztásával lényegében a magyarok, a németek és a románok életlehetőségeit szűkítette be, amit még tetézett, hogy az állami intézkedések hatására a községi és városi tulajdonú földterületek is megcsonkításra kerültek, márpedig korábban éppen ezek biztosították a megélhetést nagyon sok kisbérli számára. A föld nélküliek többsége, vagyis 41,41%-a magyar, 10%-a német; a Bácskában minden tizedik magyar számít föld, és nem egyszer ház nélküli nincstelennek.¹⁵

A kivándorlási mozgalom új hulláma 1923/24-ben éppen a mezőgazdasági munkások körében lángolt fel a legnagyobb intenzitással. A megoldást azonban nem mindenki Amerikában vagy Nyugat-Európában kereste. Sokan kerestek, főleg a Bánságból és Dél-Bácskából, megélhetést a Bánát akkor már Romániához tartozó kistelepülésein, pl. az egykori Butler-birtokon újráné-

pesedett Pusztinison (Ófaluban) és Óteleken, mások a dél-szerbiai mocsarak lecsapolásától várták a megváltást, ám helyette csupán maláriát kaptak. Egy sorsjátékon meggazdagodott élelmes hazai vaskereskedő több száz temerini földmunkást próbált kicsábítani a törökországi Anatóliába, ottani jó minőségű ingyen földek reményében, de a terv valami folytán végül megghiúsult, noha az akció vezetője a korabeli sajtóhírek szerint állítólag már az útleveleket is megszerezte száz ember számára.¹⁶ Érdekes, és ez a kor kiváló, a magyarság ügye iránt elkötelezett újságírónak, Csuka Jánosnak is feltűnt, hogy az egyébként igen bizalmatlan szerb hatóság milyen nagyvonalú előzékenységgel kezelte a kitelepíteni szándékozó vajdasági magyarok útlevélkérelmét.

A kivándorolni szándékozók figyelmének ismételt Dél-Amerika felé fordulását erősítette, hogy az Egyesült Államokban szigorítottak a beutazási feltételeken, és csökkentették a jugoszláv bevándorlási kvótát. Ennek hatására a jugoszláv belügyminiszter is szigorítást vezetett be, ami alól csak az üzletemberek, gyárosok, iparosok és kereskedők mentesültek (ők is csupán hat hónapos időtartamra), emellett a már amerikai állampolgársághoz jutott kivándoroltaknak tizenhét évben aluli gyermekei, illetve azon személyek, akik nem Jugoszláviában születtek.¹⁷ A hajózási ügynökségek ennek bizonyos mértékig megtalálták az ellenszerét, ugyanis a német, az olasz és a spanyol, be nem telt keretek terhére, nemzetközi kapcsolataik révén, az USA hatóságai által a megengedettnél több jugoszláv állampolgárt jegyezték elő.¹⁸ A kivándorlók pedig úgy próbáltak magukon segíteni, hogy Mexikóba utaztak, és ott kértek amerikai vízumot a jugoszláv követségen.¹⁹ Az amerikaiak rosszallásának hatá-

sára egy idő után már ez is nehézségekbe ütközött, ezért sokan az illegális utat választották. A ma Latin-Amerikában élő Francesco Brachtl gépészmérnök nagyszülei 1920 körül hajóztak ki Mexikóba, s onnan vándoroltak Nicaraguába. Testvéreinek, Brachtl Gizellának és Rozáliának viszont sikerült bejutni az USA-ba, utóbbi Clevelandben telepedett le.²⁰

A jugoszláv kormány egyébként több külföldi hajózási társaságnak is biztosította a kedvezményes toborzás lehetőségét, így az a tendencia, amely a világháborút követő első két évet jellemezte, amikor is több volt a hazatérő, mint a kitelepülő, ismét látványosan megfordult.²¹ A rotterdami Holland-Amerika Linie és a hamburgi Dél-Amerikai Gőzhajózási Társaság reklámjait, hirdetéseit rendszeresen közlik a délvidéki magyar lapok. Előbbi korszerű gyorsgőzösökön 6-7 napnyi nyílt tengeri hajókázás után szállítja az olcsó munkaerőt New Yorkba, utóbbi pedig 9 naponként indít egy-egy hajót a távolabbi Argentínába, Brazíliába és Uruguayba. Belgrádon és Zágrábon kívül mindkét társaság irodát működtet Nagybecskereken is, de ügynökeik emellett rendsze-

resen járják a bánati és Tisza menti falvakat is, fűt-fát ígérve az elszegényedett és tájékozatlan lakosságnak.

A kivándorlási láz veszélyeit, a magyarság lélekszámának további gyors csökkenését, ezáltal az itthon maradtak gazdasági, kulturális és politikai befolyásának meggyengülését azonnal felismerte mind a politikai, mind az értelmiségi elit, azonban nem tudta hatékonyan befolyásolni a folyamatokat. A Magyar Párt vezette ellenpropaganda, a papság prédikációi, a kivándorlókra váró veszélyeket is gyakran bemutató hírlapi cikkek és levelek legfeljebb csak enyhítették a bajt, azonban a gazdasági emigráció tényleges okai jórészt nem a Vajdaságban, még csak nem is Jugoszláviában voltak, ezért a megoldás kulcsát sem lehetett itthon megtalálni, noha Csuka János később azt írta, hogy az ellenagitáció hatására, ha nagyon lassan is, de alábbhagyott a kivándorlási láz. „Kezdték már visszazsállibozni azok is, akik a nagy dél-amerikai kaland után még vissza tudtak menekülni. Természetesen ezek mindenüket elvesztették, de ezek

voltak a legerősebbek, a legkitartóbbak, a legügyesebbek, akik éppen azért, hogy átestek a dél-amerikai szörnyű próbán, a maguk falujában élő, elrettentő példák voltak”.²² A kivándorlás kérdésében megszólalt Farahó János is, aki korábban, mint az októberista emigráció tagja, egy ideig Jugoszláviában élt, de 1922-ben már feltételezhetően ismét Kanadában telepedett le, ahol a 19. század végén egyszer már huzamosabb ideig tartózkodott. Saját élettapasztalatait is összegezte, amikor a kivándorlók két típusát különböztette meg: azokat, akiket a nyomor űz külföldre, és azokat, akiknek ugyan van biztos megélhetésük az országban, de nem akarnak abban megmaradni. „Részben pedig a könnyűszerrel való gyors meggazdagodás és kellemesebb élet csalóka képe, az ilyen irányú autoszuggeszció-ösztönök viszik kísértésbe és a tengerentúlra.” A kivándorlóknak azt tanácsolja, ne magányosan, családonként induljanak neki a világnak, hanem nagyobb csoportokban, egymást segítve. „Települjenek meg együttesen – mint egy erős méhraj, munkás telepes-gyarmat – egymás támogatására. Magyar iskolával, egylettal, hogy fajilag, nyelvileg egységesek maradhassanak, hogy el ne szóródjanak a szélrózsa minden irányába, s idővel el ne tűnjenek, enyvésszenek nyom nélkül a nagy mennyiségben”.²³

A jugoszláv kivándorlási hivatal (Iseljenički Komesarijat Kraljevine Jugoslavije) a szerb-horvát-szlovén állam megalakulásának kezdetétől vezet kimutatást a Tengerentúltra irányuló kiköltözésről. E szerint az új állam első – bő – évtizedében, tehát a kezdetektől 1930-ig országosan összesen 167 765-en emigráltak valamelyik tengerentúli államba, ebből vajdaságiak voltak 36 944-en. Nemzetiségi és felekezeti statisztikát is vezettek, s ennek alapján megállapítható, hogy a kivándorlók közül 15 040 volt magyar, 29 083 német, a románok száma 1292, míg a délszlávok közül 94 891-en szálltak hajóra, hogy szerencsét próbáljanak valamelyik távoli országban, az „egyéb szlávok” száma 1 595 volt. A „délszlávok” gyűjtőkategóriáján belül a horvátok dominálhattak, amire a felekezeti kimutatás alapján következtethetünk, miszerint 161 486 a római katolikus és mindössze 24 258 a pravoszláv kivándorló, mellettük 8567 protestáns, 1626 görög katolikust, 504 zsidót és 264 egyéb vallásút találunk.

Sokatmondóak az akkori két legszámasabb kisebbségre vonatkozó adatok évenkénti lebontásban.²⁴

Szembetűnő, különösen a magyarok esetében, hogy 1924-25-ben látványosan megugrik a kivándorlók száma. Ezt már a kor statisztikusai is az ekkoriban felerősödött dél-amerikai célirányú kivándorlá-

Kivándorolt	magyar	német
1921	700	2594
1922	259	760
1923	1169	2322
1924	4218	4239
1925	3048	3692
1926	1563	2671
1927	1667	3561
1928	985	3092
1929	799	3844
1930	632	2308
Összesen	15 040	29 083

si hullámmal magyarázták (Jojkić, 132). A migrációs mozgás azonban, akárcsak korábban, ezekben az években sem egyirányú – vannak hazatérők is, sőt olyanok, akik később ismét szerencsét próbálnak. A korabeli jugoszláv statisztika szerint 1924-ben 8456 vajdasági vándorolt ki az Újvilágba, ugyanakkor 1095 tért onnan vissza, 1925-ben 3458 az 1532-höz az arány, 1926-ban 3666 az 1394-hez, 1927-ben 4384 az 1127-hez, 1928-ban 4233 az 1086-hoz, 1929-ben 4981 az 1138-hoz. Mindez azt jelenti, hogy a vajdaságiaknak negyede-harma-

da tért vissza tengerentúli kalandjából. Ez azonban a magyarokra nem vonatkozik, esetükben a hazatérők számaránya jóval kisebb. Országosan (tehát Szlavóniát és a Muravidéket is figyelembe véve) közülük 1925 és 1930 között mindössze 1389-en tértek vissza kibocsátó államuk területére, szülőföldjükre.

Tudunk-e arról valamit, hogy milyen volt a kivándorlók társadalmi struktúrája, felkészültsége, nyelvtudása? Ilyen irányú kutatások eddig nem történtek, de rendelkezésünkre áll a zágrábi kivándorlási hivatal 1923-ra vonatkozó statisztikája, melynek legfontosabb adataival 1924 elején a Délbácska újvidéki napilap is megismertette olvasóit. Lássuk a legfontosabbakat!

Feltűnő az evangélikus kivándorlók kis száma, valamint az, hogy reformátust nem találunk a kivándorlók között. A vajdasági kivándorlók közül 3066 tudott írni és olvasni, 904 analfabéta volt. Az idegen nyelvek közül legtöbben a németet ismerték (2165), ezt követte az angol (275), a francia (50), az olasz (12), a spanyol (4) és a portugál (1). Vagyoni állapotát tekintve 2050 személy teljesen vagyontalan, 636-nak volt vagyona, de a kiutazás előtt megszabadult tőle, 1284 személynek maradt itthon vagyona. Ennek alapján teljesen természetes, hogy a kivándorlók messze túlnyomó többsége (3778) kiköltözési szándékát gazdasági okokra vezette vissza.

A hajóút költségeit 3756 esetben (tehát túlnyomórészt) a kivándorlók, jóval kisebb számban pedig a hozzátartozók (215) fedezték. Legtöbben ekkor vágtak neki a világnak először (3812), 113-an másodszor, 37-en harmadszor, 7-en negyedszer, egy személy pedig megrögzött utazó, vagy kivándorlókat toborzó ügynök lehetett, mert nála a „többedszer” beírást találjuk.

Útirány tekintetében a vajdaságiak között ekkoriban már Dél-Amerika vezet, szemben az országos trendekkel, ahol továbbra is az USA az első. A vajdaságiak közül Argentínába 1695-en, Brazíliába 1345-en, Chilébe 7-en, az USA-ba 774-en, Kanadába 131-en és „egyéb Amerikába” 18-an mentek.²⁵

Fontos adat az is, amely a kivándorlók várható kilátásaira vonatkozott, e szerint közülük 2714-nek volt ígérvénye a biztosított keresetről, 1256 személyt viszont semmi nem várta. Ők voltak a leginkább kiszolgáltatottak, s mind a kivándorlási hivatal, mind a korabeli lapok gyakran hívták fel a figyelmet a várható visszaélésekre, a szélhámosok, vagy ahogyan az egyik hírlap cikkírója fogalmazott, a **kivándorlási hiénák** garázdálkodásaira. A Vajdaság már több ízben foglalkozott azzal, hogy „igen sok jugoszláviai kivándorló, akiknek délamerikai útlevelet szereztek a délamerikai kikötőkben, Buenos-Ayresben, Montevideóban stb. bizonyos ügynökök közé kerültek, akik mint az Egyesült Államok rendőrszolgálati képviselői mutatkoznak be, és előadják, hogy bizonyos pénzösszegért hajlandók őket Északamerikába átkísérni. Igen sok jugoszláviai kivándorló teljes bizalommal van az ilyen ügynökökkel szemben, de amikor a határra való átkelésre kerül a sor, az ügynökök legjobb esetben faképnél hagyják a kivándorlót, de számos esetben megtörtént az is, hogy a kivándorlót a határon kirabolták, sőt még a ruháit is levették róla. Ezzel azonban még nem ért véget a kivándorlók kálváriája, mert ha mégis megkísérlik hogy egyedül keljenek át a határon, az amerikai hatóságok rendszerint letartóztatják és több hónapi börtönre ítélik őket.”²⁶

A Délbácska Argentínába kivándorolt vajdaságiak panaszlevelét közli, amit délvidéki magyarokon

Kivándorlók az ország közigazgatási egységei szerint:

Szerbia	582
Vajdaság	3970
Montenegró	225
Horvátország	2538
Dalmácia	1165
Szlovénia	779
Bosznia	111
Összesen	9370

A vajdasági kivándorlók nemzetiségi struktúrája:

Szerb	205
Horvát	300
Szlovén	20
SHS 5	70
Egyéb szláv	13
Német	2094
(Jugoszláviából összesen	2322)
Magyar 1144 (Jugoszláviából magyar összesen 1169)	
Román	120
Egyéb	20

A vajdasági kivándorlók felekezeti hovatartozása:

Római katolikus	3516
Görögkeleti	371
Görög katolikus	19
Evangélikus	62
Zsidó	1

Novákék első háza Brazíliában

kívül szerbek és németek is aláírtak, sőt romániai, horvátországi és csehszlovákiai aláírók is csatlakoztak hozzájuk. A levél annyira plasztikus és részletekbe menően ábrázolja az „ezüstországba” emigráltak sanyarú helyzetét, hogy érdemes teljes terjedelmében közölni mint hiteles kordokumentumot.²⁷

„Mi, argentinai kivándorlók, akik szülőföldünket és otthonunkat ott hagytuk, a még otthon maradtaknak és kivándorolni szándékozóknak az alábbi jótanácsokkal szolgálhatunk:

A Buenos-Ayres-i kikötő mellett egy háromemeletes szálloda áll, a 'Hotel de inmigrantes'.

Olyan, mint egy fegyház. Itt kap helyet a kényszerlakóként kezelt kivándorló.

A fekvőhelyek gyalázatosak, a takarók piszkosak és férgesek s még így is lopkodják egymástól a kivándorlottak. Hogy itt hogyan élnek a szerencsétlen módon idevetődött emberek, azt nem nehéz leírni.

Reggel fél 6 órakor felkelünk, nyomban bezárják utánunk az úgynevezett 'Dormitoriót', amely este hat óráig zárva van. Ha a reggelit, ami teából és egy 5 centes kenyérből áll, megettük, kizavarnak bennünket az

udvarba, itt ázunk-fázunk és esetleg munkát várunk 11 óráig, ekkor aztán kezdetét veszi a finom ebéd, ami a következő zagyvalékokból áll: meleg vízben összefőzött: krumpli, hagyma, tök, káposzta, sárga-répa, borsó, lencse, bab és gyári makaróni.

Este 5 órakor van a 'vacsora', ami ugyancsak ebből áll, esetleg rizzsel és marhahússal kibővítve. Mind ezt a szeretetadományt 21 esetleg 30 napig élvezheti bárki, ezután kidobják a szállodából, nem törődve avval, hogy van-e annak a sok szegény embernek munkája vagy pénze. Így jut sok-sok ember koldusbotra. Innen szállítanak szét földműveseket és esetleg iparosokat földmunkára, vasútépítéshez, csatornázáshoz, és igen ritka esetben az iparost a szakmájába, amiben ugyan még ritkábban van köszönet, mert a munkaadó teljes lelki nyugalommal használja ki a 18, 24, 36 vagy 48 órai járásról jött munkást. Ad ugyan neki munkát pár hétre vagy napra, és azután azt mondja, hogy nincsen rá szüksége, de ha akar, koszt és lakásért megtartja. Most a vonat onnan 18-30 pezó, pénze nincs a munkásnak, kénytelen ott maradni, vagy mint volt rá eset, egy hónapot gyalogolni,

koldulni, míg lerongyolódva, lefogyva, összetörve megérkezik Buenos Ayresbe, ahol igazán csoda, ha az Inmigrációba bejőhet, mert innen farkaskutyákkal szokták az ideszoruló egyént kizavartatni, és bottal, ha a jegye lejárt.

A szerencsétlen bevándorló elmege munkát keresni a városba, még csak szerencse, ha tud németül, és még nagyobb szerencséje, ha tudnak németül, ahol jár munkáért. Az iparos itt alig számít, mert Európa és Észak-Amerika ugyan darabban szállít ide gépeket és egyéb dolgokat, ami pár ezer munkásnak adna gond nélküli megélhetést, de nem pár 100 000-nek.

Ha elmege egy munkás oly helyre, ahol nem értik meg, leveszi kalapját, és annyit már megtanult, hogy a munka az ('trabaho') ragadják galléron és ('nükümprento') vagyis nem értem, és lökik ki az iroda vagy munkahelyről.

Gyár e rettentő városban mintegy 20 van, és a lakosság több mint 2 és fél millió. A bevándorolt, ha még van pénze, azon iparkodik, hogy jegyet váltson vissza Európába teherhajóra, ahol igazán nehéz munkát kell végeznie, és 70-100 pezót fizetnie, hogy ismét Európába visszatérhesen. Természetesen mind menne vissza, és némelyik elkeseredésében oly szépnek festi az itteni életet, hogy az ő levelére ismét tömegesen jön az európai bevándorló. Mikor ideért, látja a kétségbeejtő valót, és kérdezi az illetőt, miért csalta ki? A válasz az, hogy ötet is kicsábították, hát ő is kicsábított másokat. A munkásság – úgy az iparos, mint a földműves – kénytelen erdőirtásra menni, ami sok ember életébe kerül, mert a fa törzse üres, de tele van mérges csípésű legyekkel, melyeknek többszöri csípése halálos. Nem említve még a férgeket és vadállatokat, az ember, mint az állat, kénytelen földben lakni, míg épít magának valamit, ami szinte lehetetlen, mert nem keresett

a rettentő veszélyes és fárasztó munkával annyit, hogy kosztját kifizesse. Ruhája kétszeres gyorsasággal szakad, és még ruházkodni sem tud. Nem említem a vasút és egyéb munkákat, ahol a hideg, a fárasztó munka és a kétségbeesés csak sietteti az ember halálát és sokan Európában azt mondják, hogy a férj megfeledkezett a családjáról, a testvér a testvérről, mert jól megy a sora, és a szerencsétlen talán egy rosszul elhelyezett dinamitrobbantás alatt életét veszítette.

Ugyanakkor lehet, hogy a megvádolt kezéből egy szerencsétlenül intézett robbantás, egy légy halálos csípése, valamelyik farmer fegyvere, a malária, vagy a végső kétségbeesés ütötte ki a tollat. Mi tehát azt üzenjük, akinek csak száraz kenyérre is jut, az maradjon otthon, mert itt csak a nyomor és pusztulás vár rá.”²⁸

Az aláírók személye és származása is érdekes: Szilágyi Gyula, Toša Prodanović és Szilágyi Istvánné (Újvidék), Antun Angel és Bosna Tuzler (Versec), Pesti Pál (Törökkanizsa), Szalvetter Ágoston (Tomasevác), Antalitty János (Óbecse), Rakin Svetozar és Rakić Svetozar (Zsblja), Žarko Milin (Szerbcsernye), Merle Egyed, Beljin Milan, Gavrančić B. (Nagykikinda), Katona Pál, Gálfi András és Petri Mihály (Tamásfalva), Piéll Antal (Prigrevica-Szentiván), Ördög József (Kisoroszi). A délvidékiek mellett az újság még név szerint említi Zillner Mihályt (Remete, ez vagy az erdélyi, vagy a horvátországi), Dékum Miklóst (Varjas, Románia), Jósef Stampert (Bród, Horvátország) és Ladislav Malikot (Csehszlovákia közelebről meg nem nevezett településéről), valamint nevek nélkül még kb. 30 prágai és pozsonyi aláíróra hivatkozik.

A kivándoroltak többségének, hiszen más kiútjuk nemigen kínálkozott, sikerült alkalmazkodnia az új körülményekhez, és akik az első,

mostoha években nem pusztultak el, találékonyságuknak, szorgalmuknak köszönhetően megkapaszkodtak, gyökeret vertek, családot alapítottak a számukra akkor még idegen világban. Közéjük tartozott például a nyékincai Novák Gábor és felesége, Oláh Julianna, ők 1924-ben vándoroltak ki Brazíliába, és Sao Paulo környékén telepedtek le. A két hónapig tartó hajóút viszontagságai ellenére három kiskorú fiúgyermeküket is magukkal vitték, odakint később még két kislányuk született. A rokonok elbeszélése szerint kint várta már őket a munka egy ültetvényen, lakást is biztosítottak a számukra, „de előbb a disznókat köllött onnan kizavarni.” A családfő afféle célszerű szegény emberként több mindenbe belefogott. Egy ideig borbélykodott, majd családi vállalkozásként két tégláégetőt hozott létre – ebben segíthették az itthon szerzett tapasztalatok –, s megindultak a társadalmi felemelkedés útján, később már ingatlanok eladásával is foglalkoztak. Ennek köszönhetően a feleség a gyermekekkel 1939-ben hosszabb időre hazajöhetett az itthon maradtakat meglátogatni, majd 48 év után a családfő is hazalátogatott (együtt a feleségével), de immár nem hajón, hanem repülővel. Ekkorra már brazíliai családjuk közel negyven főre szaporodott.²⁹ A temerini Naszvagyai Sándor is borbélyként kezdte tengerentúli pályafutását, de ő Argentínában. 1927-ben ment ki Buenos Airesbe, sikerült szakmájában maradnia, fodrász- és parókakészítő műhelyt nyitott, de sosem sikerült családot alapítania. Az 1970-es évekig levelezett itthon maradt testvéreivel, rokonaival.³⁰ És hogy egy ismeretebb példát is mondjunk, 1924-ben átmenetileg Argentínában lettek új hazára néhány évvel ezelőtt elhunyt művelődéstörténészünk, Kalapis Zoltán szülei is – maga a jeles szerző már ott született.

Több mint két évtizeddel ezelőtti visszaemlékezésében így ír: „Az egyszerű nemzetből származó őseim 200-250 évvel ezelőtt telepedtek le az akkor még elég néptelen Bánátusban. Anyai ágon Szeged környékéről elszármazott dohánykertészek voltak, gányók, apai részről pedig az Óbesenyőn és Vingán letelepített katolikus bolgárságból, a paulicsánokból kerültek ki. Szüleimet a kényszerítő gazdasági és politikai körülmények zavarták el, de a reményeket keltő kivándorlás balul ütött ki, tragikus epizóddá vált: apám odaveszett, anyám két gyerekkel, fiatal özvegyként tért vissza az óhazába, így aztán nem lettek amerikai magyarok, csak megjárták Amerikát – és a kálváriát”.³¹ Természetesen voltak, akik szorgalmuknak, tehetségüknek vagy szerencséjüknek köszönhetően az Újvilágban megfogták az isten lábát. Közéjük tartozott például a temerini Horváth István elektrotechnikus is, aki 1921-ben ment ki az Egyesült Államokba, s két év múlva a clevelandi Grand Central Palace-ban a találmányok kiállításán nagy sikert ért el új típusú elektromotorjával, s harmincezer dollár jutalomban részesült.³² Eredményeiről említést tett az itthoni magyar sajtó is, akárcsak földijéről, Paul Langéről, aki viszont egy teljesen más iparágban tevékenykedett: New Yorkban vált rettegett gengszterfőnökké, de sorsáról adattal alig rendelkezünk.

III.

Az amerikai kivándorlás nyomot hagyott mind az egyetemes, mind a vajdasági magyar népköltészetben is, mindenekelőtt az ún. amerikas dalok formájában. Meglétükre nálunk a bánsági irodalmár, Juhász Ferenc hívta fel először a figyelmet. A szabadkai Bács megyei

Napló 1927. április 3-ai számának nagybecskereki tudósítója így ír:

„Ha valamikor a háborúk és a forradalmak inspirálták a nép lelkét azokra a gyönyörű magyar népdalokra, amelyeknek történetéről nemrég a bánáti magyar közművelődési egyesület matinéján Juhász Ferenc tartott érdekes előadást, úgy ma a kivándorlás adja meg az új bánáti magyar népdalok motívumát. A kivándorlás kényszerűsége, az itthoni nyomorúság, amely odahajtja a népet a hamburgi hajóra, ez a motívum nem egy olyan népdalban jut kifejezésre, amely az utóbbi években született meg a bánáti magyar nép ajkain. Egy ilyen panaszos hangú népdal, amelyet most a torontáltordai legények és leányok énekelnek, így kezdődik:

*Verje meg az isten a nagy urakat,
Mér nem hagyják békén szegény fiúkat,*

Nincs mód benne: nem lehet itt megélni,

Ki kell innen Brazíliába menni...

A kivándorlási népdaloknak van egy másik csoportja is, amely a Bánát magyarságnak ajkán él hangos, bús melódiákon. Ezek a csalódást éneklik meg, a kiábrándulást, amely a szerencsétlen, reményekkel telt szívvel Brazíliába érkező magyar fiúkat éri a gyanús ígéretek földjén. Lehet, hogy a Dél-Amerikából érkező panaszos levelek nyomán születtek ezek a népdalok, de az is lehet, hogy odakint, Amerikában sírta őket életre a csalódott magyar szív, és úgy repültek át az óceánt a hazagondolás szálló aeroplánjain. Ebben a négysoros kis népballadában például egy egész nagy kivándorlási tragédia van összesűrítve: *Brazília hegyes-völgyes határa...*

...Brazíliában összedőlt egy kőbánya...

*.....
Egyik-másik azt gondolta magába,
Lesz majd néki harmincezer dollárja...*³³

Az első népdal egy a közölnél teljesebb változatát Doroszlón is ismerték:

*Verje meg az isten a nagy urakat,
Mért nem hagytak békét a magyaroknak!*

*Nem hagyták az óhazában megélni,
Azért kellett Brazíliába vándorolni.*

*Brazília nem szülőföldem nékem,
Nincs is benne semmi gyönyörűségem,
Búval élek, búval töltöm világom,
Sénki nő látja ja szomorúságom!*

*Esik esső, szép csendessen csepereg,
Magyar ifjú szobájában kesereg.
Ki-kinyitja szobája két ablakát,
Úgy hallgatja az esső suhogását.*³⁴

Az óhazától való búcsúzás, a hosszú hajóút keltette félelem és az új földön történő társra találás reménye egyaránt kifejeződik a Temerinben magnóra vett, de talán az egész magyar nyelvterületen változatokban ismert amerikai népdalban:

*„Budapestről kiindult a gőzhajó,
Tetejébe nemzetiszín lobogó,
Négy sarkára fekete gyász van kötve,
Isten veled, szülőföldem, örökre.*

*Mikor kezdtem a nagy vízen utazni,
A nagyhajó el is kezdett süllelni,
Leborulva könnyörögtem, de nagyon,
Segíts, isten, ezen a nagy utamon.*

*Ha meghalok, dobjatok a tengerbe,
A nagy halak egyék meg a testemet,
Csontjaimat a hullámok ringassák,
Odahaza magyar lányok sirassák.*

Hallod, pajtás, gyerünk bé (j)a városba,

Keressünk egy magyar lányt a számunkra,

*Ugye, pajtás, te se hitted ezelőtt,
Hogy még magyar kislány lesz a szeretőd.*³⁵

*

A vajdasági magyarok nagy kivándorlási hullámának sem saját történeti, sem demográfiai, sem pedig a szóbeliségben és azon belül a népköltészetben még fellelhető hagyatéka nincs kellőképpen feldolgozva. Jelen írásommal a további kutatások lehetséges irányait kívánom felvázolni. ✱

Jegyzetek

¹ Jeszenszky Ignác: Torontál vármegye gazdasági monographiája. Pesti Könyvnyomda-résztvénytársaság, Budapest, 1904, 6-7.

² A Határőr az Országos Függelenségi és 48-as Párt – 1911-től ehhez még hozzátették: Délvidéki és Alföldi Függelenségi Párt – hivatalos lapjának számított, lapvezére Teleki Arvéd gróf.

³ Csorba Béla: Az amerikai kivándorlás. In: Még azt mondják, Temerinben... Cnesa Kiadó, Kanizsa, 1997, 192.

⁴ Nem nagy a magyarok becsülete Amerikában. Határőr, 1912. március 10.

⁵ Györe Zoltán: Kivándorlás Bács-Bodrog, Torontál és Szerém megyéből 1900 és 1910 között, Híd, LVI. évfolyam, 11-12. szám, 1992. november-december, 847.

⁶ Klinger, William: Ugarska, riječka luka i Hungarian-American Line, In: Dubrović; Veliki val, 2012. 363.

⁷ Petro József temerini lakos közlése.

⁸ Ivetić, Jovana: Iseljavanje iz Južne Ugarske – današnje Vojvodine, In: Dubrović; Veliki val, 2012. 398.

⁹ Kivándorlók letartóztatása Fiumében. Határőr, 1910. szeptember 8.

¹⁰ Kivándorlók figyelmébe. Határőr, 1910. december 1.

¹¹ Levél Amerikából. Határőr, 1914. február 19.

¹² Fiuméből 1903-ban még mindössze 169 magyar nemzetiségű személy vágott neki Amerikának, 1910-ben a magyarok száma már 17 476 (46,59%), a szlovákoké 6 324 (16,88%), a románoké 5 021 (13,38%), a németeké 4 070 (10,85%), a horvátoké 2 108 (5,62%), a szerbeké 926 (2,47%), a ruszinoké 746 (1,99%) stb. Kraljić, John P.: Emigracija iz Austro-Ugarske 1880.-1914. 37-47.

¹³ A 11 296 magyar nemzetiségű kivándorló között bácskai 6 221, bánáti 4 518, szerémségi 518. Györe i. m. 850.

¹⁴ Az amerikai kivándorlók fele nemszláv. Délbácska, 1924. március 22.

¹⁵ Gaćeša, Nikola: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. Matica srpska, Novi Sad, 1968. 252-253.

¹⁶ Száz Temerini család kivándorol Törökországba? Délbácska, 1925. március 8.; Visszaajóztak a temerini „földkóstolókat” Anatóliából. Délbácska, 1925. április 4.; Megindul a kivándorlás Temerinből, Délbácska, 1925. május 7.; Temeriniék Anatóliában. Délbácska, 1925. május 17.

¹⁷ Ujra szabályozzák az amerikai kivándorlást. Vajdaság, 1923. október 24.

Silling István: Szenttisztelet és népi vallásosság a Vajdaságban

Különös tekintettel a nyugat-bácskai emlékművekre és kölcsönhatásokra.

Válogatott tanulmányok, 2013

A vallási néprajz kiváló kutatója és ismerője, Silling István, elsősorban az emlékekben gazdag Nyugat-Bácskára koncentrál, hiszen ez az ő szűkebb szülőföldje, de nem hagyja érintetlenül a vajdasági Délvidék más fontos szakrális helyeit és hagyományait sem. Nálunk a vallás – valamikori mindennapi szükségletünk – kutatása hosszú ideig hátrányban volt más tudományágakkal szemben. Silling István egy adott terület nemzeti identitásának jelképeit (múltját) vizsgálja a szenttisztelet és népi vallásosság paradigmáján keresztül. Nem a vallás alkotóelemeire helyezi kutatásának fókuszát, hanem azt a társadalmi környezetet vizsgálja, illetve vizsgálódási körébe vonja be azt a közösséget, amely arra készítette őt, hogy történelmünket, identitásunkat, magatartásunkat történeti emlékként hirdesse: „...hogy ők összetartozásunk és itthonlevésünk bizonyítékai, hitünk és bizodalomunk élő szimbólumai”.

Napjainkban népünk hitvilágát a legszemléltetőbben úgy ismerjük meg, ha szembenézőnk szakrális emlékeinkkel. És Silling István szembesít bennünket kultúránk egy darabkájával, s ha vesszük a fáradságot, hogy át is tanulmányozzuk a kötet tartalmát, akkor a maga helyére tehetjük ezt a világot.

A kötetnek van előretekinő és van hátratekinő arculata. Nem tudjuk, mennyit őriztünk meg a múltunkra jellemző vallásosságból, a műveltségi jellegzetességekből, de a tradíciók folytonosságát – bár nem kedvelem ezt a kifejezést – a családnak mint tűzhely melegének kellett volna biztosítania. A családok, ha nem is estek szét, azt a régi „meleget” már nem tudják kisugározni utódaikra. Hála Istennek, a vajdasági vallási néprajzkutatásnak van egy eminens kutatója, aki a melegség sugarát továbbsszolgáltatja. Ő Silling István. Személye és kutatási eredményei ismertek a határokon átvéló egyetemes magyar néprajztudomány vallási néprajzában (mint önálló kutatási ágnak) művelésében. Ő az, aki nem hagyja veszendőbe menni nemcsak tárgyi emlékeinket, de a körük szövődő folklórhagyományokat is felkutatja, s megőröki a jövő nemzedék számára.

A most megjelent vallási hagyományainkat tartalmazó könyvnek ezt a két arculatát szeretném kiemelni: van hátratekinés és van kötelesség a jövőt illetően. Kötelességünk nemcsak szájhagyomány útján emlékeztetni nemzetünket gazdag szellemi pluralizmusunkra, hanem papírra kell vetni a még meglevő vallási és egyben kulturális kincseinket is.

Szeretném, ha az érdeklődő nem riasztaná el a több – összesen tizennégy – fő téma, s azon belül a témakörökben rejlő nemzeti önazonosságtudat megközelítése. Ha ezt felfedezzük, sokkal komplexebbé válik művelődési és művészettörténeti ismeretünk szűkebb hazánkról.

Rádöbbenhetünk arra, hogy a mindenkor hatalom hogyan fogadja be, illetve tompítja a vallási rétegekből áramló szimbólumokat. Hogy hol áll ellen a közösség, arra is hoz fel példát a szerző.

Ha valaki csak egy kicsit is ismeri rendkívül gazdag néphit- és népszokás-világunkat, látni fogja, micsoda kár keletkezett eddig is. Kisebbségek körében még inkább így áll a dolog. Gondoljunk arra, hogy a vallási hagyomány egyáltalán nem csupán a parasztság sajátja, hanem egyidejűleg mindannyiunk közös kincse. Könyvével erre a közös kincstre figyelmeztet bennünket Silling István. Olyan lelki, vallási, szakrális motivációkra hívja fel figyelmünket, amelyek meghatározóak voltak értékrendünk, magatartásformánk kialakulásában.

A kötet recenziéseként első feladatomban tartom nyomatékosan hangsúlyozni a kötet megjelenésének fontosságát. Hiánypótló kötet, amelynek ott lenne a helye minden vajdasági magyar ember asztalán.

Szöke Anna

¹⁸ Kivándorlási láz dühöng Jugoszláviában. Vajdaság, 1923. április 11.

¹⁹ Miért vándorolnak Mexikóba a temerini magyarok? Vajdaság, 1923. március 2.

²⁰ Senor Francesco meglelt gyökereit. Temerini Újság, 2007. augusztus 2.

²¹ 1920-ban a kitelepülők 5 988-an, a visszatérők 9 370-en voltak. Lásd Délbácska, 1924. március 22.

²² Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918-1941. Püski, Budapest, 1995. 97.

²³ Farahó János: A kivándorlás kérdéséről. Híd, LVI. évfolyam, 11-12. szám, 1992. november-december, 842.

[A Szabadkán 1922-ben megjelent Földet és kenyeret a magyar népnek. c. könyv részlete.]

²⁴ Forrás: dr. Vladan Jojkić: Nacionalizacija Bačke i Banata. Etno-političke studije, Novi Sad, 1931.

²⁵ SHS kivándorlási statisztika az 1923-ik évről. Délbácska, 1924. február 14.

²⁶ Kivándorló hiénák. Vajdaság, 1924. február 29.

²⁷ Vajdaságiak nyomora Délamerikában. Délbácska, 1924. február 20.

²⁸ Az aláírók személye és származása is érdekes: Szilágyi Gyula, Toša Prodanović és Szilágyi Istvánné (Újvidék), Antun Angel és Bosna Tuzler (Versec), Pesti Pál (Törökkanizsa), Szalvetter Ágoston (Tomasevác), Antality János (Óbecse), Rakin Svetozar és Rakić Svetozar (Zsablya), Žarko Milin (Szerbcsernye), Merle Egyed, Beljin Milan, Gavrančić B. (Nagykikinda), Katona Pál, Gálfi András és Petri Mihály (Tamásfalva), Piell Antal (Prigrevica-Szentiván), Ördög József (Kisoroszi). A délvidékiek mellett az újság még név szerint említi Zillner Mihályt (Remete, ez vagy az erdélyi, vagy a horvátországi), Dékum Miklóst (Varjas, Románia), József Stampert (Bród, Horvátország) és Ladislav Malikot (Csehszlovákia közelebről meg nem nevezett településéről), valamint nevek nélkül még kb. 30 prágai és pozsonyi aláíróra hivatkozik.

²⁹ A temerini Oláh László és felesége, valamint az újvidéki Oláh Sándor elbeszélése alapján, 2014. március

³⁰ Ballai László és Ballai Lászlóné temerini lakosok információi, 2014. február.

³¹ Kalapis Zoltán: Az elvesztett és a megtalált szülőföld között. Híd, LVI. évfolyam, 11-12. szám, 1992. november-december, 857.

³² (y) [Morvay László]: Mike Szirony levele Temerinbe. Temerini Újág, 2001. május 10.

³³ A Híd újraközlése nyomán, LVI. évfolyam 11-12. szám, 1992. november-december 854-855.

³⁴ Kiss Lajos: Gombos és Doroszló népzeneje. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1982, 156.

³⁵ Csorba Béla: Még azt mondják, Temerinben... Cnesa Kiadó, Kanizsa, 1997, 191-194.

Két évforduló, egy történet: Teitelbaum Moshe-Mózes, a „zentai” rabbi

Pejin Attila, Zenta

A jelentős történelmi események évfordulóinak ünneplésekor – akár csak a történetírásban – többnyire számokról beszélünk, még akkor is, ha a számok mögött emberek vannak. Korábban igen ritkán került sor a szereplők nevesítésére, akár tevőleges szereplőkről, akár áldozatokról volt szó; kivételt ez alól jobbra hadvezérek, politikusok képeztek, akik pozíciójuknál, személyiségükénél fogva kihatással voltak ezeknek az eseményeknek a lefolyására, végkimenetelére. Öröndetes, hogy az utóbbi évtizedekben kedvező fordulat állt be: a történetírásban nálunk is megjelent a mikrotörténet-írás, a közösségi emlékezésben pedig kezd fontosá válni az egyének nevesítése is. Utóbbi éppen a holokausz-áldozatok számbavételének szándékát és gyakorlatát követi: lehetőleg minden áldozatot nevesíteni, hogy ne tárgyasuljanak számokká, hanem mindig szem előtt legyenek mint egykor hús-vér emberek. A muzeológiai gyakorlat is azt mutatja, hogy egy-egy korszak vagy esemény kiállításokon való bemutatásakor érdemes kiragadni s bemutatni egy-egy egyén vagy család sorsát, megrajzolni portréjukat, mert így a látogató közelebb tud kerülni a kiállítás üzenetének megértéséhez.

A holokausz 70. évfordulójára emlékezve mi egy zentai személyt választottunk, aki pedig – fura mód – a „zentaiság” szinte semmilyen kritériumának nem tesz eleget: nem itt született, nem itt halt meg,

s csupán néhány röpke évig élt és működött a városban.

Teitelbaum Moshe-Mózes a neves Teitelbaum-rabbidinasztia sarja volt. Bár a magyarországi haszidizmus atyjának Taub Eizik nagykállói rabbit tartják, e sajátos zsidó vallási mozgalom (sokan szektaként minősítik) népszerűsítése, Magyarországon való elterjedése elsősorban a Teitelbaumokhoz köthető. A „dinasztiaalapítót” ugyancsak Teitelbaum Mózesnek (1759–1841) hívták, Sátoraljaújhelyen volt rabbi. Halála után azonban a Teitelbaumokat a helybeli zsidó közösség „hagyományos” része kiszorította innét, s például unokáját, Leb Salamont már Máramaroszigeten találjuk rabbi-ként az 1850–60-as években. Az ő idejében, tőle tudakolta levélben egy zentai zsidó, „igaz-e, hogy az ő jesiváján a bóherek a haszidizmus útjait fogják tanulni, és hogy mire való az? Leült, és megválaszolta a levelet.”¹ A haszidizmus azonban nem elsősorban helybelieknél talált követőkre Zentán; inkább úgy tűnik, a csendes kisvárosi légkör vonzó volt máshonnan betelepülő haszidok számára. Legalábbis erről tanúskodik egy helybeli lap „Zsidó bevándorlók” cím alatt közölt vezércikke:

„A helyi hatóság figyelmét akarjuk e sorokkal fölhívni egy sajátságos körülményre. A magyar alvidéknek e termés áldotta helyén, városunkban és vidékén egy idő óta azt tapasztaljuk, hogy szaporodunk szörnyű módon. Szaporodunk, még pedig nem is rendes úton és módon. Alig van hét, de alig van

nap, hogy városunk utczáin újabb és újabb ismeretlen alakokkal ne találkozunk, pedig ezek az alakok nem is valami rokonszenvesek, a lengyel kaftán s a fülük mellett lelógó hunczutka teszi őket érdekessé. És sajátságos, hogy itt, ebben a városban, ahol még ennek az édes magyar hazának magyar fiát is, – ha éppen nem a zentai halmok közt látta meg az első napsugárt, – jövevénynek tekintik, – mondjuk ebben a városban nem jutott még eszébe senkinek sem jövevénynek tekinteni azt a bevándorló lengyel zsidót, aki százával [!] lepi el évenként városunkat, polgártársaink, földműves népünk, iparosaink nem valami nagy hasznára, hanem kárára.

Nem akarunk antisemitizálni. De azt a tényt főlemlíthetjük mi is, hogy az a bevándorlás közgazdaságilag határozottan káros a magyarságra. Kevesen vagyunk magyarok e hazában, mégis azt tapasztaljuk, hogy a magyar faj vándorol ki ősei vérén szerzett honából, az egyik része túl a tengeren, más része szomszéd államokba utazik ki, s ott nyomorral küzdve sanyarúság közt vérellen verekedéssel keresi meg mindennapi kenyerét.

S miért történik ez? Mert a minden ízében jövevény, az él-

mes semita faj gyermeke, aki egy garas nélkül tette lábát a földre, ennek a helynek őslakosát lassanként kiszorítja innét, tulajdonát magához keríti s vándorlóvá, szegénnyé teszi azt, akinek egyedüli hibája, hogy nem eléggé volt élelmes. De van a dolognak másik oldala is. A bevándorlott lengyel zsidók az úgynevezett rajongó zsidók közé tartoznak. Vallási fanatizmusban túl tesznek az orthodox zsidókon. Az őskori, sötét rituális szokások náluk még teljes épségben főtállanak. S ha nem akarunk is éppen hinni a tiszta-eszlári, sajó-vamosi gyermekgyilkossági esetekben, mégis ez a titokzatos vallási szertartás hajlandóvá teszi ebben hinni a népet. S ha a nép egyszer ebben hisz, ha megerősül lelkében az, a mit még dajkájától hallott a zsidókról, akkor megteremtődik az az állapot, mely a tiszta-eszlári eset után az ország nagy részét lángba borította s melynek annyi szerencsétlen áldozata lőn.

Ennyi és még sok ok szól a mellett, hogy megakadályozzuk a lengyel zsidók bevándorlását.

Van nekünk a semita fajból elég, érjük be azokkal; mert ha törvényadta hatalmával a hatóság e bevándorlást meg nem akadályozza, bűnt követ el saját népünk, fajunk ellen s megérjük még azt is, hogy egyszer csak valami pajeszos lengyelországi atyafi foglal helyet Zenta város polgármesteri székében.”²²

Ugyancsak hírlapi tudósítás erősíti meg a haszidok nagyobb számú jelenlétét (bár az előzőhöz hasonlóan itt is túlzással) a századforduló utáni években:

„Az alsóvárosi templom terét már-már egészen ellepik a zsidók. Országlátott emberek állítják, hogy az alsóvárosi templom környéke olyan benyomást gyakorol, mintha Máramarosba járnának. Ezeknél jellegzetesebb arcvonású sleknis zsidókat ott se találhatnák.”²³

Mindenesetre ekkor már voltak annyian, hogy fokozatosan elkülönültek, s 1928-ban felépítették imaházukat, a zsidó temetőben pedig külön parcellát nyitottak, és saját szertartási épületük volt. Ekkor már tehát mindenképpen külön – szefárd – hitközségként szerveződtek.⁴ A hitközség főrabbi-ja Lebovics Mózes Izrael volt, halála után pedig (1936-tól) fia, Lebovics Kálmán. Nem tudjuk, mi okozta a fordulatot, de tény, hogy 1939-ben főrabbinak helyette Teitelbaum Mózeset választották.⁵ Gyanítjuk, hogy valakinek a közbeavatkozására, befolyására történhetett, hiszen a haszidoknál általában szinte szabálynak számított, hogy a rabbi halála után valamelyik fia lép örökébe.

Az új főrabbi 1914. november 1-jén született Újfehértón Háim Cvi Teitelbaum (1879–1926) máramarosszigeti rabbi második fiaként. Apja halála után a szigeti közösség nem választott új rabbit, mivel Moshe csak kilenc éves volt, de bátyja, Jekutiél Jehuda (1911–1944) sem érte még el a nagykorúságot, viszont a hagyomány elvárásai szerint, mint előbbiekben említettük, egyiküknek kellett volna a rabbi örökébe lépni. A helyzetet bonyolította, hogy nagyanyjuk a nagybácsit – az elhunyt rabbi öccsét, Joélt (1887–1979) – szerette volna látni a rabbiszékben, a közösség azonban ellenállt, s inkább megvárta, míg Jekutiél Jehuda nagykorú lesz. A sértett nagymama és nagybácsi távozott Máramarosszigetről. Joel előbb Nagykárolyban, majd Szatmárnémetiben lett rabbi, ahol a haszidizmuson belül is külön irányzatot hozott létre (ezért nevezték

később követőit „szatmáriaknak”). A nagybácsi nem táplált haragot unokaöccsei iránt, sőt, amennyire tehette, támogatta nevelésüket, tanítatásukat, s gyanítjuk, hogy talán része volt abban is, hogy fiatalabb

unokaöccsét zentai rabbivá válasszák. Ezt látszik alátámasztani a tény, hogy nagykárolyi rabbiként 1932-ben Zentán tartózkodott néhány napig a Krajnik család vendégeként, s kihasználva az alkalmat, meglátogatta az adai és péterrévei közösségeket

is. Ekkor már igen nagy tekintélynek örvendett, mintegy negyven kézírata várt nyomtatásra.⁶

Mindeközben Moshe nagykorú lett, s a szokások szerint neves rabbidinasztiából származó lányt vett feleségül, Méir Leát, Méir Hánoh karecskai rabbi lányát 1936-ban. A nagyhírű rabbi após őt bízta meg az ottani jesiva – hittudományi iskola – vezetésével. Hamarosan azonban immár Zentán találjuk, mivel a szefárd rítusú ortodox közösség 1939-ben végül is rabbijának választja. Zentai működéséről egyelőre szinte semmit sem tudunk; a források hiánya miatt közrejátszik ebben persze az idő rövidsége is: 1944. április 26-án a zentai zsidóságot a nagy zsinagóga udvarán, illetve az iskolában gyűjtötték össze, másnap pedig – Szeged és Baja közbeiktatásával – többségüket Auschwitzba szállították. A deportáltak között volt Moshe és családja is. A rabbi szerencsés módon túlélte a haláltábori viszontagságokat, amihez hozzásegített az is, hogy Auschwitzból először Tröglitzbe, majd Theresienstadtba szállították át. Nem tudni, mennyire tartotta ezt ő maga szerencsésnek, miután – a

táborok felszabadítása után – megtudta, hogy egész családja: felesége, valamint három kisgyermke (az ötéves Heszl, a négyéves Eszter és a hároméves Henrik), továbbá a bátyja, Jekutiél Jehuda is a gázkamrákban lelték halálukat. Nagybátyja, Joel megmenekült, annak az alkunak a részeként, amelyet Kasztner Rezső kötött meg Adolf Eichmann „zsidóügyi” megbízottjával, Becherrel. Ennek értelmében – tetemes váltságdíj fejében – a németek egy vonatszerelvényt mintegy 1700 zsidóval nem Auschwitzba, hanem Svájcba irányítottak („Kasztner-vonat”). Tudjuk, hogy Joel Jekutiél Jehudának is felkínálta a lehetőséget, hogy felkerüljön a mentőszervezélyre, de az elutasította. Arról viszont nincs tudomásunk, hogy Moshe is kapott volna ilyen lehetőséget.

Miután felszabadult, Moshe nem tért vissza Zentára, vagy ha igen, ezt csak átmenetileg tette, hiszen nem sokkal később Máramaroszigeten találjuk, ahol elfoglalta a haláltáborban meghalt bátyja megüresedett rabbiszékét. Itt megpróbálta maga köré gyűjteni a túlélő haszidok csoportját, újjászervezni a hitközséget, s megmaradni az új hatalom vállalásellenes törekvéseivel szemben. Miután meggyászolta családját, rokonságát, másodszor is megnősült. Peszl Leát, a Teitelbaum-rabbidinasztia egy másik tagjának, Teitelbaum Áron volovói rabbinak a lányát vette feleségül.

A valamikori nagyszámú szigeti közösség azonban már egyre inkább csak árnyéka volt önmagának. Az új rendszer ideológiája mindinkább ellehetetlenítette a vallásos élet megélését, különösen a haszidokra nézve, hiszen sajátos viseletük miatt messziről lerítt róluk a hagyományhűség, sokszor tehát

üldöztetéseknek voltak kitéve. Másrészt természetesen a zsidóságot sem kímélte az erőszakos asszimilációs törekvés, Izrael megbélyegzésével pedig eluralkodott az anticionizmus is, ami pedig tulajdonképpen egyfajta burkolt antiszemitizmus volt. Ezért a maradék zsidóság is tömegesen hagyta el Románi-

át. Teitelbaum Mózes sem tűrte sokáig: amint tehetett, feleségével a USA-ba emigrált, New Yorkban, Williamsburgben (Brooklyn) telepedett le, s itt „szigeti rabbiként” vált ismertté. Hamarosan csatlakozott a holokausztot szintén túlélő nagybácsi, Joel több tízezres lélekszámú, virágzó „szatmár-haszid” mozgalomhoz-közösségéhez, s egy zsidó oktatási központot (bet midrás) vezetett, Joel halála után pedig 1979-ben ő lépett örökébe, személyével egyesítve így az olykor kibékíthetetlennek tűnő „szigeti” és „szatmári” irányzatot, s vezette a közösséget egészen 2006-ban bekövetkezett haláláig. Ebben az időben neve mellett gyakran feltűnik a „zentai rabbi” jelző, s e titulus fennmaradt halála után is. Hogy ez miért volt így, csak gyaníthatjuk; talán egy kis

nosztalgia a fiatalkori zentai évek után, de még valószínűbb, hogy a „szatmári” és a „szigeti” csoportok egyesítése, kibékítése érdekében kellett egy semleges jelző, amit a „zentai”-ban talált meg, hiszen ez elfogadható volt mindenki számára.

Nagybátyjával ellentétben nem sok írást hagyott maga mögött. Főműve egy ötkötetes Szentírás-kommentár: a *Berach Moshe*.

Tisztelete a neves rabbikéhoz hasonlóan, „siron túli”: a new york-i Kiryat Yoel temetőben található síremlék ma is szellemi követőinek zarándokhelye. Zentán pedig, lévén, hogy itt már nem élnek zsidók, nem is tudnak róla. Írásunk egy kicsit megkövetés: ha már a város nevét titulusként viselte, s megismertette a haszid közösséggel, a rabbi és a város nevének illetén összefonódása bennünket is arra kötelez, hogy magunkénak tekintsük, s legalább röviden megemlékezzünk születésének századik évfordulójáról, aminek az idén külön nyomatékot ad a holokauszt hetvenedik évfordulója. ❁

Internetes források

http://hu.wikipedia.org/wiki/Teitelbaum_M%C3%B3zes_%28%C3%BAjhelyi_rebbe%29
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14287-teitelbaum-moses>
http://hu.wikipedia.org/wiki/Teitelbaum_M%C3%B3zes_%28szatm%C3%A1ri_rebbe%29
http://hu.wikipedia.org/wiki/Teitelbaum_Joel

Jegyzetek

- ¹ Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye*. Budapest, 1997. 112.
- ² *Zentai Híradó*, 1884. december 7.
- ³ Összetartás, 1903 (újságkivágás, amelyen csak az évszám szerepel)
- ⁴ Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003. 222–224. Szeferd néven általában az Ibériai-félsziget zsidóságát, majd 1492-es kiűzetésük után leszármazottaikat nevezték, tágabb értelemben viszont általában a keleti zsidóságot is így hívták. Itt viszont a használatos szertartásrendet jelöli, mivel a haszid közösségek jelentős része a szeferd szertartásrendet követte.
- ⁵ Uo. 229.
- ⁶ *Sentai Friss Újság*, 1932. február 19.

Ezerkilencszáznegyvenegy novemberében dr. Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye és Zombor város főispánja, bizalmas körrendeletben arra hívta fel a járási főszolgabírók figyelmét, hogy újabban már nem csak a környező Bánságból, Horvátországból és Szerbiából, hanem Magyarország trianoni területeiről is „nemkívánatos elemek” „szívárognak be” a visszacsatolt délvidéki területekre, köztük olyan zsidók, akiket az anyaországi zsidótörvények „feszélyeznek”, és utasította őket, hogy ezt minden eszközzel akadályozzák meg.² A Délvidéken berendezkedő új magyar közigazgatási ható-

határokon belül nem volt példa. A bevonulást követő „tisztogató hadműveletek” és tömeges internálások áldozatainak többségét az ellenséges népcsoportnak tekintett szerbek mellett a szintén kollektíven megbízhatatlannak nyilvánított zsidók tették ki. Több város, így például Zombor és Újvidék zsidó közösségeire többmillió sarcot vetettek ki, továbbá megkezdődött az 1918 októbere után a Délvidékre költözött kiutasítása, aminek a jugoszláv telepések mellett szintén elsősorban zsidók képezték a fő célcsoportját.³ Már jóval az ún. második zsidótörvény, az 1939: IV. tc. hivatalos délvidéki bevezetése

együttal a magyar holokauszt egyik letragikusabb előzményévé is vált, nem csak délvidéki viszonylatban, hanem az egész megnagyobbodott ország tekintetében. A szerb áldozatok mellett a lemészároltak többsége zsidó volt, Újvidéken pedig a véres események egy célzottan zsidóellenes pogrom arculatát öltötték.⁵

A központi és helyi hatóságok délvidéki „zsidópolitikája” azonban mindezek ellenére sem jellemezhető következetesen szélsőséges, sokkal inkább egy számos, sokszor egymással ellentétes szempont által meghatározott, kezdettől fogva ellentmondásos folyamatként. A továbbiakban ezen tényezők rövid

Antiszemizmus, nacionalizmus, racionalizmus: „örségváltás” és orvosszakma a visszacsatolt Délvidéken¹

Margittai Linda, Budapest

ságok kezdeti „zsidópolitikájának” fényében nehéz megérteni, hogy ha akadtak is olyan zsidók, akik a visszafoglalt országrészben az anyaországiakhoz képest kedvezőbb létfeltételeket reméltek, várakozásaikat mire alapozták. A trianoni területeken a zsidónak minősített magyarok többségének ekkor még „csupán” állampolgári jogaik, állásuk, megélhetésük elvesztése miatt kellett aggódnia. A visszafoglalt Délvidéken ezzel szemben gyakorlatilag attól a naptól kezdve, hogy a magyar hadsereg 1941 áprilisában átlépte a határt, olyan szélsőséges antiszemita incidensek is napirenden voltak, amilyenekre a trianoni

előtt széles körben vonták meg zsidók (és szerbek) iparendé-lyeit.⁴ Mindezek az intézkedések az anyaországban, de a korábbi revíziók során „visszatért” felvidéki, kárpátaljai és észak-erdélyi területeken kifejlődött „zsidópolitikánál” is radikálisabb antiszemita gyakorlat kialakulását vetítették elő. A Délvidék visszafoglalásának katonai-politikai körülményei, a magyar kormányoknak a térség konszolidációjára a „kemény kéz” politikája jegyében tett kísérletei és az országrész feszültségterhes etnikai viszonyainak megoldatlansága képezték az 1942. januári dél-bácskai razzia hátterét, amely

áttekintése után a délvidéki „örségváltás” folyamatát az orvosi szakma példáján kísérlem meg szemléltetni.

A visszafoglalt országrészben berendezkedő új magyar hatóságok elődleges céljuknak a térség integrációját, magyar karakterének helyreállítását és a két világháború közötti jugoszláv kormányok célzottan magyarellenes kisebbségpolitikájának eredményeként meggyengült társadalmi csoportok rehabilitálását tekintették.⁶ A trianoni országrészben érvényben lévő zsidóellenes jogszabályok délvidéki bevezetésére ezen törekvések keretében, nem egy esetben ezeknek alárendelve került sor. A

konszolidációs igények felerősödésével, az antiszemita kilengésekkel párhuzamosan megindult a „zsidókérdés” rendezésének a már hatályos „törvényes” mederbe történő terelése is.

Az „örösváltás” programja általános értelemben a zsidók javainak és pozícióinak elsősorban a keresztény (azaz nem zsidó) középosztály javára történő újraelosztását jelentette. Míg azonban az anyaországban ez elsősorban a zsidók ellen irányult, addig a Délvidéken – amelynek atmoszféráját súlyos etnikai feszültségek, valamint a magyar hatóságok és a „23 éves szerb elnyomás” alól nemrég „szabadult” magyar lakosság restitúciós és reváns igényei határozták meg – a „zsidókérdés” szorosan összefonódott a nemzetiségi, mindenekelőtt „szerb kérdéssel”. A visszacsatolt országrész katonai-politikai, szociális, gazdasági helyzete csakúgy, mint nemzetiségi viszonyai gyökeresen eltértek a trianoni országrészétől és több szempontból a korábban visszacsatolt területekétől is. A népesség kevesebb mint 40%-át kitevő magyarság a jugoszláv államiség idején nem csak számerejét, de gazdasági-társadalmi pozícióit tekintve is érzékeny veszteségeket szenvedett. Ez mindenekelőtt az általános elbocsájtások, kiutasítások, elmenekülések révén megti-zedelt állami alkalmazotti, hivatali értelmiségi, valamint a nemzetiségi alapon diszkrimináló jugoszláv földreform által sújtott agrárnépességet érintette.⁷ A visszacsatolást követően a magyarság helyzetbe hozását célzó törekvések elsősorban a szerbség és a lakosság nem több mint 1,3%-át kitevő, de magát

**Dr. apatini Fernbach Péter főispán,
a Magyar Vöröskereszt újvidéki
választmányának elnöke**

különösen a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon és az ipari-kereskedelmi szektorban számerejét messze meghaladó arányban képviselő zsidóság pozícióit vették célba. Bár a közigazgatás és az oktatás nemzeti alapú újjáépítése gyorsan és gördülékenyen lezajlott, továbbá a jugoszláv agrárreform revíziója – és kisebb mértékben a zsidóbirtokok felosztása – révén széleskörű földjuttatásokra is sor került,⁸ a restauráció egyes társadalmi csoportok esetében volt ilyen hatékony. Elsősorban ott, ahol a nem zsidó magyarság aránya, potenciálja és ambíciói egyaránt alacsonyak voltak (mint az iparban és kereskedelemben), és az olyan magasabb kvalifikációt igénylő, kiemelten közérdekű funkciót betöltő foglalkozások (pl. orvosok) esetében, ahol helyi keresztény magyar szakemberekben hiány mutatkozott, és ennek pótlása az anyaországból nem történt meg olyan eredményesen, mint ahogy a pedagógusok esetében.

A magyarországi zsidóellenes rendelkezések jogszabályi hátteret, az azok végrehajtása során az anyaországban és a korábban visszacsatolt területeken kialakult gyakorlat pedig mintát adott a délvidéki „átállítás” megvalósításához. Az itteni hatóságok „visszamagyarosítási” törekvéseivel összefüggésben zajló „árjásító” igyekezetének azonban – ahogy országszerte is – korlátokat szabott a gazdasági-társadalmi realitás. Az országrész stabilitásának helyreállítására vonatkozó igény nem egy esetben arra készítette a döntéshozókat, hogy a diszkriminatív előírások alkalmazását a térség speciális viszonyaihoz igazítsák. A keresztény magyarság – zsidók és szerbek kárára történő – újrapozicionálására, múltbeli sérelmeik kárpótlására irányuló

Vöröskeresztes testvérek a zombori kórházban. Középen dr. Magassy Miklós kórházigazgató és Fehér Gizella intéző testvér

társadalmi elvárások és az ezeket megvalósítani hivatott, ugyanakkor a konszolidációs igényeket, ésszerűségi szempontokat és egyéb nemzetiségpolitikai érdekeket is figyelembe vevő döntéshozói eljárások között pedig számos érdekonfliktus is felmerült.

Szabadka város katonai parancsnokának április végén kelt közegészségügyi helyzetjelentéséből kiderül, hogy a visszafoglalt Délvidéken berendezkedő katonai közigazgatásnak nemcsak bizonytalan közegészségügyi helyzettel és orvoshiánnyal, hanem az orvosi kar sajátos nemzetiségi megoszlásával is szembe kellett néznie. A bevonulás előtt itt 99 orvos működött, többségük zsidó (38) és szerb (22), csak 17 volt magyar. Jelentős részük a jugoszláv hadsereg mozgósításakor bevonult, és csak lassan érkeztek vissza, a délszláv orvosok egy részének visszatérésére pedig nem is számított a városvezetés. A nyolc városi orvosból – zsidó nem volt köztük – politikai magatartása miatt négy „alkalmatlannak” bizonyult, akiket helyenként csak nehézségek árán tudtak magyar szakemberekkel pótolni.⁹ A város

példája az egész térség állapotait tükrözte. A visszacsatolt Bácskában az orvosok egyharmada volt zsidó, ezzel szemben a nem zsidó magyarok a szakmai kar egyötödét sem tették ki.¹⁰ Újvidéken, ahol a magyar lakosság aránya eleve számottevően alacsonyabb volt, mint az észak-bácskai és a Tisza menti településeken, még szélsőségesebb volt a helyzet: itt 120 orvos közül mindössze 5 volt (nem zsidó) magyar.¹¹ Ilyen körülmények között nyilvánvalóvá vált, hogy az antiszemita jogszabályok zsidó orvosokat érintő megszorításai gyakorlatilag megbénították volna az országrész egészségügyi ellátását. Nem tekinthető váratlannak, hogy a visszafoglalt Délvidék közegészségügyi kérdéseiről rendelkező első kormányrendelet azt is deklarálta, hogy az orvosi kamarai tagfelvételeknél a második zsidótörvény előírásai – amelyek a testületben 6%-ban maximálták a zsidók arányát – nem alkalmazandók.¹²

Fontos megjegyezni, hogy a betegellátás működőképességének szempontjai a szakmai kar csaknem 40%-át kitevő zsidó orvosokat érintő korlátozások bevezetésénél

kezdettől fogva érvényesültek már az anyaországban is. A kamarákban 20%-os kvótát felállító 1938-as első, majd ezt 6%-ra csökkentő második zsidótörvény a zsidó orvosok szerzett jogait nem érintette, arányukat nem a kamarából történő kizárásukkal, hanem az új tagok felvételének megtiltása révén fokozatosan kívánták redukálni.¹³ A korlátozások elsősorban nem a már régóta működő, szakmai tekintéllyel és bejáratott páciensi körrel rendelkező zsidó orvosokat, hanem a friss diplomásokat sújtották, akik kamarai tagsághoz nem juthattak, ennek híján pedig magánpraxist nem folytathattak. Kovács M. Mária kutatásai bebizonyították, hogy a szakértelmiségen belül az orvosi volt az a szakma, ahol a radikális zsidóellenesség a legkorábban jelentkezett és a legkíméletlenebb formában teljesedett ki. A fajvédő, antiszemita szakmai szervezet, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) a szintén egyre szélsőségesebb álláspontra helyezkedő orvosi kamarákkal vállvetve követelte – gyakran a közegészségügyi racionalitásokat is figyelmen kívül hagyva – a zsidó orvosok további korlátozását, és sürgette a kormányt, többek között, hogy tiltsa meg a zsidó orvosok számára, hogy nem zsidó betegeket kezelhessenek.¹⁴ Követelésüket alátámasztandó rámutattak arra az egyébként kétségtelen tényre, hogy ez a kérdés akkorra már Európaszerte – legalábbis a náci megszállás vagy kollaboráns kormányzat alatt álló országokban – kevés kivétellel mindenütt „rendeztetett”.¹⁵ A német megszállás előtt azonban a magyar kormányok ilyen radikális intézkedést nem akartak, nem mertek hozni. Csak 1944 júniusában lépett hatályba olyan rendelkezés, ami

kimondta, hogy zsidó orvos csak zsidó pácienszt kezelhet.¹⁶

A visszacsatolt országrészekben az egészségügyi ellátás színvonala jóval alatta maradt a trianoni területekének, ami arra készítette a kormányzatot, hogy a zsidó orvosok korlátozásánál még átgondoltabban járjon el. Már a Felvidék esetében azzal szembesültek a döntéshozók, hogy míg az anyaországban 854, addig az újonnan „visszatért” országrészben 1538 lakosra jutott egy orvos. Mindemellett a zsidó orvosok magas, ugyanakkor a nem zsidó magyar orvosok rendkívül

Kogutowitz Károly, a szegedi egyetem rektora

alacsony száma miatt vállalhatatlan közegészségügyi helyzetet teremtett volna, ha a zsidókat csak erősen korlátozott számban veszik fel az újonnan felállított érsekújvári és kassai kamarákba. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter – a MONE agresszív követelésével szemben, a betegellátás működőképességét tartva szem előtt – lehetővé tette a zsidó orvosok 47, illetve 41%-ban történő bejutását, azokat pedig, akik még e keretek között sem fértek be a felvidéki kamarákba, a miniszter bejegyzésre ajánlotta a

trianoni országrész más városaiban. Észak-Erdélyben, ahol 2000 páciens osztozott egy orvoson, a szakemberhiány még súlyosabb, a nem zsidó magyar orvosok aránya pedig még alacsonyabb volt, mint a Felvidéken. Így a visszacsatolást követően létrehozott kolozsvári kamara esetében is a fentiekhez hasonló szempontok érvényesültek a zsidó orvosok felvételénél.¹⁷ Ezek a korábbi tapasztalatok egyértelműen irányadóak voltak a Délvidék esetében is.

Kezdetben felmerült, hogy Felvidékhez és Erdélyhez hasonlóan a visszafoglalt Délvidéken is különálló kamarát hozzanak létre Újvidéken.¹⁸ Erre azonban végül nem került sor, a Bácska a Szegedi Orvosi Kamara körzetéhez került,¹⁹ melynek elnöke, Meskó Zoltán nemzetiszocialista országgyűlési képviselő megkönyebbülését fejezte ki amiatt, hogy az újvidéki kamaraalapítás ötletét elvetették, rámutatva arra, hogy a térségben, ahol 106, többségében szélsőséges volksbundista német, 170 zsidó és 190 délszláv orvossal „szemben” csupán 106 magyar praktizál „el [lehet] képzelni, hogy ilyen heterogén összeállítás mellett mi lett volna abból az orvosi kamarából?”²⁰

Az egészségügyi kormányzat, amikor lemondott arról, hogy a Bácskát önálló kamarai körzetként szervezze meg, bizonyára figyelembe vette a tervezett újvidéki kamara „nemkívánatos” etnikai összetételét is. A döntésben azonban valószínűleg nagyobb súllyal estek latba azok a kihívások, amiket az országrész egészségügyi rendszerének újraépítése jelentett, és amikkel egy nagyobb tapasztalattal és stabil szervezettel bíró szakmai testület jobb eséllyel boldogulhatott. Az „aranykalászos” Bácska előnyös gazdasági adottságai

ugyanis távolról sem álltak arányban a lakosság közegészségi és szociális állapotával. Bár a vármegye az ország legjobban termő vidékei közé tartozott, a jugoszláv földbirtokreform, amely felszámolta az itt korábban jelentős nagybirtokot, a 80%-ban földműveléssel foglalkozó helyi lakosság körében – különösen a magyar lakosság között, akiket a földosztásból eleve kizárt – a kisbirtokos réteg konzerválása mellett jelentős agrárproletariátust is teremtett, amely életkörülményeit tekintve kifejezetten elesett volt. A jugoszláv állam a közegészségügyi kérdéseket elhanyagolta, a fertőző népbetegségek, a tuberkulózis, a venerea, a trachoma, a malária arattak. Különösen a Tisza menti magyarság közegészségügyi állapotát lényegesen befolyásolta az erre a vidékre jellemző kiterjedt tanyarendszer is: a tanyák elszigeteltsége, nehéz megközelíthetősége az egészségügyi ellátást rendkívül megnehezítette, a viszonyok helyenként aggasztóak voltak. A vármegye területén csupán öt kórház működött, amelyek befogadóképessége, felszereltsége és szakképzett orvosokkal való ellátottsága nem volt kielégítő.²¹ Habár a szakemberhiány a Délvidéken nem volt annyira súlyos, mint Erdélyben, az egy orvosra jutó 1800 fő arány a Felvidék színvonalát sem érte el, az anyaországit pedig meg sem közelítette.

A délvidéki zsidó orvosok működésének szabályozásánál ezeket a szempontokat nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Mindezek ellenére, valamint dacára a zsidók kamarai felvételével kapcsolatos megszorításokat pontosan ezen okok miatt hatályon kívül helyező kormánydöntésnek, a szegedi kamarába 1941-ben első lépésben 593 bácskai

orvos közül 381-et vettek fel, akik közül 106 volt magyar, 101 szerb, 100 német és csak 41 zsidó.²² A zsidó orvosok mintegy háromnegyede – holott az előírt nemzetiségi igazolásokat a jelentkezők mindegyike megszerezte²³ – nem jutott kamarai tagsághoz.

A zsidók tömeges elutasítását magyarázza az a szélsőségesen antiszemita hangulat, ami a Meskó-féle szegedi kamarában – a többi kamarához hasonlóan – uralkodott. A testületben állandósultak a zsidó tagok kizárására irányuló törekvések, a választmány egymás után küldte a miniszterhez a zsidó orvosok újabb korlátozását sürgető felterjesztéseket, hozott saját hatáskörben a területén működő zsidó orvosokat tovább akadályozó, sok esetben a közegészségügyi realitásoktól elrugaszkodó döntéseket. A kamara körzetében még a városokban is gondot okozott a közkórházak posztjainak betöltése, holott a nagyobb települések általában jobban el voltak látva orvosokkal, mint a falvak. Ennek ellenére a kamara 1939 őszén megtiltotta például a hódmezővásárhelyi közkórháznak – amely akkor már hónapok óta képtelen volt két megüresedett orvosi állást betölteni, mert nem akadt nem zsidó jelentkező, az 1939: IV. tc. értelmében viszont zsidókat nem lehetett közalkalmazásba felvenni – a zsidó gyakorló orvosok foglalkoztatását is, ami a nehézségeket tovább súlyosbította.²⁴ Szegeden szintén problémát jelentett a városi és intézményi orvosi állások betöltése,²⁵ de ez nem akadályozta meg a kamarát abban, hogy bepanaszolja a polgármestert a főispánnál és a belügyminiszternél, amiért az két elbocsájtott zsidó kórházi főorvost állásukban bizonytalan időre szavatartott.²⁶ Meskó a Felsőházban

ismételten követelte az egyetemek orvosi karán a felvételeknél a második zsidótörvény által megszabott 6%-os *numerus clausus* helyett a *numerus nullus* bevezetését, holott saját értékelése szerint is olyan rendkívüli mértékben csökkent országszerte az orvostanhallgatók száma, hogy az katasztrofálisnak mutatkozott a szakmai utánpótlás szempontjából.²⁷ Mindennek fényében nem meglepő, hogy a bácskai zsidó orvosok sem számíthattak kedvező döntésre.

A bácskai orvosok felvételi kérelmeiről a kamara felügyelete mellett közvetlenül egy Újvidéken felállított bizottság döntött, amelynek tagjait a belügyminiszter nevezte ki, és a Keresztény Magyar Orvosszövetség (KMOSz) tagjai közül kerültek ki. Az egyesület még a visszacsatolás előtt alakult, 1941 elején. Magyar nemzeti alapokon nyugvó szervezetként tagjai iránt a jugoszláv időszakban fokozott bizalmatlanság nyilvánult meg, állami állást nem kaptak, sokszor klinikai továbbképzésben sem részesülhettek.²⁸ Azt, hogy a szervezet egyúttal antiszemita is volt, a neve is mutatja, de megalakulásakor nyíltan is leszögezte álláspontját a „korszellem parancsára” fölvetődött kérdésekben.²⁹ Az újonnan visszacsatolt országrész közegészségügyi állapotainak és orvosszakmai viszonyainak bizonytalanságait minden bizonnyal figyelembe véve a szövetség tagjai 1941 májusában a városi katonai parancsnokoknak eljuttatott kérelmükben még nem a zsidó és szerb pályatársaik korlátozását kérték, hanem csak azt, hogy a fontosabb állások betöltésénél őket vegyék elsősorban figyelembe.³⁰ Hamarosan azonban a KMOSz nem csak szoros „testvéri együttműködést” épített ki a szegedi kamarával és MONE-val, hanem adaptálta is

azok szellemiségét, amit a zsidók felvételénél tanúsított állásfoglalása is egyértelműen jelez. A Délvidéken nem is alakultak MONE tagegyesületek, hanem a KMOSz töltötte be a funkcióját, alapítója és elnöke, az újvidéki kórház igazgató főorvosa, dr. Szalontay Zoltán pedig a szegedi kamara alelnöke lett.³¹

A szegedi kamara kereszténnyé tételét Meskó mindennél fontosabbnak tartotta, így bár a délvidéki orvosi kar nemzetiségi arányai miatt is nemtetszését fejezte ki, mégis egyértelműen inkább délszláv, mintsem zsidó orvosokat látott szívesen a testületben. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szerb orvosok akadálytalanul juthattak be a kamarába. A nem zsidó nemzetiségű orvosok felvételét ugyan nem szabályozta hivatalos kvóta, ám mivel a tagság a nemzethűség kritériumához volt kötve, ez lehetőséget nyújtott a „megbízhatatlannak” minősülők kirotálására. Első körben a szerb orvosoktól a zsidókhoz képest kisebb, de még így is jelentős arányban, mintegy 40%-uk esetében tagadták meg a felvételt. Ennél szigorúbb korlátozásra a zsidók tömeges elutasítása mellett nem nyílt lehetőség a betegellátás komoly veszélyeztetése nélkül.

A kamara légkörét a délszláv orvosok felvételét követően súlyos etnikai feszültségek terhelték meg. Az enyhülés jelei csak 1942 második felében mutatkoztak, ami nyilvánvaló összefüggésben állt azzal az új nemzetiségpolitikai irányvonallal, amit a március 10-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Kállay Miklós képviselt. A délvidéki helyzet egyre nyomasztóbb konszolidátlansága és a januári vérengzések bel- és külpolitikai visszhangja arra készítette Kállayt, hogy felülvizsgálja elődei politikáját, beleértve a dél-

szláv nemzetiségekkel, elsősorban a szerbekkel szemben addig alkalmazott bánásmódot is. Képviselőházi bemutatkozó beszédében egyik legfontosabb feladataként jelölte

Meskó Zoltán

meg a térség „teljes és harmonikus” bekapcsolását Magyarország nemzeti életébe.³² Ez a hangulatváltozás a szegedi kamarában is érezte a hatását. 1942 nyarán a kamara elnöksége a délvidéki orvosoknak a kamarai életbe való bevonása érdekében Zomborban, Újvidéken és Szabadkán tagértekezletet tartott, bár ezekről a délszláv orvosok egy része tüntetőleg távol maradt.³³ Az újvidéki ülésen dr. Szalontay arra kérte Meskót, hogy a délvidéki orvosok között „esetleg” fennálló „indokolatlan” ellentéteket küszöbölje ki, mert azok már a szakmai érdekek rovására mentek. Meskó beszédében ugyan békülékeny hangot ütött meg a nemzetiségi orvosok irányában, mindezt azonban a „szentistváni gondolat” szlogenjei közé, azaz a magyar birodalmi eszmét hirdető, a nemzetiségektől feltétlen lojalitást, valamint a magyar állami keretek

megkérdőjelezhetetlenségének és a magyar szupremácia elismerését elváró retorikába ágyazva tette. Leszögezte, hogy bár az átmenet „bizonyos nehézségekkel járt”, „minden törekvésünk oda irányul, hogy a múltbani ellentéteket elsimítsuk (...) hogy az ősi magyar földön az idegen nemzetiségű orvosok is meglegedetten szolgálják a közös magyar hazát.” Ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy ennek előfeltétele „nemcsak a magyar államnak mindenekelőtti elismerése, hanem annak az elgondolásnak a vallása, hogy az idegen nemzetiségűek a magyar nemzet javát akarják és belátják azt, hogy semmilyen náció ezen a földön még nem adott nekik többet, mint a magyar.” Meskó arra helyezte a hangsúlyt, hogy „nem az ellentéteket keressük most, hanem azt, ami összefog bennünket”, és világossá téve, hogy mit ért közös nevező alatt, leszögezte, hogy a kamara „világnézetileg csak egy irányt ismer”, mégpedig „erős keresztény alapon áll”.³⁴

Meskó üzenete tehát az volt, hogy a kamara hajlandó a nemzetiségekkel – azok feltétlen államhűsége mellett – összefogni a kereszténység jegyében, azaz a zsidókkal szemben. Ez azonban nem vezetett maradéktalan etnikai megbékéléshez a testületben. A bácskai orvosok felvételével kapcsolatban a végső döntést meghozó belügyminiszter viszont a kamara részben nacionalista, még inkább antiszemita megközelítése helyett a térség közegészségügyi szükségleteit helyezte előtérbe. A kamara által fel nem vett jelentkezők a miniszterhez fellebbezhettek, és a jogerős döntés megszületéséig folytathatták praxisukat. Mivel a kamara többszöri sürgetése dacára a miniszter a fellebbezések nagy részéről csak 1943 nyarán határozott,

ez azt jelentette – mivel az elutasítottak mindegyike fellebbezett –, hogy két éven keresztül a bácskai orvosok gyakorlatilag változatlan számban működhettek tovább. A miniszter ekkor kötelezte a kamarát további 23 szerb és 58 zsidó orvos felvételére, de azok is, akinek az

illető a januári „események” során időközben „eltűnt” ugyan, és bár nemzeti szempontból nincs kifogás ellene, mivel azonban zsidó, a kamarai felvételét „elvi okokból” nem javasolja.³⁶ Nem kétséges, hogy a zsidókkal csakúgy, mint a délszláv kisebbségekkel szembeni

ló esetekben általában támogatólag járt el.³⁷ Tény ugyanakkor, hogy a belügyminiszter legtöbb esetben független döntést hozott.

A délvidéki orvoshiány bizonyára közrejátszott abban, hogy 1942 márciusában a szegedi egyetem orvoscara a kultuszminiszter utasítására felvett három délvidéki zsidó hallgatót. A döntés nem csak a második zsidótörvény által újra hivatalosan is bevezetett *numerus clausus* érvényesítése során az egyetemen kifejlődött – a kvótát már a megelőző években is betartó – gyakorlattal, hanem a miniszter saját korábbi, 1941 májusi rendelkezésével is szembement, ami előírta, hogy a délvidéki hallgatók akadálytalanul átiratkozhatnak magyarországi egyetemekre – feltéve, hogy nem zsidók.³⁸ A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítő alosztálya rámutatott arra, hogy a jugoszláv érában súlyos lemaradásba került magyar értelmiségi utánpótlás felzárkóztatása a vizs zacsatolást követően kiszélesedő továbbtanulási lehetőségek mellett is nagy kihívást jelentett. Becslésük szerint évi 50 végzett orvosra lett volna szükség ahhoz, hogy a „kidőlt elődök” helyébe lépjenek, de legfeljebb 15-re számíthattak. Ennek ellenére a csoport vezető szerepet játszott abban a tüntetésben, amit a szegedi hallgatók szerveztek az újonnan felvett délvidéki zsidó orvoshallgatók eltávolításáért.³⁹ Követelték ezen kívül az összes zsidó és „félzsidó” diák azonnali kizárását, valamint hogy a törvény által lehetővé tett kvótát a „25%-os zsidókkal” töltsék be, ezeket pedig kötelezzék sárga karszalag viselésére az egyetem területén. Sürgették a zsidó tanársegédek, egyetemi tisztviselők elbocsátását, továbbá a

Vöröskeresztes testvérek a zombori kórházban. Középen dr. Greiner tanársegéd, főorvos és Fehér Gizella intéző testvér

ügye még függőben volt, egyelőre tovább praktizálhattak.³⁵

A razziának áldozatul esett zsidó orvosok még 1941 végén kelt fellebbezéseinek ügye olyan abszurd helyzetet teremtett, amely mutatja, hogy a kamarához hasonlóan a helyi hatóságok egy része is hajlott rá, hogy figyelmen kívül hagyja nem csak a közegészségügyi helyzet realitását, de esetenként a legalapvetőbb tényeket is. Amikor a belügyminiszter a szokásos döntéshozatali eljárás keretében a későbbiekben a fellebbezők megbízhatósága felől informálódott Újvidék főispánjánál, az akkor hivatalban lévő dr. Fernbach Péter kifejtette, hogy a szóban forgó

bánásmódot nagyban befolyásolta a helyi végrehajtók személyes antiszemita, nacionalista buzgalma is. A szélsőjobboldali beállítottságú Fernbachot 1943 márciusában Deák Leó váltotta az újvidéki főispáni székben, aki mérsékelt, konszenzuserős politikusként már a két világháború között érdemeket vívott ki magának, és a nemzetiségek békés együttélését elősegíteni igyekvő politikáját a visszacsatolás után is folytatta. A nemzeti szempontból ugyan kifogástalan zsidó orvosok működését – de még a razzia során lemészároltak kamarai felvételét is – „elvből” ellenző Fernbachhal szemben Deák hason-

szerb hallgatókét is. Dr. Kogutowitz Károly rektor megígérte, hogy a kultuszminiszterrel egyeztetve felülvizsgálja a délvidéki zsidó hallgatók és a zsidó tanársegédek ügyét, de a többi kérést elutasította, mondván, hogy azok meghaladják a törvényes előírásokat.⁴⁰

Azt, hogy „az ifjúság nevében” tett követelések visszautasítása mögött elsősorban nem a (zsidó) törvények tisztelete állt, jelzi, hogy az egyetemi vezetés már a következő évben a jogszabályi előírásokat meghaladva bevezette a „*numerus nullus iudeorumot*”, felkérve a karokat, hogy ne használják ki a 6%-os keretet, és hogy az 1941-es ún. fajvédelmi törvény szigorúbb meghatározása szerint minősítsék zsidónak a jelentkezőket. Az igazi gondot az jelentette, hogy, amint arra a szegedi rendőrfőkapitány Tukats Sándor főispánhoz írt bizalmas jelentésében is rámutatott, a hallgatók nem csak a zsidó, hanem a délszláv diákokkal szemben is akciót terveztek. A rendőrfőkapitány hangsúlyozta, hogy a szerb és bunyevác diákokkal szembeni fellépés „nemzeti szempontból egyáltalán nem kívánatos”, és kérte a rektort, hogy számolja fel a mozgalmat.⁴¹ A szegedi városvezetés bizonyára nem volt tájékozatlan a Kállay által képviselt konszolidációs nemzeti-ségpolitikai irányvonallal kapcsolatban, mint ahogy az sem tekinthető véletlennek, hogy a szabadkai kiadású *Délvidéki Magyarság*, bár terjedelmes cikkben számolt be a hallgatók zsidóellenes tüntetéséről, a szerbellenes követeléseket nem említette.⁴² Végül a kedélyek megnyugtatósa érdekében csak a három délvidéki zsidó hallgató felvételét hatálytalanították. Bár a döntés a délvidéki orvosutánpótlás szempontjából hosszabb távon hát-

rányosnak tűnhetett, ám az aktuális délszláv nemzetiségpolitikai érdekek elsődlegessége miatt alkalmasnak mutatkozott a szerbellenes éllel is bíró kezdeményezés leszerelésére.

Összefoglalásként elmondható, hogy az orvosok példája rávilágít arra, hogy a visszacsatolt Délvidéken a zsidóellenes „őrségváltás” nem az anyaországhoz képest egy tisztán radikálisabb, mint inkább egy összetett, ambivalens folyamat volt. Ebben a folyamatban a hatóságok döntéseinek fő mozgatórugóját a térség „visszamagyarosításának” és konszolidációjának céljai jelentették, amely a szélsőséges antiszemita kilengéseket is magában foglaló „zsidópolitikát” árnyaltabbá tette. A katonai hatóságok határvédelmi, honvédelmi, nemzetbiztonsági „okokra” hivatkozó zsidóellenes eljárásaival szemben később, különösen a polgári közigazgatás kiépülésével, egyre inkább tekintettel voltak a közérdek, közellátás igényeire is. Az ésszerűségi szempontok érvényesülésének köszönhető, hogy az általános közegészségügyi állapotok és a (nem zsidó) magyar szakemberek hiánya miatt a délvidéki zsidó orvosok számottevő része megtarthatta a praxisát. Bár ezen a területen már az anyaországban is kezdettől fogva mértéktartás volt jellemző, a délvidéki fejlemények a korábban visszacsatolt országrészek tapasztalataira is épültek.

Az antiszemita diszkrimináció nem csak az orvosok esetében szorult korlátok közé. Az ipari-kereskedelmi szektorban a visszafoglalás után szintén megindult egy lendületes „átállítási” folyamat, ami később elsősorban a gazdasági destabilizáció elkerülése érdekében alábbhagyott. Ezen a területen a nem zsidó magyarság tőkegyengessége és szakemberhiánya miatt sem

nyílt lehetőség átfogó változtatásokra, de azért sem, mert az ismét megnyíló hivatali állások sokkal inkább vonzották ezt a réteget. Az orvosokkal ellentétben viszont a délvidéki zsidó gyógyszerészek, ügyvédek, újságírók esetében kíméletlenül és szigorúbban alkalmazták a zsidótörvények előírásait, és a zsidóbirtokok osztogatásának is csak a bürokratikus lassúság, végül pedig a szovjet hadsereg és a jugoszláv partizáncsapatok megérkezése szabott határt. Mindez jelzi, hogy az antiszemita jogszabályok végrehajtása során csak akkor nyilvánult meg „engedékenység”, amikor erre közérdekből szükség volt.

Bár a Délvidéken a zsidó- és a szerbellenes „átállítás” gyakorlatai között, különösen kezdetben, számos párhuzam mutatkozott, a különbséget végső soron az aktuális nemzetiségpolitikai szempontok határozták meg. A Kállay-kormány által képviselt új trend a szerbség számára a gesztusok időszakát jelentette. Ez esettanulmányunkban megmutatkozott a délszláv orvosok kamarai felvételének kibővítésében és szakmai integrációjára tett kísérletekben is. Ugyanakkor a délszláv és zsidó egyetemi hallgatókkal kapcsolatos eltérő politika, vagy az a tény, hogy a szerb gyógyszerészek egy része 1942 tavaszán visszakapta a korábban bevont működési engedélyét, a zsidók viszont nem, azt mutatja, hogy míg a zsidók esetében csak a közérdek szükségszerűségei indokolták a zsidótörvényektől való eltérést, addig a délszlávokkal kapcsolatos bánásmódot egyéb tényezők is befolyásolták, így előbbiek helyzete az utóbbiakkal szemben kedvezőtlenebb volt.⁴³ Mint ismeretes, a razzia áldozatainak kárpótlása során zsidók kérelmét akkor

sem teljesítették, ha azt jogosnak találták.⁴⁴

A Délvidéken zajló „örségváltást”, mint a terület-visszacsatolásokkal megnövelt országban mindenütt, befolyásolta a helyi végrehajtók személyes attitűdje és a civil társadalom elvárásai, kezdeményezései is. Bár a két világháború között a délvidéki orvostársadalmat a trianoni határvonal a magyarországi szakmai közélettől elzárta, az itteni magyar orvosok nemzeti-ségi és egyúttal antiszemita alapú önszerveződése már a visszacsatolás előtt megindult. A KMOSz utóbb hamar megtalálta a közös hangot a szélsőségesen zsidóellenes orvosi kamarával, és a MONE-val együtt komoly nyomást gyakoroltak „alulról” a kormányzatra a zsidó orvosok szegregációja érdekében. A Délvidék esetében ezek az erőfeszítések a délszláv orvosok elleni fellépéssel is kiegészültek. Az antiszemita (és szerbellenes) „örségváltást” tehát nem csak széleskörű társadalmi támogatottság övezte, de annak radikalizmusa esetenként meghaladta a döntéshozók által ésszerűnek vélt határokat is. Nem ez a jelenség, pusztán a mögötte húzódó motívumok jelentettek árnyalatnyi különbséget az anyaországhoz képest: a jugoszláv korszakban nemzeti kisebbségi sorban súlyos sérelmeket elszenvedett délvidéki magyarok közül sokan az új magyar államhatalomtól most kárpótlást vártak. Ám csak kevesen találtak kivetnivalót abban, hogy e jogos igény kielégítése újabb jogtalan-ságok árán történjen. ❁

Jegyzetek

¹ A tanulmány a *Claims Conference Saul Kagan Fellowship in Advanced Shoah Studies* támogatásával zajló doktori kutatásaim részeként készült. Munkám támogatásáért továbbá a Yad Vashem Archivesnak mondok köszönetet.

² Vajdasági Múzeum, Polgári közigazgatási iratok, 13/69-28335/1941

³ A Délvidék visszafoglalásáról, a bevonulást követő atrocitásokról, a bevándoroltak kitelepítéséről lásd: A. SAJTI Enikő, *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Bp, Napvilág, 2004. 156–178., 179., 187–198.

⁴ 8.550/1941. M. E. sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területeken való alkalmazásáról (1941. nov. 29.). *Magyarországi Rendeletek Tára* (A továbbiakban: MRT) 1941. IV. Bp, Belügyminisztérium, 1942. 3744–3750., ill. pl. Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: TLSZ), F:60. Polgármesteri hivatal iratai (A továbbiakban: PM), P-6969/1941, P-6973/1941, P-6987/1941, P-6991/1941 ill. F:376. 2. A Baross Szövetség Szabadka és Vidéke szervezetének iratai (A továbbiakban: BSZ.) Levelezések 1942–1944

⁵ A razziáról lásd: A. SAJTI, 2004. 269–306.

⁶ A. SAJTI, 2004. 243.

⁷ A magyarság helyzetéről a két világháború közötti délszláv államban lásd: A. SAJTI, 2004. 11–152.

⁸ A közigazgatás és oktatás újjászervezéséről és a jugoszláv agrárreform revíziójáról: A. SAJTI, 2004. 242–248., 254.

⁹ TLSZ, F:60. PM., „F 60 sgt. 1941 – Rendetlen anyagból.” „Bizalmas iratok 401-900 (hiányos)” d. 14/sgt.1941

¹⁰ *Felsőházi Napló*, 1939–1944. II. 383. (1941. dec. 17.)

¹¹ A délvidéki magyarság legégetőbb kérdéseit sürgősen meg kell oldani. Dr. Deák Leó és dr. Nagy Iván előadása Szegeden. *Újvidéki Reggeli Újság*, 22/154. (1941. jún. 26.) 3.

¹² Az 5.590/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az orvosi kamarai tagság kérdésének és egyes közegészségügyi kérdéseknek rendezése tárgyában. (1941. aug. 12.) MRT 1941. III. Bp, Belügyminisztérium, 1942. 2028–2033.

¹³ Az első és második zsidótörvényen kívül két további törvény és 17 rendelet diszkriminálta a zsidó orvosokat. KARSAI László, *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek. Századok*, 138/6. 1291.

¹⁴ KOVÁCS M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Bp, 2001. 151–162.

¹⁵ A Szegedi Orvosi Kamara javaslata a zsidó orvosok gyakorlatának szabályozása tárgyában. *Országos Orvoskamarai Közlöny*, (A továbbiakban: OOK) 6/3. (1942. márc. 16.) 121–122.

¹⁶ 2.250/1944. ME. sz. rendelet a zsidók orvosi gyakorlata és orvosi kamarai tagsága tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 140. (1944. jún. 23.) 2.

¹⁷ KOVÁCS M., 2001. 155–162.

¹⁸ A 970/1941. BM. sz. rendelet az orvosi kamarák számának, székhelyének és működési területének megállapítása tárgyában, ill. a 980/1941. BM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az orvosi kamarai tagok felvételének szabályozásáról (1941. aug. 14.). A szövegeket lásd: OOK, 5/9. (1941. szept. 15.) 267., 268–270. E szerint Bács-Bodrog vármegye a trianoni és a visszacsatolt résszel együtt, továbbá Baja, Szabadka, Újvidék, Zombor thj. városok az Újvidéki Orvosi Kamarához tar-

toznak. A Baranyai-háromszög, a Muravidék és a Muraköz a visszacsatolással kialakult új közigazgatási határokat követve a Pécsi és a Szombathelyi Orvosi Kamarákhoz kerül.

¹⁹ Az orvosi kamarák számát, székhelyét és működési területét az 1000/1941. BM. sz. rendelet állapította meg (1941. nov. 22.). MRT 1941. IV. Bp, Belügyminisztérium, 1942. 3929–3932.

²⁰ *Felsőházi Napló*, 1939–1944. II. 383. (1941. dec. 17.)

²¹ Dr. Vlimon Gyula – dr. Dunszt Ferenc, A Bácska közegészségügyi viszonyai. *Népegészségügy*, 25. (1944) 586–591.

²² Kivonat a Szegedi Kerületi Kamara 1942. január 31-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyvéből. OOK, 6/2. (1942. febr. 15.) 88.

²³ A Szegedi Orvosi Kamara felterjesztése a belügyminiszterhez az újvidéki felvételi bizottság által elutasított, de fellebbezés folytán gyakorlatot folytató orvosok tagdíjválsága tárgyában. OOK, 6/12. (1942. dec. 15.) 510.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár, IV. B. 1406. a. Polgármesteri hivatal iratai, elnöki iratok, 56/1940 – 845/1940

²⁵ FÜLÖP András, *A zsidótörvények hatása Szegeden (1938–1944)* Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, 2004. 45–46.

²⁶ Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara választmánya 1941. február 1-jén tartott ülésének jegyzőkönyvéből. OOK, 5/2. (1941. febr. 15.) 65.

²⁷ *Felsőházi Napló*, 1939–1944. II. (1942. júl. 14 és 1942. dec. 15.)

²⁸ TLSZ, F:60. PM, P-1254/1941

²⁹ CSUKA János, *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Bp, Püski, 1995. 487.

³⁰ TLSZ, F:60. PM, P-1254/1941

³¹ Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara 1941. október 22. napján tartott évi rendes közgyűléséről. OOK, 5/11. (1941. nov. 15.) 396.

³² A Kállay-kormány konszolidációs törekvéseiről lásd: A. SAJTI, 2004. 269–318.

³³ OOK, 6/9. (1942. szept. 15.) 370., 374.

³⁴ A magyar orvosi kar nem akarja a más nemzetiségűeket visszaszorítani. *Újvidéki Reggeli Újság*, 23/147. (1942. júl. 6.) 2.

³⁵ Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara 1943. október 2-án tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. OOK, 7/11. (1943. nov. 15.) 442.

³⁶ Újvidék Város Történelmi Levéltára (A továbbiakban: ÚVTL), F. 260. Főispáni iratok (A továbbiakban: FI), 1426-1429/1943

³⁷ ÚVTL, F. 260. FI, 1804/1943, 1059/1942, 48347/1942

³⁸ Vajdasági Levéltár, F. 149. A Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság iratai, 2 – 4246/1941

³⁹ A Délvidékért. A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Egyetemi és Főiskolai Hallgatók alosztályának értesítője, 1941–1942 Újvidék, Uránia, 1942. 19., 24.

⁴⁰ Tüntetés a szegedi egyetemen a délvidéki zsidó orvostanhallgatók felvétele miatt. *Délvidéki Magyarság*, 2/63. (1942. márc. 18.) 5.; A szegedi egyetem rektora nem mindenben teljesítette az ifjuság kívánságait. *Délvidéki Magyarság*, 2/67. (1942. márc. 23.) 3.; ill. FÜLÖP, *A zsidótörvények hatása Szegeden*, p.51–52.

⁴¹ Fülöp, 2004. 52.

⁴² Lásd: 40. jegyzet.

A holokausz

– ismertető a múltból Szabadka példáján a szebb jövő feltételeként

(a forrásokról, melyek a holokausz e vidéki áldozatairól tanúskodnak)

Stevan Mačković, Szabadka

(Fordította: Ricz Kornélia)

Bevezető

A holokausz fogalma ezen munkában szűkebb értelemben kerül feldolgozásra, mint ahogyan az a második világháború folyamán a náci Németország és szövetségesei közreműködésével valójában megtörtént. A szabadkai zsidó közösség, amely a két világháború között az összlakosság 3-4 százalékát tette ki, ebben az időszakban vált a legnagyobb áldozattá.

Bármely múltbéli téma ismertetésének legjelentősebb előfeltétele, így a holokauszé is, hogy megfelelő források álljanak rendelkezésre, melyek ezekről az eseményekről és folyamatokról tanúskodnak. Ezek igen különbözőek, alakjuk lehet tényállás, tárgy, lejegyzett nyilatkozat, történelmi leírás és egyéb irodalom, levéltári anyag. Csak ezek alapján juthatunk el érvényes és valósághű történelmi, valamint más tudományos feldolgozáshoz, melyek alapjául szolgálnak minden ismertető jellegű tevékenységnek.

A szabadkai helyzet bemutatása és összegzése a holokausz ismertetésének témájában a források, iro-

dalom és levéltári anyag metszete, ami a holokausz szabadkai zsidó áldozatairól szól. Példaként szolgálhat arra, hogy ezek összegyűjtése, megtalálása, rendszerezése és publikálása – ami teljes egészében sohasem fejeződött be – milyen szorosan függ össze a téma feltárási módszereinek és lehetőségeinek ismertetésével.

Szabadkai állapotok 1941–1945 között, valamint 1945–2013 között

A zsidóság likvidálásának folyamata környezetünkben két időszakra osztható.¹ Az első a magyar csapatok 1941. áprilisi bevonulásától és a hatalom megszervezésétől 1944 márciusáig tart, amikor is Németország megszállja Magyarországot. Az e célból fogantatott intézkedések ekkor még kevésbé hangsúlyosak, míg a második időszakra a tömegesség jellemző. Egyes szemléletek szerint „a magyar megszállók fölöttébb brutális eszközöket alkalmaztak, ám ez még nem jelentett tömeges fizikai megsemmisítést – holokausztot. Ez csak akkor következett be, amikor a németek március végén megszállták Magyarországot.”² Véleményünk szerint, mai szemmel vizsgálva és megha-

tározva a holokausztot, ez az első periódusra is érvényes.

Az első időszakban a megszállók halálos és letöltendő ítéletek meghozatalával, internálással, munkaszolgálatra való mozgósítással és egyéb intézkedések meghozatalával, a kényszerszolgálat alkalmazásával a zsidók fizikai gyengítését, illetve megsemmisítését célozták meg. Mindez három helyszínen történt: a Szovjetunió megszállt területein, a magyar anyaországban és a bori bányákban.

A második időszakban megkezdődött az ország zsidóktól való megtisztításának művelete. Minden regisztrált zsidót ún. gettóba kényszerítettek, majd deportáltak. Ami a szállítást illeti, szelektáltak, elsőbbségi sorrendet határoztak meg. Akiket veszélyesnek ítélték, azok azonnal a koncentrációs táborokba, halálgyárakba kerültek, míg a többieket meghatározott településekre vitték, ahonnan később tovább vezényelték őket a koncentrációs táborokba.

A háború után Szabadkára mintegy 1200 zsidó túlélő tért vissza.³ Legnagyobb részük 1948-ban Izraelbe repatriál. Ma a zsidó hitközség lélekszáma kb. 300 fő.

A háború befejezését követően nemsokára, 1948-ban a zsidó hitközség egy kis könyvet adott ki *A fasiszta megszállás szabadkai zsidó áldozatainak névsora* címmel. A fasizmus áldozatai név szerint kerültek felsorolásra, foglalkozásuk, életkoruk és elhalálozásuk helyének megjelölésével.

Egy másik, viktimológiai szempontból jelentős munka Mirko Grlica, dr. Hegedűs Antal, Milan Dubajić, Lazar Merковиć szerzők nevéhez fűződik *Szabadka község II. világháborús áldozatainak névsora* 2000-ben Szabadkán jelent meg 432 oldalon, a Bácsországi könyvek sorozat 6. köteteként. A holokauszt áldozatait külön nem tüntetik fel, de a hosszú, 7032 név ábécérend szerinti felsorolásban benne foglaltatnak. Hogy holokauszt áldozatokról van szó, arra azok a nevek melletti megjegyzések utalnak, melyek elhalálozásuk helyét: *Jasenovac*, *Auschwitz (Aušvic)*, *Bergen-Belsen*, vagy módját: *kényszerszolgálat, kínzások következményeként* jelölik.

A névsor összeállítása kísérlet volt arra, hogy minden szabadkai áldozatot, aki a háború viharában 1941-1945 között vesztette életét, egyéneként megjelöljön, azzal a céllal, hogy e háborús időszakot minél teljesebben és objektívebben szemlélhessük. Némelyek szerint ebben a témában nem maradhatnak érintetlen pontok, valamint hogy a mai nemzedék nem felelős elődeik tetteiért.

A névsor formailag és tartalmilag történetíráshoz közelít – történelmi anyag megjelentetése. A polgármester és a szerzők rövid bevezetője után következik a névsor, mellékletként pedig az adatok forrása. Ezeknek az adatoknak további kutatások, elemzések és összegzések alapjaiként kell szolgálniuk. A gyűjtemény nem osztályoz, nem értékel, nem ítélik meg vagy rehabilitál, csak elsőként betekintést nyújt

abba, kik azok a szabadkaiak, akik elvesztek a háborúban.

A szerzők arra törekedtek, hogy munkájukban név és vezetéknev szerint azonosítsanak minden áldozatot, közöljék személyi alapadataikat, valamint nemzetiségüket és elhalálozásuk helyszínét. Érdekes, hogy ez utóbbi adat, tehát az elhalálozás helyszíne, csak mellékesen kerül feltüntetésre, és főleg azon személyeknél, akik mint partizánharcosok estek el, vagy a fasiszta terror, illetve a bombázások áldozatai lettek.

A könyvben minden más kritériumot mellőzve, a nevek ábécésorrendben kerülnek feltüntetésre. Tekintettel arra, hogy igen tetemes számról van szó, furcsa, hogy a szerzők nem folyamodtak statisztikai feldolgozáshoz. Az ilyen

anyag szinte kínálkozik arra, hogy több kategóriára osszák, mint pl. az antifasiszta mozgalom résztvevői, vagy azok ellentáborába, amely hovatartozás abban az időben életet vagy halált jelenthetett, valamint hogy civilekről vagy katonákról van-e szó. Kategorizálni lehetett volna szociális, nemi, életkori, nemzeti hovatartozás szerint, az elhalálozás helye és módja alapján is. Ilyen adatokkal a névsor áttekinthetőbb lett volna, nem csökkentve a kitűzött célokat. A holokauszt áldozatai teljes névsorának összeállításához ez a felsorolás további kutatások értékes forrása marad.

A 7032 név kimutatása cáfolja azokat az illuzorikus feltételezéseket, miszerint Szabadka, távol a legádázabb harcok színterétől, nem fizetett hatalmas emberáldozatokkal. Mint

minden modern háború esetében, a civilek voltak azok, akik a legnehezebb következmények terhére viselték. A szabadkai zsidó lakosság megtizedelődött. Valamikori polgártársaink nevének egy része először került elő a feledés homályából, a családi körön kívül.

Levéltári anyag

A levéltári anyag két csoportja kapcsolódik ehhez a témához. Egyik, amely a háború alatt keletkezett, a másik, amelyet a háború után időrendi sorrendbe gyűjtöttek össze. Az első kategóriából a szabadkai levéltárban legjelentősebb az általános közigazgatási hatalom anyaga, F. 60. (Szabadka thj. Város Polgármesteri Hivatala [1941–1944]).⁴

A második csoport sokkal kiterjedtebb: F. 068 Szabadka Város Népbizottsága – Szabadka (1944–1955), F. 69 Szabadka Város Hadikár-Megállapító Bizottsága – Szabadka (1945–1946), F. 70 Szabadkai Körzeti Népbizottság – Szabadka (1945–1946), F. 71 Járási Hadikár-Megállapító Bizottság – Szabadka (1945–1946), F. 166 Városi Katonai Parancsnokság – Szabadka (1944–1945), F. 168 Szabadkai Járási Parancsnokság – Szabadka (1944–1945), F. 176 Szabadkai Munkásmozgalmi és Népfelzabardító Mozgalomra vonatkozó iratok gyűjteménye 1903–1989, F. 277 Szabadkai Királyi Járásbíróság – Szabadka (1941–1944), F. 278 Szabadkai Járásbíróság – Szabadka (1945–1959), F. 385 Községi és Járási Hadikár Megtérítési Bizottság – Szabadka (1946–1947) és F. 478 Állami anyakönyvek gyűjteménye – halál esetek bejelentése (1945–1978).

A holokausz idejének szempontjából legjelentősebb az F. 60-as gyűjtemény, melynek feldolgozása még folyamatban van.

Kutatások

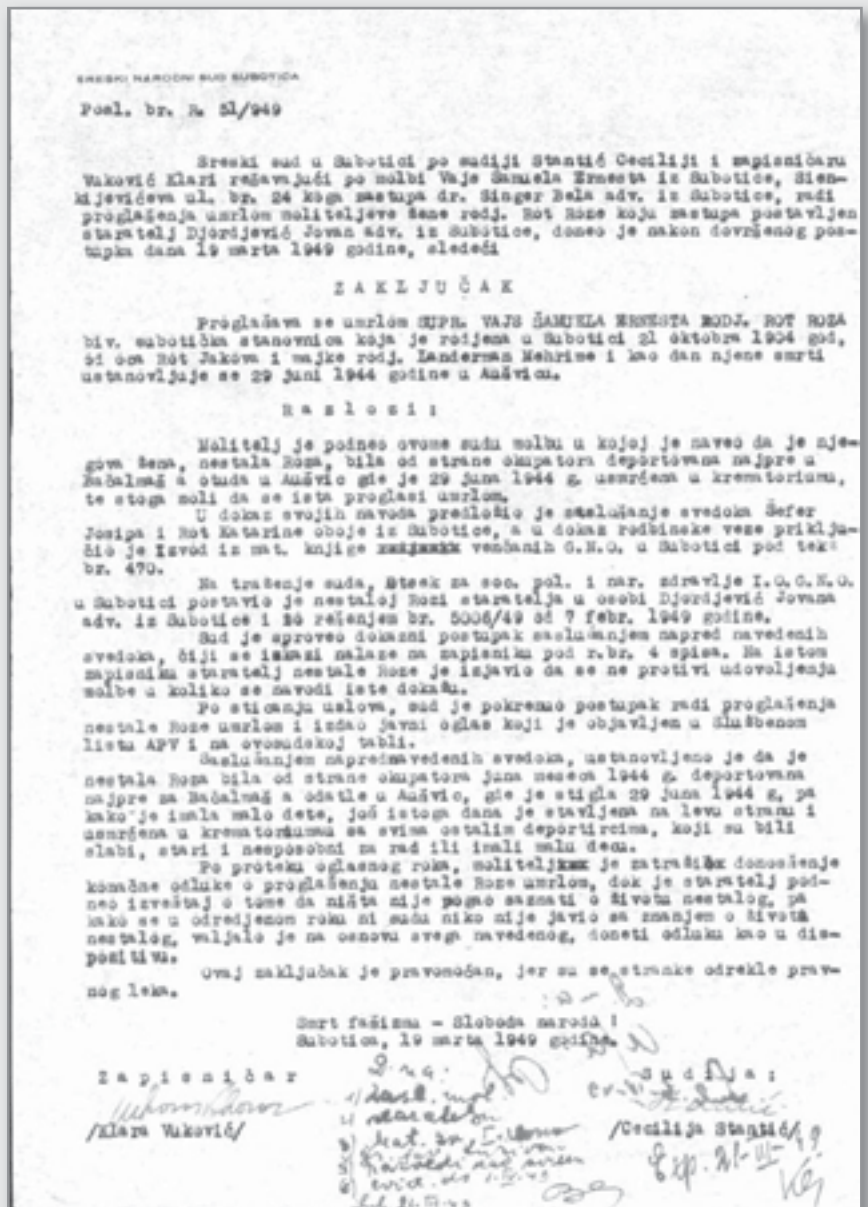
A holokausz-kutatás levéltárunkban hosszú ideig nem volt központi

téma. 2009-ben két magyarországi⁵ és egy izraeli⁶ kutatónő keresett meg bennünket, akik fő érdeklődési köre a szabadkai zsidóság meghurcoltatása volt, illetve azok a témák, melyekkel kiegészíthették kutatásaikat azok háború alatti és utáni létezéséről. A feltárt anyag kérésük alapján rögzítésre és digitalizálásra került. Több mint 40 000 felvétel készült.

Új fejlemények

A viktimológia terén Szerbiában az utóbbi időben néhány új fejlemény következett be. Megalakult a titkos sírok bizottsága, valamint államközi magyar–szerb vegyes bizottság, melyek megkezdték és

egységesítették munkájukat. Ennek köszönhetően az elmúlt két és fél évben jelentős előrelépés történt az áldozatok összeírása, illetve azok azonosítása terén, annak ellenére, hogy már korábban is történtek kutatások, részleges eredményekkel. A titkos sírok bizottsága a világon egyedülálló weboldalt hozott létre. A www.komisija1944.mpavde.gov.rs internetes címen megtalálható „Az áldozatok nyitott könyve”. E két és fél évig tartó munka eredményeként mintegy negyvenezer áldozatot azonosítottak, akiknek adatai (név, foglalkozás, születés és halál dátuma, az elhalálozás körülményei, ill. helye) már fenn vannak a weboldalon, de az adatbázisban

még mintegy 80000 áldozat szerepel. Ezek az adatok is felkerülnek majd az oldalra, miután minden nevet és adatot ellenőriznek. Az áldozatok nyitott könyve egy speciális szoftver segítségével működik, amely lehetővé teszi a helységnév szerinti keresést.

Kétségtelen, hogy a két bizottság munkájának eredményeként a holokauszt áldozatainak névsora ki fog egészülni.

Oktatás

Minden társadalomban, így környezetünkben is többszintű történelmi tudat létezik. Kialakulásuk történhet a család, az iskolai nevelés és a tömegmédia, vagy bizonyos csoportokhoz (nemzeti, politikai, szociális) való tartozás hatására. Kialakulására hatással van a történetírás a „népszerűtől” a tudományosig. A tudományos történetírásnak kell képeznie ennek legmagasabb, legobjektívebb és legracionálisabb fokát. A közös történelmi tudat manipulálása hosszú időn keresztül lebegett társadalmunk felett, minden szinten. A történelem fegyvertárából gyakran csak az került elő, ami eszközként szolgált a napi politikai, párt- és nemzeti érdekeknek. Ezek a rég befejeződött események megváltoztatására törekvő próbálkozások csak szegényítették és degradálták a múltat.

101.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
102.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
103.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
104.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
105.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
106.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
107.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
108.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
109.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
110.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
111.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
112.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
113.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
114.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
115.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
116.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
117.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
118.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
119.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.
120.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.	Reichman, Herta	1898.05.01.	sz. sz.

Az eddig eltelt időszakban történt néhány kísérlet arra, hogy a háborús összetűzések tragikus mérlegét „kifényezzék”, és összeírják a szabadkai áldozatokat, köztük a holokauszt áldozatait is. Annak ellenére, hogy ebbe a témába sok munkát fektettek, pillanatnyilag még nem rendelkezünk pontos adatokkal az odaveszett szabadkai zsidók számáról. Az azonban egyértelmű, hogy ők mint közösség voltak a legnagyobb áldozatai azoknak, akik megsemmisítésükre törekedtek.

Az emlékezés a leszármazottakban és rokonokban a legmélyebb. A társadalom több módon emlékezik a holokauszt áldozataira. Január 27-e a *holokauszt nemzetközi emléknapja*, a szabadkai deportálások kezdete június 16. Ezen a napon a szabadkai zsina-

góga udvarában megemlékezést tartanak, majd megkoszorúzzák a valamikori gettónál emelt emlékművet. A média rendszeresen, ám igen visszafogottan tudósít ezekről az eseményekről. A fiatalabb generáció a II. világháborúról a történelemoktatás által alapvető ismereteket kap, de magáról a holokausztról csak igen felületeseket. Ritka az a tanár, aki behatóbban foglalkozik ezzel a honismereti szempontból jelentős témával. Vajdaságban nyolc évvel ezelőtt projektum indult a multikulturalizmus ápolásának céljából „Živeti zajedno – Együtt élni” címmel. A projekt néhány részét: a kiállítást, a sporttalálkozót, a középiskolások vetélkedőjét a nemzeti közösségek történelme témájában a televíziók is közvetítették, ezáltal tudatosítani próbál-

A szabadkai zsidó temető bejárata
(fotó: Hevér Miklós)

ták a közös múltat és a tolerancia szükségességét az együttélés során. Ennek keretében egy kiadvány is megjelent. Ebben a holokausztról csak ennyi áll: „a II. világháború folyamán minden nemzetiség veszteségeket szenvedett. A meg szállók és azok kiszolgálói tömegesen gyilkolták a szerb, zsidó és roma származású lakosságot. Az 1931-es népszámlálás adatai szerint a Dunai bánágban 18 518, azaz 0,77% zsidó élt. Közülük 15 343 odaveszett, a többi vajdasági zsidó nagy része elhagyta az országot és Izraelbe költözött. A történelem során gyakran meg esett, hogy a romákat életmódjuk miatt üldözték vagy büntették, de a legnagyobb tragédia a II. világháború idején sújtotta őket, amikor a náci rendszer eldöntötte, hogy a zsidókkal együtt teljesen kiirtja őket. A náci orvosok kíméletlen kísérleteket végeztek rajtuk. Ennek a tervnek a teljesítéséről kevesebbet tudunk, mint a holokausztról, de az újabb kutatások mind több eredményt hoznak.”⁷ Amennyiben egy ilyen kiadványban, mely arra hivatott, hogy a toleranciát és multikulturalizmust ápolja, mindössze ennyi jelenik meg, világossá válik, hogy a diákok a rendes tanítás folyamán milyen kevés ismeretet szereznek a holokausztról. Ugyanebben a broszúrában a közelmúlt tragikus történelmi eseményeinek ködfátyla elhomályosítja a régebbi eseményeket, köztük a holokausztot is, s nem enged utat bemutatásának, megértésének, ezáltal e nép szenvedéseinek megértéséhez.

A szabadkai zsidóság, alacsony létszáma ellenére, a XIX. század második felétől a tragikus 1944/45-ös eseményekig jelentős szerepet játszott a város modernizálásában, kiépítésében, fejlesztésében, gazdaságában és iparában, építészetében, művészetében és társadalmi életé-

A szabadkai zsidó temető
(fotó: Hevér Miklós)

ben. Csak emlékei maradtak meg mindannak, amit annak idején létrehoztak. Éppen ezért felettébb szükséges lenne tovább dolgozni a zsidó lakosság jelentőségének megismertetésén Szabadka életében, valamint a háború viharában történő megsemmisítésük okainak feltárásán.

Csak így tudjuk remélni azt, hogy nem ismétlődnek meg azok az incidensek, amelyek az utóbbi három évben történtek, hogy vandál módon két esetben is síremlékeket gyaláztak meg a szabadkai zsidó temetőben. Környezetünkben is meg kell

állítani a megsemmisítéseket, szenvedéseket.

Zárszó

A holokauszt intő ereje hét évtized után sem gyengül. Éppen ezért ma is beszélnünk kell róla. Számos olyan mikroközösségben, mint Szabadka, a mai napig nem fejeződtek be az e témával kapcsolatos kutatások, ami szoros összefüggésben van azzal, hogy ezekről a továbbiakban is beszélni kell és terjeszteni az ismereteket. ❁

Jegyzetek

¹ Dušan Jelić, *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, Zbornik 5, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, 1987. 154–177. old.

² m. f. 55. old.

³ *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije*, Jevrejska veroispovedna opština u Subotici, Szabadka, 1948.

⁴ A Levéltár weboldalan <http://www.suarhiv.co.rs/> megtalálható a fondok listája, valamint pdf formátumban a levéltári kalauz első füzet.

⁵ Dr. Molnár Judit és dr. Pihurik Judit a Szege-di Tudományegyetem munkatársai.

⁶ Dr. Frojmovich Kinga, a jeruzsálemi Yad-Vashem múzeum magyar szekciójának igazgatója.

⁷ http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf (a weboldalról 2013.07.10-én eltávolítva)

*A mai köztudatban emlegetett holokausz kifejezés tulajdonképpen égőáldozatot jelent. A bibliai értelmezés szerint tűzben teljesen elégő áldozat, amilyen Ábelé volt, vagy Mózes rendeleteiben: „Minden hónap első napján mutas-
satok be égőáldozatul az Úrnak két bikaborjút, egy kost és hét egyestendős hibátlan bányát” (Num. 28, 11).*

Tilos volt a bálványoknak áldozni, és tilos volt embert feláldozni. Ezért aki a holokausz áldozatairól beszél, voltaképpen az „égőáldozat áldozatairól” tesz említést. A soá veszedelmet, teljes pusztulást, népiirtást jelent, ami bekövetkezett a nácik által megszállt területek zsidó lakosságán.

Ilyen veszedelem érte Magyarországot a tatárjárás idején, és nem került el Észak-Amerika őslakosságát sem a kontinens gyarmatosítása idején, de ugyanilyen népiirtást végeztek Kambodzsában az 1970-es évek közepén, és Ruandában az 1990-es években. A népiirtásra nincs ésszerű magyarázat, bárhogyan is próbálják azt egyesek igazolni vagy letagadni.

A veszedelem áldozatai

A csantavéri zsidók kiirtása

Szedlár Rudolf, Csantavér

A kezdet

Ezerkilencszáznegyvennégy márciusáig a magyarországi zsidókat még „csak” jogaikban korlátozták, a férfiak egy részét fegyvertelen munkaszolgálatra kötelezték, ami több csantavéri zsidó férfit érintett. Az elhurcolást követő fosztogatások során szinte minden irat és dokumentáció megsemmisült. Ezek hiányában, a történekről a túlélők elmondásaiból tájékozódunk.

A zsidók viszonylagos nyugalma akkor ért véget, amikor Magyarország a háborúból sikertelenül próbált kiugrani. Miután a németek megneszelték a tervet, azonnal megszállták Magyarországot. Ezt követően az újonnan kinevezett belügyi vezetés és a Németországból érkező kisszámú SS-kommandó, Adolf Eichmannal az élen, azonnal megkezdte a zsidóság tervszerű deportálásának a kidolgozását. Az országot „műveleti zónákra” osztották fel, amely szerint a megszállt Bácska a IV. zónába került, a szegedi csendőrkerület parancs-

noksága alá. A zsidók elszállítása vasúton történt, az eszelős tervet pedig Endre László (1895–1946), belügyi államtitkár dolgozta ki. A vonatok 45 vagonból álltak, egy-egy vagonba 70 zsidót kellett bezsúfolni. Minden vasúti kocsiba egy teli vödör vizet tettek és egy üreset a szükségletek elvégzéséhez.

A 40 főt befogadó vagonokba gyakran 80-100 embert zsúfoltak be a csomagjaikkal együtt. Terelés közben a zsidókat számalom nélkül verték, a bevagonírozás előtt megmotozták, s ez alól a női szemérmert sem kímélték. A legkisebb ellenállás esetén a csendőrök azonnal lőttek. A brutalitás még Eichmannt és német „munkatársait” is elképesztette, akik a kegyetlenkedésükről hírhedt magyarokról azt állították, hogy a hunok leszármazottai.

Özv. Igumánovicsné Lőwy Borbála, az 52505-ös számot viselő fogoly így emlékezik vissza az akkori eseményekre: „1944. május 13-án jöttek értünk a katonák. Soha nem felejttem el azt a napot! Először Szabadkára vittek bennünket, később már Bácsalmáson voltunk. Hat hétig éltünk ott egy malomba bezárva. Nem voltak

Középiskolás látogatók Szabadkán a holokausz vagonban

Ez a fénykép akár 70 évvel ezelőtt is készülhetett volna...

annyira rosszak az életkörülmények, még főzhettünk is magunknak. De sajnos nem maradhattunk tovább. Zárt vagonokban vittek bennünket Lengyelországba, Auschwitzba. Nyolc napig egyfolytában be voltunk csukva a marhaszállító vagonokban. Belülről nem lehetett kinyitni, kintről pedig senki sem nyitott ránk. Sokan megőrültek. Sem inni, sem enni nem kaptunk, üléshelyünk nem volt, annyian voltunk összezárva. Állva kellett végigszenvednünk az utat, s közben még wc-re sem lehetett kimennünk. Embertelen körülmények között szenvedtünk. Borzalmas volt!”

Könyörület nélkül

Lőwy Borbála 1922-ben született, apja kereskedelemmel foglalkozott és egy jól menő fatelepet vezetett, épületanyagot és téli tüzelőt árultak. A család sokakkal jóban volt, Bor-

bála leánykori katolikus barátnőivel olykor a templomba is eljárt. Még a háború kezdete előtt kereskedelmi középiskolába iratkozott, amelyet már nem tudott befejezni. 1941-ben a két öccse közül az idősebbet, 16 évesen kommunista gyanúsként letartóztatták és bebörtönözték.

Lőwyéktől elkobozták a fatelepet, az apát munkaszolgálatosként

Igumánovicsné Lőwy Borbála emlékezik

Borba vitték el, a családot kiforgatták a vagyonából, alig maradt mit enniük. Karácsonykor megpróbáltak bejutni a szabadkai börtönbe, hogy az ott raboskodó Ferencnek egy kis csomagot adjanak át, de a fegyőrök azzal a kifogással küldték el őket, hogy a zsidóknak nincs karácsonyuk. 1944. április 5-től minden zsidó köteles volt hatágú sárga csillagot viselni a felsőruházaton, a rendelet alól csak a keresztény hitre tért zsidók voltak mentesek.

„A megkülönböztetés óriási volt. Sárga hatágú csillagot kellett viselnünk a karunkra, vagy a mellkasunkra felvarrva. Az emberek nem szóltak hozzánk az utcán, mert féltek, hogy őket is elviszik, de akadtak olyanok is, akik odajöttek és szembeköptek. Nem vettek bennünket emberszámba. Amikor megtudtuk, hogy jönnek értünk, négy napig a templomban voltunk, és imádkoztunk a Jóistenhez. Édesanyám kis tarisznyát készített nekünk, amelybe a legszükségesebb dolgokat pakoltuk.”

Borbála és édesanyja megpróbálták a 12 éves Tibort megmenteni, de a faluban nem akadt olyan ember, aki a kisfiút elbújtatta volna. Európa-szerte a megszállt országokban a katolikus és protestáns hívek bátran vállalkoztak arra, hogy zsidókat elrejtssenek, közöttük leginkább a gyermekek életét igyekeztek menteni. A náci keményen büntették a zsidók rejtetegetését, és a tetteseket munkatáborokba szállították. Ennek ellenére ezek a műveletek tovább folytatódtak. Amikor Dániában a zsidók számára kötelezővé tették a sárga csillag viselését, maga a dán király volt az első, aki a mellére varratta a megkülönböztető jelet, az alattvalók pedig hűen követték őt. A németek tehetetlenek voltak Dániában és a Benelux államokban, de nem úgy Magyarországon. Nehéz megérteni és elfogadni azt a

Családi síremlék a csantavéri zsidótemetőben

visszautasítást és gyűlöletet, amely hagyta elpusztítani a kisgyermeket. Elkeseredett anyák kínálták fel a gyermekeiket, akiket nem fogadott el senki.

A munka szabaddá tesz

A csantavéri zsidók a nagy többséggel együtt azt gondolták, hogy munkatáborokba szállítják őket

és élve hagyják. A csalódás akkor következett be, amikor családokat szakítottak el egymástól, és a nagy többséget a gázkamrákban érte utol a végzet. Akik életben maradtak, azokra a kényszermunka és a végkimerülés várt.

„Amikor megérkeztünk, gyanúsak voltak a szögesdrót kerítések, amelyekbe áram volt vezetve, valamint félelmetesek voltak az állandóan füstölő kémények is. A sorok előtt egy tiszt állt, aki az embereket két csoportra osztotta, hogy ki megy rögtön a gázkamrába, illetve, hogy ideiglenesen ki szabadul meg. Mi öten, akik a sorban álltunk, szorosan fogtuk egymás kezét. Amikor beléptünk a táborba, a kerítés mellett álló és ugráló embereket pillantottam meg. Annyira furcsállottam a látványt, hogy a mellettem álló gyerek kezét is elengedtem. Ennek a mozdulatnak köszönhetem, hogy ma is élek, mert ha továbbra is a kezét szorongatom, az egész sorral együtt a halálba küldenék. Édesanyámat és Tibikét, a kisöcsémet ekkor láttam utoljára...” Így menetelt a halálba a Fürst, Kohn, Basch, Klein és a Löwy család több tagja. A

férfiak egy része már korábban munkaszolgálatosként az ukrajnai frontokon odaveszett, míg az idősekre és a gyermekes anyákra a gázkamra várt. Auschwitzban csakis a jó állapotban lévő, munkaképes csantavéri leányokat és asszonyokat hagyták életben. Az eddigi adatok szerint Csantavérről 1941–44 között 68 zsidót hurcoltak el. A népszámlálások szerint a községben korábban több zsidó élt, akik közül egyesek Szabadkára, vagy más városokba költöztek, de olyanok is akadtak, akik a közelgő veszedelem elől kivándoroltak, amíg tehették. A túlélők közül öt nő és egy férfi tért haza, a többiek odavesztek. ❁

Irodalom

Grlica, Mirko – Hegedűs Antal – Dubajić, Milan – Merković, Lazar: Szabadka község II. világháborús áldozatainak névsora. Szabadka, 2000, Grafoprodukt

Palić, Milenko – Kiss István: Forrongó földvilág. Szabadka, 1983, Életjel

Polyákovity Réka: Megmenekültem a halál markából – Löwy Borbála viharos életútja - riport. Csantavéri Újság, Csantavér, 2008. márc./ápr. – máj./jún.

Sherrill, John és Elisabeth: A menedék – Corrie Ten Boom önéletrajza. Budapest, 2010, Harmath Kiadó

A halálba menetelők

Kérvények a táborból

Válogatás a bajai zsidó fogolytáborokban beadott elbocsátási kérelmekből

Ezerkilencszáznegyvennégy március 19-én Horthy Miklós kormányzó beleegyezésével a német hadsereg megszállta Magyarországot. A megszállás az ország politikai vezetésében is komoly változásokat eredményezett, mivel a miniszterelnöki székbe a német igényeket messzemenően kiszolgáló Sztójay Döme – 1936-44 között berlini magyar nagykövet – került a hitleri követeléseknek határozottan ellenálló Kállay Miklós helyére. A megszállás felforgatta a magyar társadalom életét is, mivel a háborús vereség felé sodródó náci Németország a magyar erőforrásokat – természeti és humán egyaránt – is a háborúja szolgálatába állította. A német megszállás következményeként Magyarországon is megkezdődött a zsidókérdés végleges rendezésének előkészítése, majd ezután az ország „zsidótlantása”.¹

Zsidóellenes törvények már korábban is születtek Magyarországon, a társadalmi élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk² – I. zsidótörvény – vallási alapon különítette el a zsidókat, és széles rétegek mentesültek különböző indokokkal a törvény hatálya alól. Az ezt követő 1939. évi IV. törvény-

cikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szólt.³ A II. zsidótörvényben már származási, „faji” alapon rekesztették ki a zsidókat a társadalom életéből. A folyamat betetőzése az 1941. évi XV. törvénycikk volt, amely a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szólt.⁴ E törvénnyel vált egyértelművé a magyarországi zsidóság faji megkülönböztetése. A III. zsidótörvény után viszont

a politikai vezetés – elsősorban Kállay Miklós miniszterelnök hatására – félretette a zsidókérdést, és az országot érintő katonai és külpolitikai kérdésekre koncentrált. 1944. március 19. után a helyzet gyökeresen megváltozott.

A német megszállás másnapján, március 20-án Magyarországra érkezett Adolf Eichmann, az RSHA⁵ IV-B-4 ügyosztályának⁶ vezetője, hogy előkészítse a magyar zsidókérdés végleges megoldását. Eichmann gyorsan megtalálta a magyar közigazgatásban az elképzeléseit támogató és feltétel nélkül kiszolgáló személyeket. A Belügyminisztérium élén álló Jaross Andor, valamint a politikai államtitkár, Baky László és a közigazgatási államtitkár, dr. Endre László támogatásával megkezdődött a magyarországi zsidók deportálásának előkészítése. A magyar kormány 1944-ben sorozatosan hozta a különböző rendeleteket, amelyek közvetlenül vagy közvetve a zsidóság ellen irányultak.⁷ Március 31-én jelent meg az 1240. számú miniszterelnöki rendelet, amely április 5-től előírta a „sárga csillag” viselését. Baky László belügyminisztériumi államtitkár április 7-én kiadta a gettósításról szóló rendeletet. A

gettósítást a magyar csendőrség és a rendőrség közreműködésével gyorsan és hatékonyan hajtották végre. A gettósítási körzeteket és határidőket a csendőrkerületeknek megfelelően jelölték ki – Budapest, Székesfehérvár, Szombathely, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely –, de voltak speciális körzetek is, mint a Délvidék. Eichmann elképzelései szerint először az ország katonailag veszélyeztetett keleti és déli területein zárták gettókba a zsidókat, de június végére, július elejére a nyugati országrészekben is befejeződött a folyamat. Április második felében és május elején a kassai, kolozsvári és a marosvásárhelyi kerületekben – VIII., IX. és X. kerület – hajtották végre a gettósítást, és ezzel párhuzamosan a titói partizánmozgalom támadásától

félve a délvidéki zsidóságot is bezárták. A deportálások megszervezéséhez az ország területét 6 zónára osztották, egy zónába több csendőrkerület is tartozhatott, de a zónák határa nem minden esetben egyezett meg a csendőrkerületi határokkal. Ha a zónához tartozó csendőrkerületekben befejezték a gettósítást, akkor szinte azonnal megkezdték a deportálásokat. Magyarország területéről 1944. május 15-én indultak meg az első halálvonatok Auschwitz felé, ekkor az I. és a II. zóna – kassai, kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerületek – zsidóságát szállították a megsemmisítő táborba.⁸ A zsidók Auschwitzba szállítását vonatokkal oldották meg, naponta 4 tehervonatot indítottak, minden vonatba kb. 3000 embert – utólagos számítások szerint átlagosan 3145-öt – zsúfoltak be.⁹

A délvidéki zsidóság sorsát szintén katonai megfontolásokra hivatkozva az első gettósítási és deportálási hullámban rendezték. Az egykori Jugoszlávia területén erős volt a partizánmozgalom, az ottani németbarát közigazgatás szinte tehetetlennek bizonyult velük szemben. A Szerbiával és Horvátországgal határos magyar területekről négy fő táborba – Nagykanizsa, Baja, Horgos, Barcs – összpontosították május első felében a zsidókat, majd május második felében a táborok lakóit deportálták.¹⁰ A délvidéki gettósítás április 26-án kezdődött, és délről haladt fokozatosan észak felé. Ideiglenesen koncentrációs táborokat létesítettek Baján, Szabadkán és Szegeden. A délvidéki gettókat csak pár napig tartották fenn, az összegyűjtött zsidókat lehetőség szerint gyorsan a három koncentrációs tábor valamelyikébe szállították. Délvidéken hosszabb

A bajai és környékbeli áldozatok emlékműve a zsinagóga kertjében

ideig csak Szabadkán maradt meg a gettó és Bácsstopolyán az internáló tábor.¹¹ A gettók kijelölését egyszerűen oldották meg, általában a településen található zsinagógát és a környékbeli házakat vették igénybe erre a célra.¹² Bácska keleti részéről és a Tisza nyugati parti területeiről a szegedi táborba szállították a zsidókat.¹³ A Bácska közepén élőket Szabadkán gyűjtötték össze, de ezt a tábort május 13-án kiürítették, és az itt lakókat átszállították Bajára.¹⁴ A Bácska nyugati részében és a Duna mentén élő zsidókat Baján gyűjtötték össze. Az I. és a II. zóna – Kárpát-alja és Észak-Erdély – kiűritésekor rendkívüli deportálásokra is sor került, ebbe tartozott a Délvidéken a bácsstopolyai internálótábor és a bajai fogolytáborok is.

Baján május második felében közel 8 ezer zsidót koncentráltak három táborban. A három táborból kettőben az újvidéki zsidókat tartották fogva, a harmadikba a többi délvidéki településről ide szállított zsidók kerültek.¹⁵ A gyors és hatékony összegyűjtés és a folyamatos utaztatás után az emberek nagyobb része itt „pihenhetett” meg egy rövidebb ideig. Sokan a sebtében összeszedett irataikat felhasználva és a korábbi törvényi szabályozásra hivatkozva megpróbálták mentesítést, egyúttal elbocsátást kérni a táborból.

A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának Bajai Részlegében fennmaradt a bajai zsidó fogolytáborok iratanyagának egy része. Továbbiakban az ekkor beadott mentességi igazolásokból és elbocsátási kérelmekből olvashatnak néhány kiragadott példát.

„Tekintetes M. [Magyar] Kir.
[Királyi] Államrendőrség Főkapitányságának
Baja

Mély tisztelettel alulírott dr. Engl Márton, aki 1864. év nov. 6.-án Bács községben születtem, diplomás orvos vagyok, Bécsben nyertem orvosi diplomát 1896. évben, orvosi gyakorlatomat Transvaalban kezdtem a búr háború folyamán és ott a Búr Köztársaságtól elismerő kitüntetést kaptam. Transvaalban öt évig voltam és az angolok hadifogságába kerültem és ők engem családommal együtt 1901. évben Bécsbe bocsájtottak hadifogságom megszüntetése után. Bécsben 1901. évtől 1912. évig illetve Phyra (Alsó-Ausztria) orvosi gyakorlatomat folytattam, 1912. évtől 1930. évig községi orvos voltam Ilokon (Szerém m.) [megye] 1930. évben nyugdíjazva lettem és Palánkára költöztem és ott is laktam 1944. évi április hó 20.-áig.

1891. évben Bécsben házasságra léptem Treffkorn Anna bécsi lakós

róm. [római] kat. [katolikus] vallású „ária” nővel. E házasságomból 3 gyermekem született: 1. dr. Engl Károly, bécsi lakós, állami kerületi orvos 2. Engl Vilmos, bécsi repülőgépgyárban chemikus 3. dr. Engl Rudolf repülőgépi fogorvosfőnök Wells-ben (Felső-Ausztria). Gyermekeim már születésükkor felvették édesanyjuk vallását én pedig 1901 január havában, tehát 43 évvel ezelőtt tértem át az izraelita vallásról a római katolikus vallásra Bécsben, amit a mellékelt keresztlevél igazol.

E kérvényemhez egyéb okiratokat nem tudok most mellékelni, mert 1944. ápr. 26-án hatósági intézkedés folytán lettek visszatartva. Nem állott idő rendelkezésemre erkölcsi bizonyítvány beszerzésére, kijelentem azonban erkölcsi és büntetőjogi felelősségem tudatában, hogy erkölcsi magaviseletem kifogás alá soha nem esett, annál kevésbé, mivel politikával soha nem

foglalkoztam. Tiszteletteljes kérelemmel járulok Tekintetes Főkapitánysághoz, hogy való állításaim igazolására, eredeti okmányaim beszerzésére Palánkára utazhassam.

Tekintettel a fent előadottakra, nevezetesen, hogy 80 éves beteges, törődött ember vagyok, hogy „ária” nőt vettem feleségül, hogy gyermekeim, mint keresztények római katolikus vallásúnak születtek, és mindhárman a német birodalomban közhivatalnoki állást töltenek be, továbbá, hogy magam is 43 esztendővel ezelőtt már áttértem a római katolikus vallásra, miért is a legalázatosabb kérelemmel fordulok Tekintetes Főkapitánysághoz, kegyeskedjék engem a bajai táborból felmenteni és Palánkára, otthonomba való visszatérésemet megengedni, esetleg részemre Magyarország területén valamely más várost vagy községet tartózkodási helyül kijelölni, ahol én mint szabad római katolikus polgár szabadon mozoghassak és ezzel vallási és egészségi kötelezettségeimnek eleget tehessek.

Alázatos kérelmem kedvező elintézését kérve, maradtam:

Baja I. sz. tábor

1944. évi május 19.

Legalázatosabb tisztelettel

Dr. Engl Mór Márton¹⁶

A szabadkai Zsidó Tanács kérényé

„A M. Kir. Államrendőrség tekintetes Kapitányságának,

Szabadka.

A szabadkai felső-bácskai műmálomban levő őrizetes táborban lehelyezett őrizeteseik közt van Fekete Béla, volt szegedi lakos, akinél a következő körülmények állnak fenn:

Fekete Béla, volt szegedi lakos róm. kat. vallásúnak született mint törvénytelen gyermek, később anyja férjhez ment egy zsidó vallású egyénhez és fiát, annak 4 éves korában izraelita vallásúnak anyakönyveztette, annak ellenére, hogy a zsidó szertartás sze-

rint egyáltalán nem lett a zsidó egyház kötelékébe felvéve. Felesége, Kalmár Anna őskeresztény.

Mindezek alapján kérjük a tek. [tekintetes] Rendőrkapitányságot, méltóztassék nevezettnek ezen személyi körülményeit, amiket az idecsatolt okiratokkal kíván igazolni, felülvizsgálni és annak eredetéhez képest a méltánylást érdemlő okokból őt a táborból elbocsátani.

Mély tisztelettel:

Weisz László

Mellékletek:

1 születési anyakönyvi kivonat

1 házassági anyakönyvi kivonat

1 kivonat a kereszteltek anyakönyvéből¹⁷

„Tek. M. Kir. Államrendőrség Kapitányságának.

Baja

Alulírott Fekete Béla róm. kath. vallású szegedi lakos.

Mély tisztelettel kérem a vaskúti úti táborból elbocsátásomat.

Kérésem az okiratokkal igazolom:

1. Házassági levél és a túl oldalon a saját keresztlevelem.

2. Születési bizonyítvány, amely igazolja feleségem őskereszténységét.

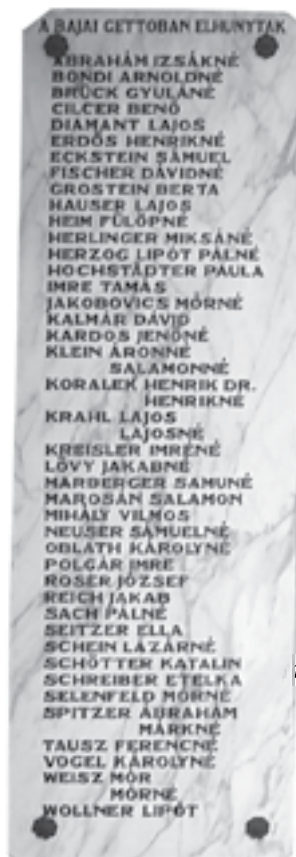
Mély tisztelettel kérem kérelmem kedvező elintézését.

Hazafias tisztelettel.

Fekete Béla¹⁸

„Tekintetes Tábor Parancsnokság Baja.

Tisztelettel kérem a zsidó törvény szerinti kivételezettségem megállapítani, s ezen kérésem alátámasztására csatolom:

1. a M. Kir. V. honv. [honvéd] fog. [fogatolt] vonat pótosztály 670/Kt. 1941. származási igazolványát.

2. A kecskeméti ref. [református] Egyház keresztelési anyakönyvi kivonatát, melyből kitűnik, hogy 1919 május hó 3 dikán úgy én, mint feleségem és leányom ref. vallásúak vagyunk.

3. Kecskemét thj. város polgármestere által VIII. 13408/1940 sz. kiadott hatósági bizonyítványát arról, hogy a forradalmak alatt hazafias magatartást tanúsítottam.

4. Kecskemét thj. város polgármestere által VIII. 16129/1940/1. sz. kiadott tanúsítványomat.

5. A M. Kir. Légügyi Hivatal által leigazolt azon nyilatkozatot, melyet részemre vitéz dr. Héjjas Iván ny. államtitkár bocsátott rendelkezésemre, melyből kitűnik, hogy a kommün és a forradalmak alatt az életem kockáztatásával folytattam ellenforradalmi tevékenységet.

6. A Nemzetőrség Parancsnokság 9. sz. napiparancsát, melynek 2/-ből kitűnik, hogy az életem kockáztatásával, mint parancsnokhelyettes milyen kimagasló szolgálatot teljesítettem.

7. A világháború alatti szolgálatomban az Arany Érdemkeresztet a Vitézségi Érem szalagján kaptam.

8. 1944. április hó 17. napján kelt erkölcsi bizonyítványomat.

Tiszteletteljes kérésem megismétlése mellett vagyok.

Baja, 1944. évi május hó 18. napján.

Alázatos tisztelettel:

állatorvos

8 drb. melléklet.¹⁹

„M. Kir. Államrendőrség tek.
Kapitányságának

Baja

Kérvénye

Fekete Géza zentai lakosnak

Zenta, Báthory u. 14.

Kivételezettségének megállapí-
tása tárgyában.

Alulírott tisztelettel kérem úgy a
magam, mint a velem egy háztar-
tásban élő 64 és 68 éves nővéreim,
Fekete Rózsi, özv. Szamosi Józsefné
szül. Fekete Aranka és leánya Magda
kivételezettségének megállapítását az
itt felsorolt indokok alapján.

1.) Az 1914/18-as háborúban négy
évig frontszolgálatot teljesítettem és
mint népfőlkelő százados 1918. nov.
végén szereltem le.

2.) Megszereztem a Signum
Laudist, a Károly csapatkeresztet,
a háborús jubileumi érmet és fel-
lettem terjesztve a Ferenc József
rend lovagkeresztjére. Az itt felsorolt
kitüntetésem közül kettőnek az ere-
deti igazolását be tudom mutatni,
mert nálam vannak.

3.) Nemzethűségi bizonyítványom
a zentai lepecsételt lakásomban van.

4.) A jugoszláv megszállás alatt
a magyar zenekultúrát, mint a Zen-
tai Dal- és Zeneegyesület karnagya
hűségesen ápoltam, magyar operettek
betanításával és előadásával, amely
tényt számtalan elismerő nyilatko-
zattal igazolhatok, amelyek zentai
lepecsételt lakásomban vannak.

Baja, 1944. május 26.

Teljes tisztelettel:

Fekete Géza

a VI. honvédgyalogezred volt
népf. századosa²⁰

„Tekintetes Magy. Kir. Állami
Rendőrkapitányság

Baja

Tiszteletteljes kérése:

Trébitch Gyula m. tisztviselő,
tart. fhdgy. és neje szül. Rosner Ella,
Óbecse, Mussolini u. 47. alatti lakos
jelenleg Weidinger telepi zsidó tábor
őrizetben lévőknek,

Mint teljes jogú kivételezetteknek
az őrizet alóli felmentését, valamint
Óbecsére való visszatérésének enge-
délyezése iránt.

Alulírott Trébitch Gyula tart.
Főhadnagy, magántisztviselő, Óbecse,
Mussolini u. 47. alatti lakos, tisztelet-
tel hivatkozom a Belügyminiszter Úr
rendeletére, mely szerint kivételezett
ellen a Délvidékről eltávolítást, sem
őrizetbe vételt fogatosítani nem lehet.

Fentiekkal kapcsolatban tisztelettel
kérem az őrizet megszüntetését úgy
a magam, mint általam jogosított
feleségem szül. Rosner Ella részére és
egyidejűleg az Óbecsére való vissza-
térésünket lehetővé tenni szíveskedjék.

Katonai kivételezettségemet a 142.
bev. központ, Hódmezővásárhely
1943. szeptember 2-i kivételezettségi
igazolványa szerint bírom, a „Szegedi
ellenforradalomban” való részvét-

elem alapján polgárilag teljes jogú
kivételezett vagyok.

Őrizetbe vételünk alkalmával
összes irataimat elvették, lakásun-
kat lepecsételték, viszont lakásom
további sorsa előttem ismeret-
len, okmányokat csatolni nincs
módomban, csak az ellenforradal-
mi jelvény gravírozott példánya
van birtokomban, viszont Óbecse
község tudomással bír teljes jogú
kivételezettségemről.

Kérésem méltányos elintézésének
reményében vagyok teljes tisztelettel:

Trébitch Gyula

tart. fhdgy. m. tisztviselő

Baján, 1944. május hó 21-én

Weidinger telep.

[A dokumentum hátoldalán
a következő megjegyzés olvas-
ható.]

1944. május hó 27-én d. e. 9 h 45 perckor telefonon beszéltem Székely Ferenc óbecsei községi főjegyzővel, aki kijelentette, hogy hivatalos tudomása van arról, hogy Trébitsch Gyula óbecsei magántisztviselő a zsidótörvény hatálya alól kivételezett személy.

Baja, 1944. május hó 27-én.
Bernhardt
polgármester
Fenti telefonbeszélgetésnél jelen voltam.

Baja, 1944. május hó 27-én.
[olvashatatlan aláírás]
műszaki tanácsos²¹
„A M. Kir. Államrendőrség tekintetes bajai Kapitányságának.

Baja.
Kérvénye
Schosberger Frigyes újvidéki lakosnak, valamint nejének, született Gansz Boriska és István fiának
A bajai vaskúti úti táborból való elbocsátása iránt.

Alulírott Schosberger Frigyes újvidéki lakos magyar állampolgár hivatkozással e hó 20-án fenti címre beadott kérvényemre és a csatolt közjegyzői nyilatkozatra, még további adatokkal szolgálok.

Ez év, 1944. április 18-án az újvidéki főispáni hivatalhoz 370/1944.

sz. alatt beadványt nyújtottam be a M. Kir. Miniszterelnökséghez, hogy engem a 8550/1941. M. E. sz. rendelet értelmében kivételezettnek kijelöljön. A kivételezettségem megállapításához fontos okmányaimat a Miniszterelnökséghez küldött kérvényemhez mellékeltem. Az önökhöz e hó 20-án beadott kérvényemhez csupán az újvidéki Baross Szövetség elnöke, valamint az újvidéki Ipartestület elnökének a jugoszláv megszállás alatti magatartásomról szóló közjegyzői nyilatkozatot adtam be.

Fentiek alapján kérem úgy engem, mint jelenleg velem itt tartózkodó feleségemet, szül. Gansz Boriskát és István nevű 12 éves fiamat a szabadtéri közeli rokonaimhoz (feleségem testvérei) való elbocsátásomat.

Baja, 1944. május 26.
Alázatos tisztelettel:
Schosberger Frigyes²²

A Bajára szállított délvidéki zsidók nagyjából 10 napot tölthettek itt. 1944. május 25–27-én a táborok lakóit és 640 helyi zsidót vonatra raktak és elindították őket Auschwitz felé.²³ ❁

Jegyzetek

¹ A német források az „Endlösung” (= végső megoldás) mellett a „judenfrei” kifejezést használják, amely magyarra fordítva „zsidótlantás”-t, vagy „zsidómentesítés”-t jelent.

² <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8070> (letöltés: 2014. április 9.)

³ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098> (letöltés: 2014. április 9.)

⁴ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8168> (letöltés: 2014. április 9.)

⁵ Reichssicherheitshauptamt = Birodalmi Biztonsági Főhivatal

⁶ Ez volt a hivatal zsidóügyi osztálya.

⁷ Braham, L. Randolph A magyar holokauszt című könyvének II. kötetében 107 zsidóellenes rendeletet említ meg. Erről részletesen: Braham, L. Randolph: A magyar holokauszt, II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. (továbbiakban: BRAHAM 1988b) 493–500. o.

⁸ BRAHAM 1988, 18. o.

⁹ Uo. 19–20. o.

¹⁰ Uo. 20–22. o.

¹¹ A báststopolyai internáló tábort eredetileg a magyar hatóságok hozták létre politikai foglyoknak, de a német megszállás után SS-segítséggel kibővítették, és zsidók elkülönítésére is alkalmassá tették.

¹² BRAHAM 1988, 50–51. o.

¹³ Szeged az V. csendőrkörület központja volt, így az ide koncentrált zsidókat a deportálások során a IV. zóna kiürítésekor, június 25–28-án szállították el Auschwitzba.

¹⁴ Ezután Szabadkán csak a gettó maradt, ennek lakóit június 16-án szállították át Bácsalmásra, majd a IV. zóna kiürítésekor deportálták őket.

¹⁵ A levelekben a bajai táboroknak több címe is volt: Vaskúti úti tábor, Pollák telep, Pollák Bútorgyár, Weidinger telep, Vöröskereszt téri kórház, Zsidókórház.

¹⁶ MNL-BKML XV. 19. 1. doboz, 1. csomó 17. irat 1–3. p.

¹⁷ MNL-BKML XV. 19. 1. doboz, 1. csomó 20/1. irat. 3. p.

¹⁸ MNL-BKML XV. 19. 1. doboz, 1. csomó 20. irat. 1–2. p.

¹⁹ MNL-BKML XV. 19. 1. doboz, 1. csomó 23. irat. 2–3. p.

²⁰ MNL-BKML XV. 19. 1. doboz, 2. csomó 105. irat. 1–2. p.

²¹ MNL-BKML XV. 19. 2. doboz, 1. csomó 189. irat. 1–3. p.

A bajai zsidótemető

Fejezetek a bajai zsidóság történetéből

Fábián Borbála, Baja

– az egyik legrégebbi
bácskai zsidó hitközség –

A letelepedés

A török utáni felszabadító háborúk idején már megjelentek a zsidók Baján, hiszen a gabonakereskedelem egyik fontos központja volt. Baja kamarai mezővárosi rangja 1727-ben szűnt meg, amikor a települést a Czobor család kapta meg. Ők engedélyezték az első zsidók letelepedését. A két családfő Moises Mihal (1721 körül érkezett Rohoncról) és Löbel Isak (Lepl Issak) volt.

Az 1736-os zsidó összeírás szerint ekkor még Baján csak 6 zsidó család volt, összesen 34 fővel. A családfők Mayer Ábrahám, borkereskedő; Lebel Izsák, pálinkafőző (morvaországi); Flesch Mojzes, uradalmi pálinkafőző; Prosznicz Ábrahám, katonai szállító (morvaországi); Hirsch Wolf, mészáros; Jakob Izsák, vaskereskedő (morvaországi).

1762-ben a Baján élő 16 család és Markusz József rabbijuk az uradalommal (Baja 1750-től a Grassalkovich grófok családi birtoka) kontraktust kötött 12 évre. A 340 forint árenda megfizetése esetén zsinagógát építhettek, temetőt létesítettek.¹ Ettől fogva önálló hitközséget képeztek (ez a hitközség az újvidéki után Bács-Bodrog vármegye legrégebbi izraelita hitközsége), amit Bács megye 1773-ban hivatalosan is elismert. Létszámuk csak lassan emelkedett a soknemzetiségű városban, 1779-ben is még mindig csak 20 család élt Baján.²

A zsinagógák

A kis közösség első zsinagógájának felépítését Lázár Simon gazdag óbudai zsidó vállalta, és 1765-ben már állt. A 18. századból kevés zsinagóga maradt fenn, a bajai kinézetét egy korabeli leírásból ismerhetjük meg. Alapja égetett téglából készült, amelyre vályogtéglá falakat húztak. „A belül másfél öl magas falú és 3 és fél öl szélességű templombelső,

férfiak által használt része 4 öl és 5 láb hosszú volt. Az emellett lévő elkülönített, iskolások által használt rész hossza 1 ölet és másfél lábat tett ki. Utóbbi fölött helyezkedett el a kórus, ahová – mint a nők számára kijelölt helyre – az északi fal külső oldalához erősített fa lépcsőn lehetett feljutni. A zsinagógába egy délről északra nyíló kapun keresztül, a kórus alatti lépcsőn jártak be [...] A férfiak termének falán hat nagyobb, a homlokzaton egy kerek ablak nyílt. A kórus feletti résznél lévő két kisebb. (alatta egy egészen kicsi, összesen 10 ablak) az épület tetejét deszkázat borította, belülről

meszelt, deszka boltív legalább 4 ölet tett hozzá a fal magasságához. A zsinagóga belsejének padlóját téglaléből rakták ki.”³ 1806 júniusában a zsinagóga közelében egy kalapos házában tört ki a tűz, és a zsinagógával együtt az egész környék leégett. A tűz után a szomszédos telket is megvásárolták és egy nagyobb zsinagógát építettek.⁴

Kohn Getz rabbi (Getz Cohen, vagyis Kohn Schwerin Götz) aláírása

1796-ban a zsidó közösség 16 házat birtokolhatott a városban, 6 boltjuk is volt. A kóser bort szabadon behozhatták Bajára. Az ünnepek alkalmával sok zsidó gyűlt össze a városban, mert a megyében nem volt másik zsinagóga, és ilyenkor vendégfogadókat is fenntarhattak. A zsidó családok csak ideiglenesen telepedtek meg.

A 19. század elején a Bács-Bodrog megyei zsidóság megyefőnöke, „ros medinája” két alkalommal is bajai volt: Stern Mordecháj Márkus és Popper Dániel.⁵ 1827-ben Baján tartottak a hitközségek előjárói nagygyűlést (aszifát), amelyen a bajai rabbit választották meg a megye főrabbijává. Ő a híres talmud tudós Schwerin Götz volt, aki talmud iskolát is vezetett, külföldről is jöttek hozzá a tanulni vágyók. Az utolsó talmud oktató R. Avrohom Jofe volt, aki 1835-től 2-3 évig működött. 1837–39 körül megalapították az elemi iskolát.⁶ Az iskola céljára 1840 év elején vásárolták meg a Ritter Ádám-féle házat.⁷ Ez az iskola a templom közelében volt,⁸ és az 1840. évi tűzvészben a zsinagógával együtt leégett. A Talmud-Tóra Egylet már 1841-ben a szegény gyerekek taníttatására felfogadta Bonyhádról Boskovitz Károlyt, két évvel később Boskovitz két másik tanítót is felfogadott.⁹ 1846-ban

A bajai hitközség pecsétje

nyitotta meg a hitközség nyilvános elemi iskoláját, az „Izraelita magyar-német primariskola”-t 5 osztállyal és 5 tanítóval, dr. Lemberger Henrik orvos fáradozásainak eredményeképpen.¹⁰ Az iskola a „rég” zsinagóga épületében nyílt meg, vagyis a zsinagóga felépültéig használt ideiglenes házban.

Az 1840-es tűzvészben a bajai hitközség (5-600 fő) tagjai is károsultak, sokan koldusbotra jutottak, csak három családot kímélt meg a katasztrófa. 1842-től Schwerin Kohn Götz rabbi ezért külföldről is gyűjtött adományokat az új zsinagóga felépítéséhez.

A zsinagógát Frey Lajos,¹¹ pesti építész tervezte, aki a nagy tűz után több reprezentatív épületet tervezett a városban. Az épület kivitelezője Novák József ácsmester, építési vállalkozó volt, aki városi kultánácsnok is volt. 1845. szeptember 26-án avatta fel a zsinagógát az aradi főrabbi, Steinhartd Jakab magyar nyelvű avató beszéddel. Ezt 1845-ben kinyomtatta Aradon, a címe: „Egyházi-beszéd tartotta Baján, az újonnan épült izraelita templom felszentelése alkalmával”.

A 19. század második fele

1851-ben a város népességét 15076 főnek jelölik, a zsidók száma ebből 600 fő; a környező településeken élőkkel együtt kb. 1790 fő. A szabadságharc után többen telepedtek le Baján. Az 1848 és 1856 között betelepülők összeírása alapján,

nemcsak Bács-Bodrog Vármegye-ből, hanem távolabbi helyekről is érkeztek:

Balassagyarmat, Baracska, Bathaszág, Bezdán, Bikity (Bácsbokod), Bonyhád, Csátalja, Csávoly, Csehország, Csóka, Eperjes, Földvár, Feketehegy, Foka, Futak, Görbe, Gyöngyös, Gyöng, Győr, Hőgyész, Ilova, Irsa, Jankovác, Kaposvár, Klobeisitz, Komárom, Madaras, Mágocs, Mohács, Morovitz, Nemesmilitics, Ó-kér, Pacsér, Pécsvárad, Pest, Ráthaszeg, Siklós, Simontornya, Sova, Szabadka, Szantova, Szederkény, Szeged, Székesfehérvár, Szenice, Szent-István, Tavaros, Tolna, Topolya, Újvidék, Verbász, Zenta, Zombor. Nyolc év alatt négyszázhatvanhárman tele-

A bajai zsidó temető 2005-ben

pedtek le (105 családfő, 95 feleség 147 fiú, 116 lány).

A század elején még a Baján letelepedett zsidók leginkább iparosok voltak: pálinkafőző, mészáros, szabó, szűcs, pipakészítő, nyerges, bőrkereskedő. A 19. század közepén kapcsolódtak be a gabonakereskedelembé. 1869-ben a Baján élő zsidók közt volt orvos, ügyvéd, mérnök: 4, kereskedő, alkusz: 98, iparos: 32, földbirtokos 6, tanító, kántor: 7, magánzó: 15, összesen: 162.¹² Az izraeliták létszáma és lakosságon belüli aránya az első világháború előtt volt a legmagasabb.

A városban virágzott a kereskedelem, malomipar és a kézműves-ség, jelentős a fa-, gabona-, bor-, gyapjú-, bőr- és állatkereskedelem. A zsidó lakosság kezdetben állatfelvásárlással és bőrkereskedelemmel foglalkozott, s lélekszámuk a kedvező társadalmi és gazdasági feltételek hatására gyorsan gyarapodott.

A német nyelvű közösség a 19. század végére magyar nyelvűvé vált. Ebben nagy szerepe volt annak,

A Puilaszánovits-kastély, amiből a Fischer-ház lett. Fischer Sámuel adománya révén a Zsidó alapítványi ház.

hogy 1868-ban kongresszusi lett a közösség. Csak egy kicsiny ortodox közösség élt a városban. Az 1878-ban megválasztott Adler Lipót dr. rabbi is hozzásegítette az asszimilációhoz, ugyanakkor „eredménydús tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a bajai hitközség az ő gyönyörű gazdag institúcióval, vallásos tradícióival és híres iskoláival mintaközösségé vált”. 1878-ban rabbivá választásába nagy szerepe volt, hogy magyarul mondott beszédeket. 1914-ig, haláláig vezette a közösséget.

Zsidó intézmények, egyesületek

Intézményeik egymás közelében, a zsinagóga szomszédságában épültek fel. A templomtól északkeleti irányban a téli imaterem és az irodák (ma a Gyermekkönyvtár van elhelyezve itt), szemben, az utca keleti oldalán az iskola, mellette pedig már 1857-ben a kórház épült fel. A (gőz)fürdő kissé távo-

labb, a József (ma Katona József) utcában volt.

A 20. század elején jelent meg a Borovszky-féle monográfiában: „A bajai izraelita lakosoknak volt a legfogékonyabb érzékük az egész vármegyében a kulturális haladás iránt. Az izraelita hitközség ma is négytanítós elemi iskolát, egy kisdédóvót, egy polgári fiú- és polgári leányiskolát tart fenn.”¹³ Ez összefügg Baja kulturális szerepével – az itt élő zsidók tükrözték a bajai társadalom szellemiségét is –, hiszen a 19. században a város a magyar nyelvű oktatás központja volt Bács-Bodrog vármegyében.

A szentegylet (**Chevre Kadisa**) 1780-ban alakult. 1857 júniusától működött az izraelita kórház, eleinte csak két szoba és öt ágy volt. 1882-ben kibővítették két szobával és 12 ágyas lett. 1866-ban dr. Broer Adolf orvos kezdeményezte a Bajai Izraelita Ifjúsági Betegápoló Egyletet. Az 1837-től működő Első (katolikus) Bajai Nőegylet mellett,

melynek zsidó tagjai is voltak, az **Izraelita Nőegylet** 1868-ban kezdte működését. Az 1870 körül alakult bajai Ifjúsági Egylet 1881-ben alakult át a **Kereskedő Ifjak Egyletévé**, melynek tagjai főként zsidók voltak. Hasonló történt a kaszinóval is, hiszen az 1856/7-ben alakult

Handels Casinó 1864-ben egyesült a kaszinóval, és az egylet neve **Bajai Casino s Kereskedelmi csarnok** lett. Az 1870-80-as években a városban új kaszinók alakultak, melyek 1884-ben egyesültek Bajai Casinó néven. Egy ideig még a régi kaszinó is működött, de tagjainak többsége zsidó kereskedő volt, ezért 1890-ben az egylet nevét **Bajai Kereskedelmi Casinó**-ra változtatták.¹⁴ A kaszinó székhelye a Nemzeti Szálló egyik szárnya volt, egy időben a hotel tulajdono-

Rajk Aladár

Dr. Péner Miklós

sa is a kaszinó volt. A bajai leányegyesület 1895-ben Erdős Jakab bajai izraelita polgári fiú- és leányiskolák igazgatójának ötletéből született, tagjainak többsége zsidó volt, ahogy a szabadkőművesek egyik tervezetéből megtudhatjuk: „A leányegyesület szép, modern, jól szervezett intézmény, melyben a gyengéd női kezek ügyes alkalmaztatást nyertek és melyben szegény tanulók ingyenes élelmezésben részesülnek. A jótékonyság iránt több érzékkel bíró

A bajai rabbik:

Hirschl Volff (1730-50-es években) rabbi és mészáros 1760-ig (meghalt)

Israel Marcus 1760-2 (kiutasította az úriszék)

Michl Isaac 1762-6 (elköltözött)

Joseph Marcus [Markusz József] 1766-9 (Apostagról érkezett)

Krieshaber Izsák (Paksra költözött) – a zsidó hitközség 1. rabbija

Moorberg Jesája (Jesája Kaháná) 1794 k -1805.

Asch Meir 1807- 1815

Kohn Schwerin Götz 1815-1852

Náscher Mózes 1855-1878

dr. Adler Lipót 1878-1914

Rosenfeld Henrik rabbihelyettes 1914-1922

dr. Péner Miklós, főrabbi 1922-1938

dr. Klein József (anyakönyvezető, rabbi) 1938-1944

dr. Klein Tibor 1948-51

Gleichman Emil 1951-?

izraeliták által kedvezményezett és felekezeti jelleg nélkülűnek leányiskolák, a katolikusok félrevonulásával lassankint azonban egészen izraelita szint fog kapni.”¹⁵ Az iskolás gyermekek részére egy népkonyhát hoztak létre. A társasági életben az általuk rendezett teazsúrok népszerűek voltak, ahol felolvasásokat, szavakat, zenés énekszámokat, cigányzenét hallgathattak a tea mellett minden vasárnap délután a Nemzeti Szálló nagytermében. ¹⁶ 1897-ben az 51 fős egyesületnek 171 pártoló tagja volt, közülük csak alig volt 15 keresztény.¹⁷

A bajai zsidók a közigazgatásban

Baja városa 1873-ban törvényhatósági jogú város lett. Első polgármesterének a zsidó dr. Hauser Mór ügyvédet választották meg, aki 1882-ig irányította a várost. Erdélyi Gyula (1848–1937) ügyvéd, 1880–1916-ban a városházán dolgozott először aljegyzőként, 1892-től főjegyzőként. A Bajai Közlöny alapítója és szerkesztője. 1908-ban megkapta a Ferenc József-érdemrendet. Hegedűs Aladár polgármester betegsége alatt a helyettes polgármester volt. A 20. század elején volt a város főmérnöke Fehér Jenő. A város országgyűlési képviselője a kereskedő Reich család tagja, dr. Rajk Aladár ügyvéd volt 1901 és 1910 között. Újságalapító, szerkesztő és a bajai Honszeretet szabadkőműves páholy főmestere is volt.¹⁸

A 20. század

1914-ben a bajai zsidóság részt vett a világháborúban, sokan elesetek, a zsinagóga bejáratánál a falon látható a hősi halottak emléktáblája, amit 1923. június 17-én avattak fel.

Az első világháború után Péner Miklós főrabbi „hazafias – magyar érzéstől áthatott – beszédei min-

denkor mély nyomott hagytak hívői lelkében”.¹⁹ Borbíró Ferenc írta emlékirataiban a bajai közkórház zsidó kórházigazgatójáról, dr. Róna Dezsőről. Egy galíciai zsidó letelepedőben volt Baján, Róna pénzt gyűjtött számára, hogy más-hová menjen. Borbíró Ferenc szerint ezt mondta: „Ez a galíciai bennünket se tud már megérteni, csak zavarná azt a harmóniát, amelyet sikerült a városban elérnünk.”²⁰ Egy bajai zsidó származású kisfiú, Hábermann Tamás Olaszországban élő édesapjához 1936 és 44 között írt leveleiből és fényképeiből jelent meg a *Tamás könyve*, mely féltestvére, Anna Mari Habermann történetén keresztül (hogyan született meg a könyv ötlete) nemcsak egy bajai kisfiú hétköznapijaiba enged bepillantást, hanem abba is, hogy napjainkban is szembe kell néznünk

a holokauszt következményeivel, és hogyan lehet a múltat feldolgozni.

1940-ben munkaszolgálatra vették 18-tól 50 éves korig azokat, akik nem teljesítettek katonai szolgálatot. 1944-ben pedig, amikor a németek megszállták Magyarországot, az itthon levő nőket, gyermekeket, öregeket összeszedték és elszállították koncentrációs táborokba. A bajai zsinagógából katonai raktár lett és egy SS főhadnagy lakosztálya a karzaton. A hitközségi székházból iroda. A 29 tóratekereszt még idejében biztonságos helyre mentették, ahol a háború után sértetlenül megtalálták.²¹

A 2. világháború végén kb. 380-an tértek vissza a haláltáborokból. 1944 előtt körülbelül 1800-an éltek Baján. A zsinagóga épületét csak annyira tudták rendbe tenni, hogy az istentisz-

telet megtarthassák benne, így az épület állaga egyre romlott. 1947-ben megépítették az udvaron látható árka-dos emlécsarnokot, ahol a márványtáblákba vésték a több mint ezer Baja és környékéről elhurcolt nevét. Később a lebontott bácsalmási zsinagóga márványtáblái is itt kaptak helyet.

A hetvenes évekre a vallását gyakorló bajai zsidóság száma 30 főre csökkent, így az igen rossz állapotban lévő templomot nem voltak képesek tovább fenntartani, helyreállítani, és 1974-ben felvetődött a gondolat, hogy átadják a Bajai Városi Tanácsnak megvétele olyan megegyezéssel, hogy kulturális célra és az épületet eredeti formájában hagyva újítsák fel. A bajai zsidóságnak maradt egy kis imaház, ahol néhányan még összejöttek istentiszteletet tartani. A könyvtár 1985

október 22-én nyitotta meg kapuit a zsinagóga épületében.²²

Minden évben május végén – a bajai deportálások kezdetére emlékezve – a holokauszt gyász-ünnepsége alkalmakor a könyvtár rendelkezésre bocsátja a volt imaházat, és ezen a napon a túlélők, a leszármazottak és az emlékezők fejet hajtanak az áldozatok előtt. A válásukat tartó bajai zsidók létszáma napjainkban annyira csekély, hogy lassanként megszűnik a felekezet, mivel nincs születés, nincs házasság, csak temetés van.

Steinhardt Jakab mondta a zsinagóga avató beszédében:

„Ez a ház emlékeztető jelképe az emberek Isten előtti egyenlőségének, tűzhelye az általános emberi szeretetnek, mely senkit ki nem zár, a ki emberi méltóságát le nem alázta. 'S valamint az e' helyen hirdetett szent ige az általános emberi szeretetre tanít, úgy törekedjete az életben is lerontani az előítéletek választó falait, melyek az embert embertől elkülönítik, elidegenítik.”²³ ❁

Jegyzetek

¹ Báth Dániel, Zsidók a XVIII. századi Baján, In: Cumania 17. sz. (2001.) 131.

² Bács-Bodrogh vármegye monographiája, szerk. Dudás Gyula, Zombor, 1896. 257–258.

³ Báth, 134.

⁴ Háztörténet, 242. és Fábíán Borbála: A bajai könyvtár kincsei, Baja, 2009. 4.

⁵ Magyar Zsidó Lexikon, szerk: Újvári Péter, Bp. 1929. 76.

⁶ Pollák Manó: A bajai iskola monográfiája, In: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája, szerk: Barna Jónás és csuklasi Fülöp, 1. kötet, Bp. 1896. 354.

⁷ Pollák Manónál „Pitter” szerepel.

⁸ A későbbi iskolák helyén tehát, vagy a zsinagóga mellett vagy azzal szemben. Pollák szerint mind a két helyen.

⁹ Reich Fülöpöt és Springer tanítót (Pollák, 355.)

¹⁰ Pollák, 356. és Rapcsányi Jakab, dr: Baja, Bp. 1934. 241.

¹¹ Frey Lajos (1816–1877) pesti építész, illetve építőmester. 1844-ben Baján vette feleségül Türr Rozáliát, Türr István testvérét, Thürr Jakab vaskereskedő árváját.

¹² Hivatalos Statisztikai Közlemények, Pest, 1869. 84.

¹³ Bács-Bodrogh vármegye monográfiája, szerk. Borovszky Samu, I. kötet, Bp. 424.

¹⁴ Fábíán Borbála: Kaszinói élet – a kaszinók élete Baján a 19. században, In: 7. országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai, szerk.: Rab Virág, Schwarczwölder Ádám, Varga Mónika, Pécs, 2009. 64–72.

¹⁵ Drescher Béla: A Baja keletén dolgozó „Honszeretet” szabadkőműves kör működési programtervezete, Bp. 1903. 15–16.

¹⁶ Magyarász Ferenc: Baja, *Bácska társadalmi élete ezer arcképpel*, szerk: Csoór Gáspár, Budapest, é. n. 119.

¹⁷ A „Bajai jótékonykézlő leány-egyesület” 1897–98. évi jelentése. Baja, 1898.

¹⁸ Albert Iván: Rajk (Reich Aladár 1871–1915), In: Múltunk kincseiből merítve, válogatás a Bárdos Ferenc helyismereti klub előadásából, Baja, 2010. 23–32.

¹⁹ Bácskai fejek, szerk: Hirn László és Szaulich Antal, Baja, 1928.

²⁰ A város keresi múltját, Borbíró [Vojnics] Ferenc Baja város polgármestere, emlékezések, dokumentumok, szerk.: Merk Zsuzsa–Rapcsányi László, Baja, 2007. 232.

²¹ Rosenfeld József. Emlékezés a bajai gettóra, In: Évkönyv 1973/4, szerk: Scheiber Sándor, Bp. 1974. 146.

²² Fábíán, 67–68.

²³ Steinhardt Jakab: Egyházi-beszéd, tartotta Baján, az ujonnan épült izraelita templom felszentelése alkalmával, (Szeptember 26-án 1845), Arad, 1845.

Itt élnek Halbrohrék

Halbrohr Tamással Negyela László Márk beszélgetett.

Az 1800-as évek elején jött a Halbrohr család Apostagról Szabadkára. A Halbrohrok Apostagra a morvaországi Austerlitzből jöttek. A délvidéki zsidóság jellemzően Galíciából érkezett, a szabadkai és bácskai zsidók zöme pedig Morvaországból. Apostagra azért mentek, mert ott engedték meg a letelepedést. Ez kis helynek számított, a dunai gázlóból éltek. Akkoriban a Duna széles és lassú folyású volt, tehát magasabb vízállásnál kompent át egyik partról a másikra. Éjjel nem jártak a kompok, ezért az utasok kénytelenek voltak ott aludni a faluban. Az 1500 lakosú falunak 900 zsidó és 600 más hitű lakosa volt. Mindenki nagyon szegény volt. Ezzel a vendégfogadással próbálták fenntartani magukat, ahogy Halbrohrék is. Az ük-üknagyapa, Ábrahám később nősült, pontosabban az apostagi családja a második házassága volt. Az 1700-as évek végén, egy huszoneves lányt vett el és hetvenéves volt, amikor megszületett a három fia. Talán innen ragadt rá a Halbrohr gúnynév, eredetileg Hersch vagy Hirsl volt. Amikor II. József rákényszerítette a zsidókat állandó vezetéknév viselésére, akkor inkább a ragadványnevet választotta. A Halbrohr név németül félcsövet jelent, jiddis értelmezése: félnotás, bohókás. Ábrahámnak Jónás nevezetű fia érkezett Szabadkára, aki a János nevet is használta. Amikor a

királyi udvar engedélyezte a zsidók költözését, akkor az apostagi zsidók főleg Kiskunhalasra és Budapestre mentek. János jól nősült, és a hozományát birkákba fektette.

Juhászokat fogadott, és birkákat nevelt, szaporított, etetett. Ezeket a birkákat azután felhajtatta Felvidékre, ahol nagyobb ára volt az ételnek. Az ebből bejövő keresetet – a zsidókra nem jellemző módon – földvásárlásra fordította.

Zsebszerződéssel vásárolta, mert akkor még a törvény nem engedte, hogy zsidó földet vegyen. Ettől a pillanattól kezdve a Halbrohrok már földbirtoklással is foglalkoztak. Több generáción keresztül megmaradtak

a birkatenyésztés mellett, ami a XIX. század végén már a disznótenyésztésre is kiterjedt. A búza- és kukoricatermesztéssel már akkor sem lehetett igazán pénzt keresni – tekintettel a kezdetleges földművelési lehetőségekre. A Halbrohrok nem voltak népszerűek. Az ük és dédapám földeket vettek Sebesicsen, Kelebián és Békován. A békovai föld volt a legjobb, mindig is ott volt a fő major. Nagy szegénység uralkodott, úgyhogy a szegényeknek nem kellett adót fizetniük, mert nem volt miből. Viszont volt robot, le kellett dolgozni az adót. A robotot úgy fizették, hogy pl. a csendőörök körbevették Mérgest, és azt mondták, hogy most birkanyírás van. Egy hétig akkor ingyen nyírták Halbrohr birkáit. Nem szerették emiatt. A paraszt nem érzékelte, hogy Halbrohr a városházának kifizeti a munkát, és ezzel le van tudva a földnélküli falusi adója. Magyar

Halbrohr Adolf;
A fénykép a Halbrohr család tulajdona, digitális másolat: MILKO

Halbörnek hívták az ősiömet. Juhászember volt, akinek a nyája a 20 000 jószágot is meghaladta. Beleszeretett ősanýambá és kedvéért áttért a zsidó vallásra. A XVII. század elején Apostágon már Halbrohrnak hívták későbbi utódait, akinek leszármazottjai az 1800-as években telepedtek le Szuboticán. A családfő akkor Halbrohr János volt, akinek már jogában állott gazdálkodással foglalkozni. Szorgalmas, törekvő ember volt, jelentékeny vagyont gyűjtött, amelyből sokat juttatott jótékony célokra is. A hitközség legrégibb alapítványa is tőle származik, tíz lánc föld jövedelme szolgál jótékony célokat a Chevra Kadisa útján. Ugyancsak az ő adományá volt a Szent Egyet régi épülete is. Halbrohr János legidősebb fia, Mór volt, a szuboticei zsidóság követe az emancipáció alkalmával. Szintén sokat áldozott a jótékonyosság oltárán. Amikor szóvá tétetett, hogy új templom építése volna szükséges, önkéntesen felajánlott 50 000 darab téglát az építkezéshez, amelyet örökösei az építkezés idején a hitközségnek rendelkezésére bocsátottak.

Halbrohr Mór gyermekei, Halbrohr Adolf és Halbrohr Sándor földbirtokosok is jelentékeny szerepet töltek be a város és a zsidóság életében. A Szuboticán ma élő Halbrohr generáció, Adolfnak és Sándornak a gyermekei, maguk is komoly munkásai úgy a városi, mint a zsidó közéletnek.

Halbrohr László

Szombat, 1925. december 8.

Halbrohr József a fiával, Tamással;
A fénykép a Halbrohr család tulajdona,
digitális másolat: MILKO

és horvát-bunyevác katolikusok a zsidónak nyírják ingyen a birkáját?

A család Szabadkán a Szép utcában lakott. A dédapám, Halbrohr Mór – tekintettel, hogy az apja jómódú volt, sokáig élt, és arra, hogy egy bunyevác, magyar vagy zsidó míg él, a vagyonát nem osztja fel – iskolázott volt. Ami akkor a zsidóságra még nem volt jellemző, érettségizett, és érettségi után mezőgazdasági főiskolára ment. A Fesztetics grófok Keszthelyen nyitottak – Magyarországon először – ilyen jellegű intézményt. Ez hároméves főiskola volt. Akkoriban a mezőgazdaság annyira primitív volt, hogy még az egyetemen sem ismerték a műtrágyázást. Tekintettel az iskoláztatására, tudomására jutott egy olyan ipari növény termesztése, ami

„F. Halbrohr Sándor; Asztalos u. 319; Ónagys. Háhn Jakabné úrnő; Törökkanizsa; Torontál; Kedves Nagyszüleim! Ha már maguk nem jönnek engem megnézni, hát küldöm a fényképem bár érdekesebb élve látni engem, mert ez a kép nem jól sikerült és én élve szebb vagyok. Remélem eljönnek? A viszontlátásig csókolom.” A fénykép a Halbrohr család tulajdona, digitális másolat: MILKO

Lucza széke. A főkapitány úr figyelmébe ajánljuk és mielőbbi intézkedést kérünk, a Kossuth utcában már az egész nyáron át tartott s még most is épülő Halbrohr Adolf tulajdonát képező ház építkezésének megbotránkoztató állapotára. Ez a lucza szék módjára épülő ház hónapok óta elzárta a járdát a város főutcáján a közönségtől, s ma mikor az álványok már rég idő óta eltávolítottak, ott díszleg szégyenszemre, nap nap után nagyobbodva, a járda mellett emeleti nagyságban, a ház belsejéből kihordott föld és kötörmelék. Ha eső esik óriási sarat, ha verőfényes idő van port elő, s mind két esetben megbotránkoztató állapot, a mely talán Veprovácson tűrhető, de Szabadka szab. kir. város főutcáján legalább is abszurdum. Halbrohr Adolf pedig egész nyugodtan alhat, mert hiszen még a kötörmelékeire is vigyáztat a város azzal a rendőrrel, a mely naphosszat fel s alá sétál azelőtt. Más városban büntetés terhe mellett köteleztetik az építendő háztulajdonos a járda és kocsút tisztántartására, minálunk pedig még vigyáztatnak arra, nehogy valaki ezt a szemetet onnan észrevétlenül elhordja. Köztisztaságunk és hatóságunk működése – mint ilyen, ezzel is kellően van illusztrálva.

Bácskai Hirlap, 1897. október 17.

a búza, kukorica vetélytársa lehet, ez a komló. A dédapám komlót ültetett Szabadkán, és cseh, illetve szlovák kertészeket hozott, akik a munkákat vezették. A vallásos Halbrohrok évről évre gazdagodtak és gazdagodtak. Abban az időben nem volt ilyen gyors gazdagodás. Egy generáció meg tudta duplázni a vagyonát. Amikor meghalt, elosztották a vagyont, és a gyerekek újrakezdték. A komló, a birka- és disznótenyésztés jellemezte a családot az első világháborúig. Bár kóser háztartást vezettek, disznótenyésztettek, igaz, hozzá nem nyúltak, de tenyészteni szabad volt. Halbrohr Mór egyetem után kötelelt volt gyakorlatra menni. Dédapámat Törökországba küldte az egyetem, ami kétéves, ingyenes gyakornoki munkát jelentett. A török földbirtokos osztályozta a diákokat, és csak

ezután kaphatott diplomát. Ezek a tanoncok mind önmaguknak tanultak, földbirtokosok gyerekei voltak. A dédapámhoz és a keszthelyi generációjához köthető, hogy Szabadkán és Zomborban szőlőt és galagonyát kezdtek ültetni.

A dédapám beszélt törökül, magyarul, szerbül, mert vallásos volt, ezért beszélt héberül is és jiddisül is, mert az volt az anyanyelve. Majd megtanult angolul, mert a Moses Montefiore által alapított cionista társaságnak lett a tagja. Az 1869-es első és egyetlen kongresszuson ő volt a szabadkai hitközség képviselője. Mint szabadkai hitközségi elnököt, tekintélyes ember lévén, megválasztották küldöttnek. Ő döntött úgy, hogy kongresszuspárti lesz, az ő döntése volt, hogy a közösség a vallási reformtörekvéseket követte. Öltözkéiben is modernizálódott,

magyaros öltözködése volt, kalapot hordott. Meg is borotválkozott, ez a zsidóknál nagyon nagy lépés volt. Mór dédapám csak magyaros bajuszt viselt. Úgy öltözködött, mint egy jómódú magyar polgár. Próbált városi és országos politikával foglalkozni. Zsidók köztisztviselők állást nem tölthettek be,¹ de országgyűlési képviselők lehettek 1870 után. Szabadkán próbált választásokat nyerni, az ellenfele Vermes Béla volt. A dédapám nem csak jót ígért a szavazóinak, hanem ócsárolta is az ellenfelét. Mivel érzékeny volt a kínrímekhez (a saját sírfeliratát is maga szerkesztette) felbérelt korifeusokat, akik az utcákat járták

dédapám most Mordeháj volt vagy Mojse? Ezt a kérdést már csak a Messiás tudja megfejtetni.

Senki sem nősült Szabadkáról. Ki Bajáról, ki Szegedről hozott feleséget magának. A dédapám Pollák Cecíliát vette el. Nagyapám felesége Hartstein Ida volt Debrecenből.

A nagyapám, Adolf, szintén agronómus volt. Ő Magyaróváron tanult, akkor már ott is nyílt fakultás. Az ő kézzel írt tankönyve még megvan. Akkoriban újdonság volt a vetésforgó, a trágyázás. Békován a nagyapámnak jó tanyája volt, tehenészetet tartott. Az ő tehenésze volt a városi tejcsarnok. Volt egy olyan botránya, hogy az óriási

Tolvaj a Halbrohr pusztán; Halbrohr Adolf nagybirtokos már régebben észrevette, hogy verusicsi tanyájának padlásáról valaki állandóan lopkodja a korpát. Már többször szólt a cselédeknek, hogy nézzenek utána, nyomozzák ki ki a tolvaj és tegyenek neki jelentést erről, de a cselédek csak nem tudták megállapítani ezt.

Végre is a nagybirtokos elhatározta hogy ő maga fogja el a tolvajt. Két gimnazista fiát tegnap este bezáratta a padlásra és megparancsolta nekik hogy egész éjjel el ne aludjanak, hanem lessék, jelentkezik e a tolvaj. Ez éjfél felé valóban megjelent és két zsák korpát megint magával vitt a padlásról. Mikor aztán a létrára lépett, hogy lemenjen a két fiú lármát csapott, mire a lent őrködő Halbrohr elősietett és a tolvajt Herk István kocsis személyében elfogta. Ma reggel jelentést tett erről a rendőrségnek mely a tolvaj kocsis ellen megindította az eljárást.

Bácsmegeyei Napló, 1911. július. 11

és kiáltozták a rigmusokat: „Kis kalitka, nagy madár, Vermes Béla nagy számár”. Ez hallatlan sértés volt, rendőrségi ügy is lett belőle. Végül a dédapám a szavát adta, hogy örök időre visszavonul a politikától. Saját magát így éltette: „szép madár a bibic, éljen Halbrohr Móricz”. A sírjára az van írva, hogy Mordeháj ben Jajne. A nagyapám – Halbrohr Adolf – sírjára viszont héberül azt írták: Ávóhon ben Mojse. Akkor a

hófúvás miatt az árvaház és a kórház nem kapott tejet.

A szállodát is ő építette, ami azt a nevet kapta először, hogy „Isten velünk, ki ellenünk?” De nagyapám néhány óra múlva rájött, hogy ez értelmetlen, és kicserélte Nemzetire. A Nemzeti Szálloda Szabadka első szállodának tervezett épülete volt. „Minden emeleten fürdőszoba” – hirdette frappánsan az egyemeletes szállodát. A fürdőszoba akkoriban

Egy városi legenda szerint a Kossuth utcai ház építésénél Macskovics Titusz városi főépítész bízta meg Halbrohr Adolf. Azután valami nézeteltérés kerekedett köztük, és a házat végül Koczka Géza műépítész tervei szerint építették fel. Ezen Macskovics nagyon megharagudott. Lehet, hogy szalonképes zsidózás is elhangzott, miszerint egy zsidó nem alázhatja őt meg így, és meg is fogadta, hogy Halbrohrnak megbosszulja ezt a szégyent. Azután a szemközti, a szálló előtti palota építésére Manojlovics pont Macskovicsot bízta meg. Macskovics megfigyelte, hogy Halbrohr minden reggel kijön az erkélyre, ott issza meg a napi kávéját, s közben figyeli, hogy a szálló időben kinyitott-e, vannak-e a kávéházban vendégek. Ezért a Manojlovics-palota főhomlokzatának jobb sarkába két női allegorikus szobrot helyezett el, akik arccal az utcára néznek. Hasonló módon alakult ez a bal sarokban is, de ott az egyik szobor megfordul, a lenge öltözete is lecsúszik. Így történhetett meg, hogy egy olyan kispolgári és prúd városban, mint amilyen Szabadka, az öreg Halbrohr egy női feneket nézhetett, ha a szállodája felé pillantott.

Halbrohr-ház belső homlokzata, Szabadka; Jakab és Komor tér 5.,
Fotó: Tímár Zsolt/MILKO

hallatlan luxus volt. Ha valaki csak pár napra jött, akkor ugye minek Szabadkán fürdeni? A gőzfűtés szintén újdonságnak számított. A szálloda földszinti terme kávéház volt, ahol volt zongora és étterem is természetesen. A dédapám látta, hogy micsoda luxus a gőzfűtés, ezért Békovára is kivitte. Nem a lakást fűtötte, hanem az üvegházat. Úgy volt vele, hogy ha már ilyen gazdag, akkor miért ne egyen télen-nyáron friss zöltséget. Ilyet addig még nem láttak Szabadkán, hogy esett a hó, és a kabát hajtókáján minden nap friss szál rózsza volt.

A Korzón levő emeletes, 13 szobás és egy fürdőszobás palotát a nagyapám építette 1890-ben. Felesége és hat fia mellett franciakisasszony, németkisasszony, szobalány, inas, szakács is szolgált. Az épület végében volt az istálló. Négylovas hintója volt, ez zsidóhoz túl hivalkodó volt. Négy lovat a bárók tartottak. Ezen a környéken hatan tartottak négylovas fogatot, a nagyapámé a négy tarka ló volt. Mindig biztosítani

kellett a tarka csikókat, de mivel a sebesicsi tanyán már a dédapám is nevelt lovakat a hadsereg számára, így ez nem volt gond. Aki meglátta a négy tarka lovat, rögtön tudta, hogy a Halbrohr Adolf nagyságos úr jön.

A dédapám is nagyon jóteknő volt, ezért is választották meg hitközségi elnöknek. A nagyapám a Jakab és Komor téren zsidó fiúárvaotthonát létesített. Héttől tizenöt óráig, vagy szegény sorsú szabadkai zsidó fiú lakott itt. Az alapítvány céljaira, az intézet fenntartására földet is adott. A II. világháború után az állam 10 hektárt hagyott meg a zsidó hitközségnek.

Apám 1895-ben született, mint utolsó előtti gyerek. Anyja egy igen gazdag debreceni zsidó családból való volt. Hartstein Péter, a dédnagyapa nagybirtokos volt, mintegy 10 000 holddal. Több fia és lánya volt, akik nem egyenlően örökölték. A lányok ezer-ezer holdat kaptak. Apám szülei egyenlő módon bántak a gyerekeikkel. Mindet iskoláztatták, a nagyapám németországi

egyetemre küldte őket ki. Kivéve János nagybátyámat, aki nem akart agrónomus lenni. Ő Pozsonyban jogot végzett. Ő barátja és osztálytársa volt Kosztolányi Dezsőnek. A nagynénit is érettségizni küldték. Mivel akkor Szabadkán csak fiúgimnázium volt, így apám nővére Grazban érettségizett.

Anyai nagyanyámnak volt egy hajadon húga, aki már korban volt. Anyám nagyapjának öccse egy budapesti német nyelvű lapnak volt a kulturális szerkesztője. Minden színelőadást megnézett, és saját páholya is volt. Teri unokahúgát vitte mindig magával, hátha megismerkedik valakivel. A kérőknek természetesen zsidónak kellett lenni, jó módúnak, doktornak, kopasz és szemüveges nem lehetett. Ehhez képest Teri néninek vagyona nem volt, csak a szépsége. Így ismerte meg Halbrohr Imrét, apám testvérét, aki doktor volt, szemüveges volt, de nem is akart nősülni. Teri néninek meg Imre bácsinak – akik magázódtak életük végéig –, jutott eszükbe, hogy az egyiknek van egy agglegény öccse, a másiknak van egy hajadon unokahúga. Így lett bemutatva apám édesanyámnak, akinek gyorsan meg is kérte a kezét. Ez már 1942-ben történt, Szabad-

ka már nem számított külföldnek. Teri néni ellenőriztette, hogy kik is ezek a Halbrohrok Szabadkáról. Azt mondták neki, hogy három Halbrohr van: egy dadogós, egy kocsis és egy paraszt. Ebből apám volt a paraszt, mivel földbirtokos volt, a kocsis a Miklós bácsi, akinek nagyon gazdag expedíciója volt, a Mórícz nagybátyám pedig – aki valójában földbirtokos volt – a dadogós.

Az esküvő Törökszentmiklóson volt, odaválási volt az édesanyám. Az esküvő után jött anyám először Szabadkára. 1944 januárjában született a nővérem. 1944 májusában pedig már gettóban éltek. A magyar közigazgatás úgy vélte, hogy ha a gettót a vasút köré telepíti be, akkor a szövetségesek nem fogják bombázni a vasutat. Ennek ellenére sem az angolokat, sem az amerikaiakat nem érdekelte a zsidók élete. Az amerikaiak nem is akartak zsidókat menteni, mivel nem akarták, hogy a saját szavazóik azt mondják, a szövetséges katonák zsidók miatt fognak most meghalni a frontokon.

Amikor Szabadkát visszacsatolták, a magyar csendőrök letartóztatták apámat mint gyanús elemet. Egy kicsit zavaros volt az indok. Se kommunisták, se csetnikek között

Az egykori Halbrohr-, majd Nemzeti Szálló díszlépcsőháza, ma irodaépület;
Fotó: Tímár Zsolt/MILKO

Halbrohr-ház; Szabadka, Korzó;
Fotó: Tímár Zsolt/MILKO

nem volt soha. Apám másodnagybátyját, Dezső bácsit és a Kohn Zolit, a gyógyszer-nagykereskedőt is letartóztatták. Úgy emlékszem, hogy öt hónapot is voltak benn a börtönben, a Városháza harmadik emeletén. Többeket kivégeztek. Egy cellában 40-50 ember volt. Volt egy Deutsch, akinek a felesége hozott be élelmet. Este felolvasták, hogy kiknek kell összepakolni, őket az udvarban kivégezték. Apám mondta ennek a bizonyos Deutschnak a kivégzése előtt, hogy adja neki a lekvárját, neki már nem fog kelleni. Az meg oda is adta.

Egy nap egy színésznő jött a színházból, akit személyesen nem ismert. Halbrohr úr – szólította meg a nő –, ha magát ma kiengedik, akkor én holnap elmegyek a maglakására a 100 000 pengőért. Apám boldogan egyezett bele. El is jött a

nő, apámnak nagyon gyorsan kellett készpénzt szereznie. Elbújtatta a szekrénybe a Kopilovics Ankát, a házmesternőt, mint tanút, úgy adta át a pénzt. Háború után felfelmentették a színésznőt, aki valami magyar kémelhárító tisztnek volt a szeretője. Két tanú volt, az egyik az apám, aki azonban meggondolta magát, és nem tanúskodott a nő ellen. A pénzt már úgysem kapta volna vissza, az élete viszont megmenekült. Az '50-es évek derekán Szabadkán a fő szórakozás a színház volt. A jó módtól messze voltak a szüleim, így nem az első sorokban ültek, hanem a tizedikben. Ha a színésznő meglátta apámat a publikumban, akkor odadobta a virágot. Ez nagyon feltűnő volt, és anyám barátnői kérdezték is, hogy nem féltékeny-e. De anya tudta, apám miért kap virágot a színésznőtől.

Anyámat június 16-án babakocsistól bevagonírozták. A kisbabája volt a legfontosabb a világban. Ezért

még a kikeresztelkedés is eszébe jutott. Egész életemre megjegyeztem, hogy erre az apám azt mondta, annyit nem ér az élet. Ehhez tartom én is magamat. Annyit nem ér az élet, hogy a hitemet elhagyjam. Az élet sokat ér, jó élni, de az fontosabb, hogy zsidók vagyunk, mint az, hogy élünk.

Húsz vagonnyi zsidót nem Auschwitzba vittek a negyven vagonból, hanem Csehországba: Strasshofba. Semmilyen válogatás nem történt, a vonat eleje ment Auschwitzba, a vége Strasshofba.

Strasshofban mezei munkát kellett végezni, amit anyám nem tudott. Úri nő volt, soha nem volt kapa a kezében. Ott nem bántak kegyetlenül a zsidókkal. Ahányszor anyám kapával belevágott a krumplibba, akkor a Juppo elé kellett állni, és állni a pofont. Dr. Lóránt Zoltán, aki később hitközségi elnök is lett, kapta a pofont anyám helyett. Az osztrák katonák és a

cseh felügyelők nőket nem pofoztak. Amikor anyám kijelentette, hogy neki kisbabája van, nem tud mezei munkát végezni, azt felelték neki, hogy „nekünk erre a hegyekben szanatóriumunk van, gyerekes anyák részére”. A németek természetesen Auschwitzra gondoltak. Be is vagonírozták egyszer-kétszer anyámékat. De a marhavagonokat a szövetségesek lőszerszállító kocsinak nézték, és géppuskával lőtték. Egy ilyen alkalommal meg is halt Sehter Salamon felesége és gyermeke. Véletlen volt, hogy nem anyám és a nővérem volt a géppuskatűzben, hanem valaki más. Csodával határos módon éltek túl a háborút, majd jutottak Budapestre, onnan pedig 1945 júniusában Szabadkára.

Az édesapám Fóton volt munkaszolgálaton, ahol fegyelmi vétség miatt a „szellemes” magyar keretlegények megtizedelték a századot. Miután apám úgy gondolta, hogy a munkaszolgálatos élet nem életbiztosítás, inkább megszökött. Fogta magát és bevillamosozott Budapestre, természetesen sárga csillag, karszalag és iratok nélkül. Úgy gondolta, hogy majd elbújik valahol. A Szent István körúton volt a nagymamának lakása, aki majdnem 90 éves volt és nem volt a gettóban. A nyilas házmester reggel szólt: „Láttuk nagyságos asszony, hogy a fia itt aludt. Nem jelentem fel, ha azonnal elmegy”. Apám fogta magát, azonnal el is ment a két nagybátyjához. A nagyanyám mindkét húga két Lajos bácsihoz ment férjhez. Amikor özvegyek lettek, a két Lajos bácsi Budapesten összeköltözött, hiszen előzőleg is jóban voltak egymással. Reggel megismétlődött az eset, nyilas házmester, feljelentés ígérete. Apám újra elment. Az utcán találkozott egy szabadkai ismert és gazdag úriemberrel, Conen Vilmossal, aki megkérdezte, mire van szüksége. Apám

mondta, hogy pénzre. Sok készpénz volt nála, az összeset odaadta apámnak, aki megköszönte és egyenesen a Gellért Szállóba ment. Ismert ott egy portást, aki át is engedte a fülkáját neki. A Gellért akkoriban Magyarország legelegánsabb szállodája volt, ahol – háborús időszak lévén – szinte az összes vendég szabadságos német tiszt volt a keleti frontról. Apám osztrák–magyar huszártiszt volt, hallei német nyelvű egyetemet végzett: német nyelvtudása nagyon jó volt, a katonai műszavakat is ismerte. A neve is Joseph volt. Csak azt mondta magáról, hogy keleti frontos, szabadságos. Az I. világháborúban Oroszországban volt hadifogoly,

tehát voltak emlékei is. Kellemesen tudott beszélgetni és politizálni. A német tisztek jó része sebesült volt, így hálából földbirtokokat kaptak. Apám, mint agronómus, oktatta őket, hogy kell gazdálkodni. Amikor elfogyott a pénze, szépen elbúcsúzott. Miután megtudta, hogy közeledik a front, ő szépen elébe ment. Amikor túlment a front, akkor kereste a kapcsolatot az orosz hadsereggel. Mondta, hogy ő zsidó, annyi szerb tudása volt, hogy szót értsen velük. Kapott tőlük élelmet is. Novemberben ért Szabadkára. Nem is akart a statárium időszakára érkezni, nehogy véletlenül agyonlőjék. A ház üresen állt. Miután a családot deportálták, a

A Petar Drapšin utcai, egykor szebb napokat látott Halbrohr-ház;
Fotó: Timár Zsolt/MILKO

város katonai parancsnokának utalták ki a házat, de ő valamilyen okból nem akart beköltözni. Apámnak egy bunyevác katolikus házvezetőnője volt. Nem nagyon vigyázott a házra, anyám kabátját is odaadta a testvéreinek. Azzal vigasztalta apámat, hogy Józsi úr, azok úgysem jönnek vissza. Apám nyelt egyet és várt. Amikor anyámék hazaértek, fel is mondott neki. Nem akarta többet látni azt, aki feleségének és gyerekekének a halálhírét keltette.

A tanyát nem rabolták ki, egy Schermann nevezetű bánati sváb tisztnek volt odaajándékozva. A vonatok nem jártak, így apám gyalog ment ki. Félúton elébe jöttek a kutyái, akik nem látták 6-7 hónapja a gazdájukat. Valami csodálatos előérzetük lehetett. A bunyevác és magyar parasztok nem voltak boldogok, nem örültek annyira, hogy néhány zsidó túlélte. Nem is csoda, hiszen apám is megpróbálta visszakapni az elloptott holmiját. Itt ott kapott fülest, hogy ki vitte el a hálósobabútort, ki a nappalit. A II. világháború után apá-

mé volt az első polgári per Szabadkán. Egy keresztény emberre bízta a mákot, aki azt állította, hogy elvitték az oroszok. De egy rosszindulatú munkás némi borra valóért megígulta, hogy kinek adta el az árut a malmos. Meg is nyerte a pert az apám. A könyveit nem kapta vissza. Azokat összeszedték a gettóból és a Városi Könyvtárba vitték. Hiába mutatta a könyvekben az ex librisét. Mondták neki, hogy Drug Halbrohr² ezután a népé lesz a könyv, mert a nép olvasni fog. Így történt meg, hogy apám, mint alapító, a 135-ös sorszámmal ingyen használhatta a könyvtári állományt.

A Hitközség azonnal újraalakult, ahogy visszatértek a túlélők. Apám nem igazán foglalkozott ezzel. Elnöknek dr. Lóránt Zoltánt választották meg, alelnök Kvazimódó Braun István, a Chevra elnöke Barzel Sándor lett. A nagyzsinaágának nem lett nagy baja. A magyar közigazgatás úgy gondolta, hogy a perzsa szőnyeg a legnagyobb érték. Mindent szétosztottak, kiutaltak, kivéve a szőnyegeket, amelyeket a zsinagógába zsúfoltak be. Ott is maradt. A háború után a túlélő zsidók visszakapták a sajátjukat. Egy túlélő, Weisz Oszkár álkulcsot csináltatott a zsinagóga déli oldalán levő kapuhoz. Onnan

árulta a perzsaszőnyegeket. Ebből rendőrségi ügy lett, két évet kapott, le is ülte. Mikor kiengedték Weisz, akkor a férfiak között szenvedélyes vita volt, hogy járhat-e templomba, vagy sem. Különösen az ortodoxok mondták, hogy járhat. Azért, hogy valaki lopott, gyilkolt, csalt, még nem lehet megfosztani őt, hogy templomba járjon imádkozni. Imádkozni joga van, akármit is vétett.

A népi hatalom szobáként kiutalta a családi házunkat különböző családoknak. 1948-ban hoztak egy határozatot, hogy kilakoltatják a családot a házból, mivel van tanyája, a ház pedig a dolgozó népnek kell. Apámat mint osztályellenséget többször is elítélték, mindig több hónapos börtönre. A titói korszakra jellemzően, amikor apa kapott például 11 hónapot, akkor anyám egy ügyvéddel kérvényt íratott, hogy két kisgyereke van. Akkor 7 hónapot leült, négyet elengedtek. Egy-másfél hónap múlva újra jött érte a rendőrség. Megbilincseltek, és pórázon, gyalog vezették be. Általában éjjeli 2-3 órakor verték fel, hogy 5-6 órára a Bajai útra érjenek. Ott az út közepén vezették, mint egy köztörvényes bűnözőt, hogy a nép lássa, hogy a földbirtokos Halbrohr Jóska-t hogy vezetik rabláncra. Volt, hogy néhány hétig tartották benn, de volt olyan is, hogy 33 napig kihallgatás nélkül tartották benn, majd hazazavarták. Első emlékem apámról Mitrovicához fűződik: anyámnak megengedték a börtönlátogatást, és akkor egy bácsi engem felemelt és megcsókolt. Nem bántak jól a börtönökben a kulákokkal. Anyámnak joga volt élelmiszer-csomagot küldeni havonta egyszer. Ilyenkor a börtönigazgatóság fegyelmi vétség miatt magánzárkába küldte három napra. Mire a rab visszaért, az ágyára tett

Halbrohr Tamás, kezében a szabadkai zsidó közösség Tóra-tekercsével;
a szabadkai Zsidó Hitközség archívuma

Legfiatalabb Halbrohr: Halbrohr Dávid; *a szabadkai Zsidó Hitközség archívuma*

csomagot a fegyencársak megették. A fegyencársak ugyanígy jártak, egymásait ették meg.

Kint éltünk a tanyán 1952-ig. A beszolgáltatás politikáját akkor adták fel Titóék. Apám nem engedett annak a nyomásnak, amit a környékbeli nagygazdák tömegesen tettek, hogy a börtönbüntetést követően önként mondtak le a vagyonról. Apám nagyon kemény volt, és inkább a rendszeres börtönt választotta, de nem mondott le a vagyonáról. '52-ben belépett a termelőszövetkezetbe, és a karhatalom tudomásul vette, hogy megtört Halbrohr József is. Ő volt a városban az egyedüli agronómus, így apámat fizetéssel alkalmazták a szövetkezetben. Akkor jobbra fordult az anyagi sorsunk is. Lakásunk a városban nem volt. Amikor a nővérem első elemibe indult 1950-ben, a szüleim úgy döntöttek, hogy Györgyi lakjon a Sári néni egyszobás lakásában a Goldner-házban. Az épületben csak tisztak laktak. Rendes partizántisztek voltak: kedvesek, primitívek és teljesen műveletlenek. Miután Györgyi két évet a Sári néninél lakott, én is elkezdtem az iskolát. Engem is az egykori zsidóiskolába íratnak. Szemben volt az iskola, de Györgyi nagyon jó nővér volt, mindig átvezetett az úton. Autó

Címer a Korzón levő Halbrohr-ház lépcsőházában – utalás a földbirtokosságra; *Fotó: Tímár Zsolt/MILKO*

ugyan nem volt, de veszélyesnek ítélte meg, vigyázott az öccsére. Az iskoláig vitte a táskámat is, mert a Tomikának nehéz. Nem voltam jó tanuló. Nem voltak könnyű idők, mert feszült volt a helyzet a Szovjetunióval, így a szovjetbarát szomszédos Magyarországgal is. Sebesics határzóna volt, a Bajai út végén a katonai kordon lezárta a határt. Volt úgy, hogy a nyári szünetben nem mehettünk haza. A lakótárs partizántisztek jó lelkűek voltak, és volt, hogy kicsempészték bennünket lezárt kenyereskocsiban.

A Jakab és Komor téri házunkban 1949-től nem voltak lakók. Apámnak a város felajánlotta, hogy adja ki a városi bölcsődének. Apám saját kezűleg írt egy bérleti szerződést. A lakbér persze szimbolikus volt. Miután letelt az egyéves szerződés, apám higgadtan felmondott a bérelőinek. Persze ezt ők nem vették tudomásul. Akkor apám pert indított. A szabadkai ügyvédek egyike sem vállalta a pereskedést, de volt, aki segített megírni a peranyagot. Az apám rávette az akkori igazgatót, hogy adja ki neki bérbe az egykori lószerszám-raktárat. Azon csak egy tetőablak volt, lakhatásra alkalmatlan. De apám építtetett oda egy kéményt, betett egy vaskályhát és mi beköltöztünk a tanyáról. Harmadik elemitől kezdve már anyámmal laktunk. Apám húsz évet pereskedett a várossal, azután a legfelsőbb bíróság hagyta jóvá a peres ügyét. Ott már egy belgrádi ügyvéd képviselte őt. Apám taktikus volt, és két évet várt, nem kérte azonnal a kilakoltatást. Amikor 1968-ban a Fasizmus áldozatainak terén találtak egy épületet az óvoda számára, kiköltöztették. Anyám rákot kapott és 1969-ben meghalt. Talán egy évet se élt a házban. Apám meg anyám halotti évfordulóján, egy év múlva halt meg, szintén rákban. A lakás kényelmét nagyon rövid ideig élvezték. Így élt a családom. ✿

Irodalom

Tolvaj a Halbrohr pusztán; Bácsmegyei Napló; 1911. július 11.

Szombat, 1925. december 8.

Az interjú 2014. március – április hónapokban történt, a kézirat lezárásának ideje: 2014. 05. 05. Bácskai Hírlap, 1897. október 17.

Jegyzetek

¹ Az 1867-es zsidó emancipációs törvény értelmében a zsidók polgári és politikai tekintetben egyenjogúak lettek, tehát nem korlátozták azt, hogy közhivatalt töltsenek be. Például Baján 1873-ban a polgármester dr. Hauser Mór zsidó volt. (szerk. megjegyzése)

² Halbrohr elvtárs

„... vissza szeretnék térni ahhoz a földhöz,
amelyből kinőttem, és amelyből való vagyok”¹

Földvisszaigénylések, kártalanítások, földhöz juttatások a visszacsatolt Bácskában (1941–1944)²

Valastyán Balázs, Szarvas

A magyar és a nemzetközi történetírásban egyaránt a jól kutatott témák közé sorolható a Délvidék visszacsatolása Magyarországhoz: tanulmányok és monográfiák sora foglalkozik a trianoni békével elcsatolt, majd 1941 áprilisában visszafoglalt területeken végrehajtott katonai akciókkal, az események diplomáciai hátterével, illetve a terület társadalmi és gazdasági reintegrációjával. A monográfiák közül kiemelendő A. Sajti Enikő két munkája (A. Sajti Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Könyvkiadó, 1987; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004). A Délvidéken végrehajtott katonai eseményekre vonatkozóan Dombrády Lóránd munkájának megfelelő részei, valamint Horváth Csaba és Lengyel Ferenc munkája említendők meg.³ A Limes című folyóirat 2009/2-es, tematikus száma több, a témával foglalkozó tanulmányt tartalmaz (Demeter Gábor – Radics Zsolt: *A Délvidék gazdasági-társadalmi visszaüllesztése (1941–1944)*, 33–63. o.; A. Sajti Enikő: *A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944*, 63–83. o.; Pihurik Judit: *Magyarok és szerbek a Délvidéken, 1941–1944*, 83–103. o.).

A nemzetközi szakirodalomból Alexandar Kasaš, Jozo Tomasevich

és John R. Lampe munkáit emelném ki (Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996; Jozo Tomasevich: *War and Revolt in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford University Press, Stanford, 1975; John R. Lampe: *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge University Press, 2000).

A földhöz, házhelyhez juttatások, a volt birtokosok igényeinek kielégítése, illetve maga a földreform a magyar szakirodalomban eddig háttérbe szorult, pedig az időszak egyik lényeges társadalmi kérdése volt.⁴ Tanulmányomban elsősorban levéltári források alapján kívánom a téma ilyen irányú kérdéseit tárgyalni.

Elsődleges forrásaimat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (továbbiakban: MNL-OL) található Földművelésügyi Minisztérium 1941 és 1944 között keletkezett általános iratai képezték. (Levéltári jelzet: MNL-OL-FM-K184 6447, 6925, 6927 és 7338. csomók.)

A visszacsatolt Délvidék közigazgatási határainak kijelölésére, valamint az internáltakra vonatkozó iratokat a Belügyminisztérium általános iratai között kutattam. (Levéltári jelzet: MNL-OL-BM-K150-Általános Iratok 2839, 4030. csomók.) A bevonulás eseményeit illetően a propagandaszákad jelentéseit használtam fel. (Levéltári jelzet: MNL-OL-K428-MTI Könyomatos-Napi tudósítások 1941. április.)

Mielőtt rátérnék a források elemzésére, röviden a történeti kereteket kívánom felvázolni. 1941. április 11-én a magyar honvédség csapatai Horthy Miklós⁵ hadparancsára átlépték a magyar–jugoszláv határt. A királyi Jugoszlávia ekkor már április 6-a óta harcban állt a náci Németországgal,⁶ így ellenállása minimális volt – kisebb tűzharcok kialakultak ugyan, nagyobb összecsapásra csak Petrőcnél (Bački Petrovac) került sor.⁷ A honvédség propagandaszákadának írnokai igyekeztek a legapróbb momentumot is felhasználni a magyar katonaság rátermettségének bizonyítására, így az időjárás viszontagságai is felsorakoztak az ellenséges elemek között: „az égbolton áprilisi tréfát játszik a természet: az egyik percben kerek arccal, vidáman nevet a tavaszi nap, másikkban pedig fekete felhőfoszlányok rohannak végig az égbolton és fergeteges havazás tódul belőlük a földekre.”⁸ Ilyen időben „a szekerek is agyig süppednek a sárba [...] kórusban cuppog benne a bakák bakancsa s a lovak is csak nehezen birkóznak vele.”⁹ Ennek ellenére „a magyar katonát szereti a magyar föld: elrejti minden elől, ami árthatna neki.”¹⁰

Tényleges tűzharcra a városokban került sor: a csetnikek¹¹ ellenállása súlyos teherként nehezedett a bevonuló magyar hadseregére, és beárnyékolta a magyar ajkú lakosság „hazatérés” felett érzett örömet.¹² Annak ellenére, hogy ezek

a lövöldözések rejtettek veszélyt magukban, a magyar katonai vezetők túldimenzionálták a támadások mértékét.¹³

A bevonulás után közvetlenül bevezették az ún. szükségszerű katonai közigazgatást, április 17-től a rendszeres katonai közigazgatást, majd augusztus 15-től a polgári közigazgatást. A jugoszláv éra átmenetiségének hangsúlyozása, a Trianont követő időszak jugoszláv intézkedéseinek revíziója volt a célja a magyar kormánynak kezdettől fogva – ennek keretein belül semmissé tették a vármegyei rendszerben beállt változásokat, minek eredményeképp az 1918 előtti állapotok álltak vissza.¹⁴

A revízió alól nem mentesülhetett a két világháború közötti időszak jugoszláv kormányainak telepítés-, földbirtok-politikája sem. A jugoszláv agrárreform végrehajtásának megkezdésére már 1919-ben – tehát a trianoni béke¹⁵ megkötése előtt – sor került, és kettős célkitűzése volt: egyrészt Szerbia háborús veszteségeit csökkenteni, újjáépítését finanszírozni, másrészt pedig a gazdasági élet irányítását a szláv – elsősorban szerb – lakosság kezébe adni, tehát nacionalizálni.¹⁶ Ennek okán a nem szláv igényjogosultakat eleve kizárták a földosztásból, így magyarok sem kaptak birtokokat,¹⁷ valamint a nagybirtokosok kezén lévő területeket az állam vette kezelésbe.¹⁸ Ennek során – amint A. Sajti Enikő rámutat munkájában – a 369 birtok közül 310 volt külföldi állampolgár kezében, ezek közül is 126 magyar származású nagybirtokos volt.¹⁹

A juttatott birtokokból a jugoszláv telepések (dobrovoljácok²⁰) átlagosan 8 holdat kaptak, emellett pedig adómentesség, adókedvezmények illették meg őket, valamint a földjük megműveléséhez szükséges eszközöket biztosított nekik az állam.²¹ A Bácskába egyes

adatok szerint 6175 – más adatok szerint 6912 – családot telepítettek be 53465 kat. hold területre, javarészt a határ mentén. Ennek hátterében nemzetpolitikai célok álltak: csak megbízható személyek kaphattak birtokot ezen a vidéken.²² A jugoszláv agrárreform végeredményben a délvidéki magyar társadalom gyengülését hozta magával, ugyanis egy részüket kiutasították az országból, más részük pedig önként vándorolt Nyugatra a jobb megélhetés reményében.²³

Ilyen előzményekkel indult meg 1941 áprilisa után a jugoszláv agrárreform revíziója, melynek első lépése a dobrovoljácok kitelepítése volt. Minden olyan személyt, aki 1918. október 31-e után települt a Délvidékre, illetve politikailag megbízhatatlannak vélték, kiutasították az országból – vagy átdobták őket Horvátországba, vagy pedig internálótáborba²⁴ vitték őket.²⁵ Közülük sokakat mezőgazdasági munkára „kiadták” Magyarország különböző gazdasági területeire, de „... a munkára való kihelyezés csakis nem szláv nemzetiségű családhoz engedélyezhető”.²⁶ Legnagyobb részük kénytelen volt a háború végét az internálótáborban megvárni.²⁷ A kitelepítettek helyére bukovinai székelyeket,²⁸ hősi halottak rokonait, vitézeket, illetve moldvai csángókat telepítettek 1941 májusától kezdődően.

1941. július 17-én lépett életbe a két nappal korábbi minisztertanácsi ülésen elfogadott 5280/1941 M. E. rendelet, mely a „*visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról szól*”.²⁹ Ennek alapján a jugoszláv földreform juttatási részét hatályon kívül helyezték, megváltási részét azonban érvényben hagyták, illetve hozzátették: a „*jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok alapján kisajátított*

ingatlanok – tekintet nélkül arra, hogy időközben kinek a tulajdonába kerültek(!) – a magyar államra szállanak át...”³⁰ A rendeltben kitértek a juttatandók sorrendjére, illetve a juttatható földterület mértékére is. A juttatás nem volt ingyenes, mivel „*a juttatott ingatlan vételára fejében a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 40 pengőt kell fizetni*” a juttatottaknak.³¹

Mielőtt az egyes esetekre rátérnénk, utalnom kell arra, hogy a délvidéki földbirtok-politikai ügyek vitelére hivatott szerv a bevezetőben már említett, ún. Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség volt. A Kirendeltséget báró Bánffy Dániel 1941. november 8-án kiadott 279000/1941 F. M. rendeletével³² hívta életre, Újvidék székhellyel. Működését 1941. november 10-én³³ kezdte meg, a kirendeltség hatásköre a visszafoglalt délvidéki területekre terjedt ki, valamint a szervezeten keresztül intézte a földművelésügyi miniszter a fentebb már említett 5280/1941 M. E. rendelet, illetve az 1939. IV. törvénycikk végrehajtását is. A kirendeltség ügykörébe tartozott a telepes községek létesítése, a mezőgazdasági ingatlanok elidegenítésének, bérbeadásának ellenőrzése, a birtokszerzők gazdálkodásának ellenőrzése, felügyelete, illetve földbirtok-politikai adatok gyűjtése és feldolgozása.³⁴ Vezetője vitéz Vas Elek lett. A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratainak kutatását nehezíti, hogy a Magyar Nemzeti Levéltárban mindössze néhány irat található meg, az iratok őrzési helye Újvidék.

Mint az előzőekben utaltam rá, a volt nagybirtokosok földjeinek egy részét a jugoszláv állam kisajátította. A déli területek visszacsatolásával megindult a volt birtokosok részéről a jogtalannak vélt kisajátítások felülvizsgálatának követelése. Ahogy már említettem az 5280/1941 M.

E. rendelet érvényben hagyta a jugoszláv időszak agrárreformjának megváltási részét, mely a volt birtokosok körében elégedetlenséget szült, csalódással töltötte el őket. Ennek adott hangot Fernbach Bálint, melyet a földművelésügyi miniszternek juttatott el a volt délvidéki birtokosok 1941. augusztus 18-i, budapesti értekezlete után.³⁵ „...recompenzációt 20 év szenvedéséért nem kaphatunk, hiszen ezt a szenvedést elviselni fajtánk iránt tartozó kötelességünk volt” – írja –, azonban a két világháború közötti időszak magyar politikája folyamatosan a jugoszláv reformok jogtipró voltát hangsúlyozta, így „mély megdöbbenéssel töltötte el [...] azokat, akikkel szemben a Jugoszláv földbirtokpolitikai intézkedések az idegen uralom alatt érvényesültek, a m. kir. kormány 1941. június hó 15-én 5280/1941 M. E. számú rendelete.”³⁶ Az értekezlet egyik javaslatára alapján „a volt tulajdonos[ok], vagy jogutódai a Jugoszláv birtokpolitikai törvényekben meghatározott legkisebb meghagyandó földterület /300 hektár/ birtokába visszahelyezendők” volnának³⁷, illetve javasolnák a visszacsatolt délvidéki területre egy, az 1440/1941 M. E. rendelethez hasonló intézkedés kiadását.³⁸

Az alábbiakban utalnék néhány konkrét esetre, melyek során a volt birtokos kérvényezte a saját vagy családja tulajdonában volt föld visszajuttatását. Egy 1941-es kimutatás alapján rekonstruálhatjuk néhány földbirtokos igénylését volt birtokait illetően. A kimutatás írója megemlíti, hogy „a jugoszláv hatóságok a kimutatásban nem szereplő kisajátítást szenvedettekkel szemben is általában méltánytalanul jártak el, különösen pedig akkor, ha a kisajátítást szenvedett tulajdonos magyar volt.”³⁹ A táblázatban olyan nevek szerepelnek, mint például Falcione Anna, Kárász Imre és

Miklós, Vojnits István, a Lebach család tagjai, illetve bonyhádi Perczel Béla, valamint ezek zombori, horgosi, bajsai, szabadkai birtokainak nagysága, illetve a kisajátított területek mérete holdban kifejezve.

Az említett bonyhádi Perczel Béla⁴⁰ 1941. május 31-én beadvánnyal fordult báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszterhez. Ebből kitűnik, hogy a Bonyhád Perczel családnak Szabadka határában található birtokából a feljebb már említett székely telepítés céljára használtak fel 812 kat. hold földet. Kéri, hogy ezt a juttatást vizsgálja felül a miniszter, illetve a birtok egy negyed részét adják vissza részére, amennyiben ez nem lehetséges, akkor más területen történjen meg a kárpótlás. Indoklásában megemlíti, hogy a birtokot még 1914-ben, teljesen szabályos keretek között örökölte, és a tulajdonát „képezte mindaddig, míg a megszálló szerbek azt minden nemzetközi és magánjogi szabály legflagrantsabb lábbal tiprásával” el nem vették tőle.⁴¹ Véleménye szerint a terület visszacsatolásával a területre vonatkozó tulajdonjoga „feléledt”, mert a dobrovoljácokat a földjéről kitelepítették, így más kezébe nem is kerülhet a birtok. Ha a birtokát elvonnák tőle – melynek értéke becslése szerint 2,5 millió pengő –, olyan mértékű kár érné, melyet nem tudna az állam semmilyen módon sem kárpótolni.⁴² Erre pedig – mint írja – azért is jó esély mutatkozik, mert a területre a jugoszláv kormányzat telepéseket költöztetett, és így az telepítési célokra ideális lett a magyar kormány számára is.

Vele szemben a szerbek érzése szerint még igazságtalanabbul jártak el, amennyiben a „magyarellenességgel végrehajtott földbirtok-reform során magyar földbirtokosoknak is meghagytak bizonyos, 100-tól 521 kat. holdig terjedő maximumokat /sőt

kivételes esetekben ezen túlmenően még 200 hold ún. szupermaximumot is/, tölem az utolsó négyszögölig mindent elvettek...”⁴³ Mivel a szerbektől sem kártalanítást, sem haszonbért nem kapott, így a Nemzetközi Vegyes Döntőbizottsághoz fordult ügyével: az 1932. szeptember 30-i, párizsi ítélet alapján a kamatokkal együtt 2 386 921 pengő illette meg, melyet azonban csak részben teljesített a bázeli székhelyű Nemzetközi Fizetések Bankja.⁴⁴ Hasonló a véleménye a magyar állam tevékenységéről, mint az előzőekben olvasott Fernbach Bálintnak: a magyar kormány „a szerbek által teremtett ezen igazságtalan helyzetet használja fel [...] hogy ezen az alapon rendeztesenek a földbirtokkérdések, és ezzel a szerbek által elkövetett igazságtalanságokat a magyar állam mintegy legalizálja...”⁴⁵

A feljebb említett kimutatás alapján az alábbi képet rekonstruálhatjuk: Perczel Béla 1124 kat. hold nagyságú szabadkai birtokából a jugoszláv kormány 812 kat. holdat kisajátított, mely 1941 áprilisa után a magyar kormány kezelésébe került – és székelyeket telepítettek le erre a területre. A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség 300 kat. hold, a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács 211 kat. hold földterület visszajuttatását javasolta Perczel Béla javára, melyre azonban a háború végéig nem került sor.⁴⁶

Bezdán József 1941. augusztus 13-án juttatta el földhöz juttatási kérvényét Bánffy Dánielhez, melyben egy lehetséges bácsgyulafalvi telepítés iránt érdeklődik. Mint utal rá, azért ezt a területet részesíti előnyben, mert „1920-ban a szerbek kényszerítették arra, hogy elhagyjuk szülőfalunkat, Bácsgyulafalvát.”⁴⁷ Mivel ebben az időszakban a pénz értéke jelentősen inflálódott, Bezdán édesapja tönkrement, „ezért kerül-

tem én később az iparművészeti pályára” – írja.⁴⁸ Bezdán ezután felsorolja főbb érdemeit, melyek közül kiemeli, hogy Horthy Miklósról készült „104. portrémát most július 27-én nagyszabású ünnepélyes keretek között leplezték le Szabadkán abból az alkalomból, hogy a Főméltóságú Úr személyesen is bevonult Szabadkára.”⁴⁹ Kérésének hátterében betegsége, illetve az áll, hogy idős korára vissza szeretne térni szülőföldjére,⁵⁰ valamint gyermekei számára szeretné biztosítani a jövőt egy biztos földalappal. Kérelmét a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség 1943. február 6-án (!) az alábbi indokokkal elutasította: „...kérvényező nem tekinthető [...] az 5280/1941 M. E. rendelet 4.§-a értelmében elsősorban kielégítendő juttatási alanynak, másfelől pedig, mivel a helybéli földműves foglalkozású őslakosság földigényének kielégítésére sem áll elegendő terület rendelkezésre.”⁵¹

Vermes Gyulának és családjának 1918 után Szabadka „Csikéria” elnevezésű területén mintegy 1000 kat. hold kiterjedésű birtoka volt. Még a jugoszláv agrárreform 1919-es életbe lépése előtt eladott 218 kat. holdat, a maradék területből 565 kat. holdat sajátított ki a jugoszláv állam. A megmaradt 217 kat. holdat állami engedéllyel Deszk község környéki, „mintegy 360 darabban szétszórta, szikes, vizenyős, gyenge minőségű és részben megművelhetetlen” területre cserélte.⁵² A csere után még dobrovoljacok részére is sajátítottak ki tőle földeket, így végül 36 kat. hold maradt mindössze a kezén. Az impériumváltás után a magyar kormányhoz fordult földjeinek visszaszerzése érdekében. Erre azonban nem került sor, mivel „valójában Vermes Gyulától összesen csak 174 kat. holdat sajátított ki a jugoszláv kormány, a többi ingatlanát eladta, illetőleg elcserél-

te. Az nem vitás – folytatódik a tájékoztató – hogy Vermes Gyulát a jugoszláv földreform során méltánytalanság érte, de hasonló méltánytalanságot majdnem minden kisajátítottnál megállapíthatunk.”⁵³ Végül megállapítja a tájékoztató írója, hogy Vermes a többi károsulthoz képest kisebb károsodást szenvedett el, melyet „módjában van reparáltatni a 2810/1942 M. E. rendelet alapján”.⁵⁴ A földbirtokok visszajuttatását nem teljesítik, csereingatlan juttatása szóba jöhet, azonban „a birtokbaadást kedvező elintézés esetén is a többi hasonló természetű visszajuttatással és a kisemberek földhöz juttatásával együtt kell végrehajtanunk, mert az esetleges kivételes eljárás az érdekeltek körében nem kívánatos izgalmat kelthetne.”⁵⁵

Örgróf Pallavicino Sándorné 1942. március 22-én adta be azon kérelmét, miszerint a Futak határában fekvő mintegy 10 000 kat. hold terület elvesztése miatt a családját ért károkat a Földművelésügyi Minisztérium az 5280/1941 M. E. rendelet alapján részére megtérítse. A beadványhoz csatolt kimutatás alapján az örgrófnét kb. 4 104 138 pengő kár érte a földek kisajátítása miatt, ráadásul „4 éven keresztül köteles volt fizetni összes adóit, ami 14 millió dinárnak felel meg, az összes futaki birtok után”, valamint „köteleztetett arra, hogy megfizesse az egész futaki birtoknak [...] az örökösödési illetékét, 7 130 000 dinárt”.⁵⁶ Annak érdekében, hogy ezeket a kötelezettségeit teljesíteni tudja, kénytelen volt megmaradt birtokait áruba bocsátani, és alacsony áron eladni. A bácskai terület Magyarországhoz való visszakerülése után Pallavicino örgrófné kárpótlását olyan formában kérte, hogy a telepítésekre fel nem használt földjeinek egy

részét juttassák vissza számára.⁵⁷ A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség „a futaki uradalom nyugdíjának biztosítása céljából három olyan ingatlant jelölt ki, amely egy évre hasznóbérletbe kiadható.”⁵⁸ Ezeket az ingatlanokat az örgrófné azonban nem fogadta el, mivel azok „nem egy tagban feküdtek” – mely tényállás nehezítette volna a hasznóbérbe adást, ezért „Horthyvára község határához tartozó 400 kat. hold kiterjedésű ingatlan” juttatását kérte.⁵⁹ Dr. Kiss István törvényszéki bíró 1944. február 9-én kelt tájékoztatójában kijelenti: örgróf Pallavicino Sándorné „kérelmét nem áll módomban teljesíteni, mert Horthyvára község határához tartozó [...] ingatlanokat már mind hasznóbérbe adtam.”⁶⁰

Özvegy Széchényi Emilné földjeinek visszajuttatási ügye is érdekes elemekkel színesíti a korszak magyar földbirtokpolitikáját. 1943. október 1-jével a mintegy 10 000 kat. hold bogyáni és vajszkai birtokaiból az özvegy visszakapott 794 kat. holdat, azzal a megkötéssel, hogy a területen található épületek volt tulajdonosait előzetesen(!) kell kártalanítania. Mivel a birtokon fekvő ingatlanok elsősorban lakóépületek, tanyák, tehát a gazdálkodáshoz szükséges épületek hiányoznak, a „juttatás teljesen illuzórikus”, amennyiben az özvegy részére nem áll rendelkezésre az ehhez megfelelő összeg. Mivel azonban a „visszajuttatott föld egyébként igen kiváló minőségű és a jelenlegi árviszonyok mellett jelentős értéket képvisel, hiszen az összes kedvezőtlen körülmények figyelembe vételével is holdanként 8000 pengőt megér, vagyis annak juttatási ellenértéke kereken 6 000 000 pengőnek felel meg”,⁶¹ ezért a visszajuttatott földek csak akkor tekinthetők értékesnek számára,

ha el tudja azokat adni. A miniszteri osztálytanácsos válaszában rámutat arra, hogy a volt birtokosok ingatlanainak visszajuttatása azt a célt szolgálja, hogy „az arra érdemes földbirtokos családok az illető vidéken a megszállás előtti vezető szerepüket legalábbis bizonyos mértékig betölthessék, nemzetpolitikai és szociális feladataikat elláthassák”.⁶² Aki ennek a szerepnek nem kíván eleget tenni, „kártalanítás címén ingatlanjuttatásban nem részesül”. Özv. Széchényiné birtokának eladására több okból sincs lehetőség: egyrészt az 1936. évi XXVII. tc.⁶³ 54. § második bekezdése alapján a juttatott birtokot 32 éven keresztül elidegeníteni kizárólag a mindenkori földművelésügyi miniszter engedélyével lehet, másrészt pedig a birtokok felmérése, becslése sem történt meg, ami szintén akadályozná az eladást. Ráadásul „az engedély megadása precedensül szolgálna a többi ingatlanjuttatásban részesült kisajátítást szenvedettél is”, melynek súlyos nemzetpolitikai következményei lehetnek.⁶⁴ A terület haszonbérbe történő kiadását az osztálytanácsos támogatja, de csak egy-két évre, hogy „ezáltal a birtok juttatásából származó anyagi kötelezettségeinek könnyebben tehesen eleget” özv. Széchényiné.⁶⁵

A magyar hadsereg Bácskába történő bevonulása több esetben is csalódással töltötte el a helyi német ajkú lakosságot,⁶⁶ mely elégedetlenségének rendszerint hangot is adott.⁶⁷ Az ún. kormányzósértési és magyar nemzet megbecsülése elleni tevékenységgel foglalkozó perek iratai őrizték meg ezeket a véleményeket. Ezen esetek során a magyar hadsereget, a magyar nemzetet, vagy pedig Horthy Miklós kormányzót illették dehonesztáló kifejezésekkel.⁶⁸

Schustertisch István esete mutatja, hogy földbirtok-politikai téren nem tettek kivételt a német származású lakossággal sem. Schustertisch a német hadseregben mint Sonderführer tevékenykedett. 1927-ben 3 kat. hold földet kapott a jugoszláv államtól, melynek részletfizetési kötelezettségeit a jugoszláv időszak alatt rendszeresen fizette. 1941. április 15-e után azonban az „agraringatlan után adót nem fizetett és egyéb szolgáltatásokat sem teljesített, sőt [...] az ingatlan sorsa iránt egyáltalában nem érdeklődött.”⁶⁹ Az ingatlant a magyar állam a fentebb már idézett 5280/1941 M. E. rendelet alapján foglalta le. Ezért a német követség kérését, miszerint „a szóban lévő agraringatlan Schustertisch részére visszaadassék, nem áll módomban teljesíteni” – írja a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség gazdasági főfelügyelője.⁷⁰ Felhívja azonban a követség figyelmét arra, hogy Schustertischnek lehetősége van kártérítésért folyamodni.⁷¹

Tanulmányomban a magyar kormány bácskai földbirtok-politikájának földhöz juttatásra, illetve a földek, birtokok visszaigénylésére vonatkozó részét kívántam bemutatni, elsősorban levéltári források alapján. Mint láttuk, a volt birtokosok az utolsó revízió megtörténte után volt földjeik visszajuttatásáért folyamodtak az államhoz, azonban csalódniuk kellett: kártérítéssel, illetve volt földjeik haszonbérleti jogával voltak kénytelenek beérni. Az új földek juttatása nehézkesen haladt, melynek lezárását elsősorban a háború utánra kívánták időzíteni. Munkámat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára fondjai alapján készítettem el. Optimális cél a tanulmányban említett Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség

iratainak feltárása és feldolgozása, melyek segítségével tovább árnyalható a földhöz juttatások, haszonbérbeadások képe. ✱

Jegyzetek

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL-OL) – Földművelésügyi Minisztérium (FM) – K184-6925. csomó–137. tétel–528315

² „A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.”

³ Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 188–214. o.; Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet*. Püldo Kiadó, Debrecen, 2003.

⁴ A témában Lőrinc Péter: *Harcban a földért* című munkája említhető meg. Lőrinc Péter: *Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája, 1941–1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

⁵ Nagyánai vitéz Horthy Miklós (1868–1957): tengerésztiszt, Ferenc József szárnysegédje, 1920. március 1-jétől 1944. október 16-ig Magyarország kormányzója.

⁶ 1941. március 26-án Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, azonban másnapra virradó éjjel Belgrádban katonatisztek államcsínyt hajtottak végre. Hitler ezen a napon adta ki a Görögország elleni támadási terv módosítására vonatkozó utasítását, melyben Jugoszlávia lerohanása is szerepelt már. Forrás: A. Sajtó Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 153. o.

⁷ Id. mű 157. o.

⁸ MNL-OL-K428 a) sorozat, MTI Könyvkiadó, Napi tudósítások (1920–1944), 1941. április 13.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Csetnik: a szerb četa szóból származik, csapatot jelent. Az általam tárgyalt időszakban a Draža Mihailović vezette angolbarát politikai körökre használjuk a terminológiát.

¹² A délvidéki bevonulás társadalmi hangulatára vonatkozóan lásd: Valastyán Balázs: „Vártunk, jöttetek! Éljenek a magyar honvédek!” – „Elmentek a barbárok, és bejöttek a tatárok...” Társadalmi hangulat és a Délvidék visszacsatolása. In: *Limes*, XXIII. évf. 85. szám, 15–25. o.

¹³ Kádár Gyula így emlékezett vissza a lövöldözésre: „A jugoszláv »csetnik«-szervezet kb. 45-50 fiatal hátrahagyott a városban. Ezek fegyverrel és lőszerrel ellátva padlásokon bújtak meg. A sötétség beálltával lövöldözni kezdtek járó-kelő katonákra, de inkább a levegőbe. Ettől a mi alakulatainknál pánik keletkezett. A saját legénység – nyilván már alkoholhoz is hozzájutva – ugyancsak vaktába lőtt. A szakasz- és századparancsnokok vagy nem voltak

a körleteikben, vagy éppen olyan hitványan meghúzódtak, mint a hadtestparancsnokság, és semmit nem tettek a lövöldözés beszüntetésére. A cél nélkül leadott lövések a város másik végén csapódtak be, az ott elhelyezett legénység »abból az irányból lőnek a csetnikek«-alapon ugyancsak vaktában lövöldözni kezdett. Fegyelmezett és jó parancsnokok kezében levő csapatokkal szemben az egész »csetniktámadás« jelentéktelen semmi-ség lett volna, és önmagától megszűnik.” Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, 1978, 369–371. o.

¹⁴ Bács-Bodrog vármegye központja Zombor lett, Szabadka és Újvidék kiemelt státuszát visszakapta. Forrás: MNL-OL, Belügyminisztérium Iratai, Általános iratok, K150, I. kútfő, 31. tétel/b., 2839. csomó, 368–370.

¹⁵ A trianoni békedöntéssel Magyarországtól 1920. június 4-én elcsatolták Bácskát, Bánát egy részét, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Murán túli területeket (20 551 km²). 1941 áprilisában ebből a területből 11 475 km² került vissza Magyarországhoz.

¹⁶ A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 136–137. o.

¹⁷ A Kalangya című irodalmi folyóirat 1941. decemberi számában Török László így fogalmaz: a magyar lakosság, „...eltekintve egyes kivételes esetektől, még házhely céljára sem kapott telket.” Török László: A magyarság szociális helyzete a Bácskában. In: *Kalangya*, 1941. december (X. évfolyam, 4. szám), 210. o.

¹⁸ A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 138–140. o., A. Sajti: *Büntudat...* id. mű 50–51. o.

¹⁹ Uo. Például Széchenyi Mária, Dunderski Rudolf, horgosi Kárács család stb.

²⁰ A háborús önkénteseket Szerbiából, Crna Gorából és Boszniából telepítették erre a területre.

²¹ A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 138., valamint Bíró László: *A jugoszláv állam, 1918–1939*. História Könyvtár, Budapest, 2010, 207–228.

²² Uo. 140.

²³ A jugoszláv intézkedések a „korábbi élet-szintjének feladására, sőt a létminimum alá süllyesztésére, kivándorlásra, egykézésre kényszerítette a széles magyar néprétegeket.” Török László: id. mű 210.

²⁴ Internálótábor működött Sárváron, Szabadkán, Újvidéken. Damjanovné Zimmer Sarolta visszaemlékezésének egy rövid epizódja betekintést enged az internáltak életébe. Damjanov Jadranka: *Így éltünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Bookmaker Kiadó, Budapest, 2003, 428. o.

²⁵ A dobrovoljacokról részletes kimutatást is készítettek a magyar hatóságok a bevonulás után. A például 1941. május 12-én Ópalánkán (Stara Palanka, ma Palanka) kelt kimutatásban az alábbi kategóriák szerepelnek: a személy neve, házszáma, a ház tulajdonosa (ez több esetben is eltér a megadott személy nevétől), a terület helyrajzi száma, a terület nagysága, az épületek jellege, illetve egy megjegyzés rovat. A kimutatás szerint a településen 66 dobrovoljac családot tartottak nyilván. Forrás: MNL-OL-FM-K184-6926. csomó–137. tétel–588361

²⁶ Forrás: MNL-OL K150, Belügyminisztérium, Általános iratok, 4030. csomó, 17. tétel, 3–9. o.

²⁷ A. Sajti Enikő: *Büntudat...* id. mű 94. o.

²⁸ A bukovinai székelyek bácskai telepítésére vonatkozóan: A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában: 1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984; Merk Zsuzsa: *Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944)*.

In: *Migráció és település a Duna-Tisza közén*. II. 1997.; Vincze Gábor: „Bukovinai magyarok. Mind egy szálig hazahozni őket!” Hogyan kerültek 70 éve a bukovinai székelyek a Bácskába? In: *Visszatér a Délvidék*, 1941. Budapest, 2011; Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). In: *Pro Minoritate*, 2001/ősz; Németh Kálmán: *Százezer szív sikolt. Hazatért és hazavágyó magyarok verőfényes Golgotája*. Bácsjózseffalva, 1943.

²⁹ MNL-OL-K428 a) Könyomatos, Napi hírek – Napi tudósítások (1920–1944), 1941. július 16. *A magyar királyi minisztérium 1941. évi 5280. M. E. rendelete a visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról*. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu

³³ Észak-Erdély revíziója már 1940. augusztus 30-án megtörtént, hasonló rendelkezésre csak 1941 nyarán került sor, ekkor hozták létre a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltségét, vezetője Balogh Vilmos miniszteri tanácsos lett. Tóth-Bartos András: Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után. In: *Magyar Kisebbség*, 2005/3–4., 409.

³⁴ www.dtt.ogyk.hu

³⁵ MNL-OL-K184-6447-137-174948

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ *A magyar királyi minisztérium 1440/1941 M.E. rendelete a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészen az ingatlanokra vonatkozó magánjogi jogszabályok hatályának kiterjesztéséről*. A rendelet 6. és 7. §-a így szól: „...intézkedéseket tett, ingatlanok elidegenítésére, vagy megterhelésére vonatkozó jogügyletek megtámadhatósága tekintetében, amennyiben a fél az ügyletet súlyos anyagi, vagy más károsodással fenyegető, a jogszerű fél érdekét szolgáló hatósági intézkedés, vagy más hatóság közvetlen, vagy közvetett kényszer, vagy valamely kényszerítő hatósági intézkedés kieszközölésével való fenyegetés hatása alatt kötötte meg, vagy az elidegenítéssel súlyos kárt szenvedett, a szerző fél pedig a méltányossággal ellentétben aránytalan nyereségre tett szert.” A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu

³⁹ MNL-OL-FM-K202-A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség Iratai – Vegyes, szám nélküli iratok

⁴⁰ Bonyhádi Perczel Béla (1884–1945): beadványában utal anyai nagyapjára, az 1848-as hős Perczel Mórra. Politikus, Tolna megye főispánja 1931 és 1933 között. A Hitler-ellenes Hűséggel a Hazáért mozgalom elnöke. A náci megszállás során többször letartóztatták, internálták.

⁴¹ MNL-OL-FM-K184-6925-137-538379

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL-OL-FM-K202-A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség Iratai – Vegyes, szám nélküli iratok

⁴⁷ MNL-OL-FM-K184-6925-137-528315

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A címben olvasható idézet is Bezdán Józseftől származik.

⁵¹ Uo.

⁵² MNL-OL-FM-K184-6925-137-60296

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MNL-OL-FM-K184-7338-137-270148

⁵⁷ A földék visszaigénylése során a személyes kapcsolatok kihasználása is megtörtént a nagybirtokosok részéről. Lelbach László bajai földjeinek visszajuttatása során Balla Pál intézett személyes hangvételű levelet Hajdu István miniszteri tanácsoshoz. Felhívja Hajdu figyelmét, hogy Lelbach László volt az, „aki a jugoszláv-magyar döntőbírótság előtti magyar kormány akció céljaira annakidején szükséges szerb okiratokat, rendeleteket, titkos utasításokat a saját költségén és nem minden veszély nélkül beszerezte s ezzel elősegítette, hogy a döntőbírótság előtt a magyar álláspont érvényesíthető volt.” Ennek okán kéri, hogy „...kedves Pista, légy szíves a dolognak utána nézni, s Lelbach Lászlót is hozzásegíteni ahhoz, hogy birtoka a maximumig kiegészíthessék.” Az ügyet a személyes kapcsolatok ellenére 1943-ig nem tudták lezárni. Forrás: MNL-OL-FM-K184-6925-137-64105

⁵⁸ MNL-OL-FM-K184-7338-137-270148

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ MNL-OL-FM-K184-6927-137-591793

⁶² Uo.

⁶³ 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtok-politikai intézkedésekről. A törvény olvasható: www.1000ev.hu

⁶⁴ MNL-OL-FM-K184-6927-137-591793

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ A Közbiztonsági Osztály vezetője 1942. január 20-án jelentést küldött Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek a bakonytáji németiség körében terjedő délvidéki telepítés hírével kapcsolatban. Ennek során – a jelentés alapján – a Volksbund mintegy 2000 munkás összegyűjtését kívánta elérni, „a német-szerb háború alkalmával lerombolt gyárak újjáépítéséhez.” Ezen kívül „egyes gazdátlan földekre pedig Volksbund tagokat fognak telepíteni.” Az önként jelentkezettek egy része 1941 decemberében útnak indult a Bácskába, de „a munkára jelentkezett Volksbund tagok többsége még várakozó állásponton van, és csak akkor indulnak útbá, ha már az elutazottaktól értesítést kaptak, hova lettek szállítva, milyen munkakörben dolgoznak, mennyi fizetést kapnak, illetve kaptak-e földet megművelésre és mennyit.” Forrás: MNL-OL-FM-K184-6925-137-62200

⁶⁷ Janko Sepp, a jugoszláviai német Kulturbund elnöke így fogalmazta meg gondolatait: „annyira csodálódottak, elkeseredettek és nyugtalanok vagyunk. [ti. a német kisebbség] Mit keresnek itt a magyarok?” Forrás: A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 164. o., valamint a bácskai németiség helyzetére vonatkozóan: Ema Neimarlija: A német kisebbség sajátos helyzete a Bácskában a magyar fennhatóság idején, 1941–1944. In: *Limes*, 2009/2, 103–111. o.

⁶⁸ A témára vonatkozóan lásd: Valastyán Balázs: Társadalmi hangulat a Délvidéken 1941 áprilisában. In: *Törésvonalak konferenciakötet*, 229–238. (elektronikus publikáció)

⁶⁹ MNL-OL-FM-K184-6927-137-589882

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

Kersch Ferenc, egy ismeretlen Liszt-tanítvány

**Heverdle Péterné Dr. Köncse Kriszta,
Budapest**

1. Almási évek

Kersch Ferenc, a későbbi egyházzenesz 1853. december 2-án született Almáson, Bács-Bodrog vármegyében. Az almási plébánia bejegyzése szerint december 3-án keresztelték meg.¹

Édesanyjáról (sz. Vischt Anna, 1828–1896) csak a családi visszaemlékezések nyomán alkothatunk képet. Ezek szerint tanítónő volt, és 9 gyermeknek adott életet – Ferencnek másodikként. Édesapja (Kersch Máté, 1820–1880) német származású kántortanító, aki 1851-től három évtizedig működött az almási népiskolában tanítóként. 1875 és 1887 között – az önálló kántori állás megszervezéséig – kántor-főtanítói

tisztséget is betöltött. Agilitására jellemző, hogy a fenti tevékenységek mellett 1874-től a bunyevác közösség kántori feladatait is ellátta.² Almáson – éppen a mezővárosban tapasztalt többnyelvűség támasztotta igényeknek megfelelően – viszonylag korán kifejlődött a teljes iskolahálózat. Ennek megfelelően már 1811-ben felépült egy új iskola, amely állandóan bővült. Először az iskola két tanteremmel működött: az egyikben a magyar-bunyevác, a másikban a német gyerekek tanulnak. Vasárnaponként a katolikus templomban három nyelven folyt a szentmise: minden vásár- és ünnepnapon felváltva más-más nyelven, a kettős ünnepek első napján két nyelven (magyarul és németül), a második napján pedig a harmadik

nyelven (bunyevácul) prédikáltak és énekeltek.

Nemcsak a XIX. századi Almás, hanem Bács-Bodrog vármegye politikai, társadalmi és kulturális életének meghatározó személyisége volt id. báró Almási Rudics József (1792–1879)³.

Rudics bölcséleti és jogi tanulmányai befejezése után közigazgatási pályára lépett. 1841-től megszakításokkal a megye főispánja és országgyűlési követe volt, valamint a Szent Gergely rend vitéze. Költői tevékenységénél (*Hervatang füzér I-II., Pest, 1857 és 1870*) sokkal jelentősebb volt a formálódó reformkori magyar irodalom jeleseinél nyújtott támogatása. Közismert volt Széchenyi Istvánnal, Toldy Ferencsel folytatott levelezése, Kisfaludy Károllyal ápolt, mindkét

Kersch Ferenc (Almás, 1853. december 2. – Esztergom, 1910. október 6.) a magyarországi egyházzenei reformmozgalom, az Országos Magyar Cecília Egyesület (OMCE) egyik kiemelkedő alakja, egyházzenesz, zeneszerző, zongorista. A fiatal Kersch életútja a bácsalmási évek után a kalocsai jezsuita gimnáziumban folytatódott. Itt érettségizett 1872-ben Hennig Alajos (pap és egyházzenesz) tanítványaként. Gimnáziumi éveit után a pesti egyetemre kerül, ahol tanári képesítést szerez menyniségktan és természettan tantárgyakból. Id. báró Almási Rudics Józsefnek köszönhetően egyetemi éve alatt megismerkedik Liszt Ferencel, akinek rövid ideig tanítványa lesz. Tanári diplomájának megszerzése után Nagybecskerekre nevezik ki a piarista gimnázium egyik helyettes világi tanárának, itt tanít 1880-ig. 1886-tól a nagyváradi székesegyház orgonista, később karnagyi állását foglalta el Schlauch Lőrinc püspök támogatottjaként. A városi zenei életben elsősorban zongoristaként működött. Ekkor rövid ideig a gyermek Bartók Bélát is tanította. Nagyváradon példát adó tevékenységének ösztönző hatására kezdődött meg a városi zeneiskolai oktatás is.

fél részéről megnyilvánuló, mély emberi érzéseken alapuló barátsága. Korabeli köztudott tény volt az is, hogy ő szolgált Kisfaludy A betegeket c. vígjátéka (1826) egyik hősnének modelljéül. Kiemelt anyagi támogatásban részesítette az irodalmunk történetében mérföldkönek tekinthető 1822–37 között megjelentetett *Aurora* c. irodalmi zsebkönyv egyes köteteit. Ismerve Rudics Almásra vonatkozatható társadalmi, politikai tevékenységét és mecénási hajlandóságát, termé-

Rudics József (1792–1879): Magyarország vármegyei és városai. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft., 2004

szetesnek tarthatjuk, hogy személye e munkában is előtérbe kerül. Róla azért is kell beszélnünk, mert Kersch Ferencel és Liszt Ferencel is kapcsolatban állt. A visszaemlékezések és a korabeli sajtó állítása

szerint is 1874-ben Kersch Ferencet ő mutatta be Liszt Ferencnek almási birtokán vagy – ami még valószínűbb – pesti (akkor Széchenyi téri) házában.⁴

[...] Mint tanárjelölt 1874 telén báró Rudits József házában találkozott Liszt Ferencel, ki felismerve tehetségét, ingyen tanította, sőt művészi körutjai alkalmával is magával akarta vinni, erre azonban nem vállalkozott, mert atyja elsősorban tanári diplomát várt tőle s a zenei pályát nem tartván megélhetési pályának, a zenét csak mellékesen kultiválhatta. [...] ⁵

Csak találgathatjuk, mennyire vitte volna, ha édesapja történetesen beleegyezését adja, s Kersch továbbra is Liszt mellett marad, az ő felügyelete alatt tanul, s bontakoztatja ki zenei tehetségét. A sors másként akarta.

A legkorszerűbbnek tartott Liszt-szakirodalom nem említi és nem is ismeri Kersch Ferencet Liszt tanítványaként⁶, pedig minden bizonnyal igaz a korabeli sajtó és Kersch állítása. Azonban a Kersch életét felidéző nekrológban közölt időpont nem állja meg a helyét, mivel Liszt 1874 telén már nem tartózkodik Magyarországon, hiszen 1874. május 17-én visszatér Rómába. Tehát a Kersch és Liszt közötti találkozás kizárólag 1873 novembere és 1874 májusa közötti időpontban történhetett. A mecénás házában történt találkozót erősíti meg az is, hogy

Kersch Ferenc egyik korai zongoradarabját *Kakuk polka* címmel Rudits Petronellának⁷ ajánlotta. Bár a mű nincs datálva, feltehetően ebben az időszakban készült, mivel Rudics Petronella – Rudics József lánya – 1875-ben meghalt.

Kersch Ferenc Almáson járhatott népiskolába, és később is többször visszatért szüleit meglátogatni – erre utal egyik legkorábbi zongoraműve *Almási élet* címmel.

2. Kalocsai évek

Almás után Kalocsára kerül a jezsuita gimnáziumba, ahol 1865-ben tarthatták meg az első érettségit.⁸ 1872. május 8-án – Kersch érettségijének évében – a császár is oda látogat Kalocsára.

Kersch Ferenc gimnáziumi ének-tanára Hennig Alajos (1826–1902) volt, Liszt Ferenc unokaöccse, akit kiváló zenésznek tartottak kortársai. Hennig először a nagyszombati érseki gimnázium ének-tanára, majd az esztergomi főszékesegyház karkáplánja volt. 1864–81 között pedig a kalocsai gimnáziumhoz kötődik életpályája. Kersch idejében Hennig gimnáziumi kórusával a klasszikus vokálpolyfónia nagymestereit énekeltette. Sajnos saját kompozíciói (misék, motetták, népénekfeldolgozások) mai mércével mérve kevésbé sikerült műalkotások, mégis zeneszerzői tevékenységéről a korabeli *Zenelap* és *Katholikus Szemle* lelkes kritikát ír:

„A megjelent összes e nemű gyűjtemények közül Hennig A.

A kalocsai jezsuita gimnázium az 1860-as években

könyvének kell ítélnünk a pálmát. Irányával utat tör, értékével maradandó helyet foglal egyházi zeneirodalmunkban. Invenció, befejezett tudás, finom formaérzék, ügyes technika egyesülnek benne. Stílusa szigorúan egyházi.”⁹

Liszt Ferenc és Salvatore Meluzzi (a Szent Péter-bazilika karnagya¹⁰) szintén dicsőően nyilatkoznak leveleikben Hennig műveiről. Énekkarával a klasszikus vokálpolyfónia nagymestereit szólaltatja meg, elsősorban: Palestrina, Victoria, Anerio, Suriano, Agostini, Agarazzi, Baini, Lotti, Gabriele, Perti stb. mesterek kompozícióit, valamint Lassus, Clemens non Papa, Gallus, Aichinger, Hassler Bernabei, Martini, Pitoni, Fux gyönyörű darabjait.¹¹ Ezen túlmenően Karl Proske ceciliánus gyűjteményéből emelt ki darabokat, melyeket 1910-ben is buzgón ékeltek az ifjak az évkönyv állítása szerint.¹² Hennig Alajos természetesen saját műveit is felvette az énekkar repertoárjába. Ugyanezen emlékkönyv tanúsága szerint Hennig esztergomi káplánként (Seyler Károly¹³ karnagy oldalán) annyira és oly odaadással tanulta a gregorián énekeket, hogy azokat emlékezetből tudta énekelni. Használni a Balleoniana-féle¹⁴ korális könyveket használta, és a

gregorián énekeket gyakran orgonával is kísérte. Neves tanítványai közül kiemeljük Kutschera Józsefet (1865–1915), aki 1882-ben érettségizik a jezsuitáknál, és később az Esztergomi Tanítóképző Intézet igazgatója, valamint a *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* c. folyóirat szerkesztője lesz.

Kalocsával kapcsolatban meg kell még említenünk Haynald Lajos (1816–1891)¹⁵ nevét, aki 1867 és 1891 között kalocsai érsek volt. Egész életében nagy művészetpártoló hírében állt: Liszt Ferencel, Hennig Alajossal, Rudics József báróval egyaránt levelezett. Hennig Alajos főegyházi karkáplánként készítette őt fel, hogy jártas legyen a liturgikus énekekben. Liszt és Haynald a zeneszerző Esztergomi miséjének bemutatóján találkozott először, és azonnal mély barátság szövődött kettejük között, így Liszt többször is meglátogatta őt Kalocsán. Feltételezhető-e, hogy már ekkor bemutatják Kersch Ferencet, Hennig Alajos és Rudics báró pártfogoltját Lisztnek Haynald bíboros úrnál?

Kerschre minden bizonnyal hatott a Hennig Alajos által művelt igényes egyházzene, mivel már itt, kalocsai gimnazistaként is többször orgonált szentmiséken, ünnepségeken a Nagytemplomban.

Kersch Ferenc minden évben kitűnő tanulmányi eredménnyel zárta a tanévet, és olyan későbbi nagy hírességekkel járt együtt a gimnáziumba, mint Prohászka Ottokár.¹⁶ Kersch Ferenc 1872-ben tesz érettségi vizsgát kitüntetéssel. A sikeres érettségi vizsga után természetesen a pályaválasztás problémája nála is előtérbe kerül: a papi hivatás és a tanári pálya egyaránt vonzza. A kétösszeg úgy oldódik meg, hogy Pestre kerülve a Tudományegyetem bölcsészeti hallgatója, ugyanakkor a papi szeminárium orgonistája is.¹⁷

3. Pesti egyetemi tanulmányok

Egyetemi tanulmányainak végső célja az, hogy a mennyiségtan és természettan tantárgyakból a magyar tannyelvű főgimnáziumi tanári szakképesítést megszerezze.

Haynald Lajos (1816–1891)

Mindezekről és tanári szakvizsgájának eredményeiről az ELTE Levéltárában található dokumentumok tudósítanak.¹⁸

Már az előzőekben is utaltunk Rudics Józsefnek Bács megye életében játszott kimagasló szerepére és művészetpártoló tevékenységére. A családi visszaemlékezések és egy későbbi – bizonyító erejű – Kersch-

életutat bemutató újság szerint is ekkor, egyetemi éve alatt találkozik Liszttel Rudics báró pesti lakásán.

[...] Rudics így bízta Kerschet: „Jöjjön el, vendégeim lesznek, majd zongorázik.” Az estélyen, zongorázás közben egy kéz érintette vállát. Liszt Ferenc keze volt. „Kár, hogy nem hosszabbak az ujjai!” – mondta Liszt. Itt ismerte meg Liszt Ferencet, és tanítványa lett, Liszt még külföldi útjára is meghívta, hogy utazzon vele, de az idős Kersch Máté ebbe nem egyezett bele, mondván: „Én nem komédiást akarok belőled nevelni, előbb végezd el az egyetemet!”¹⁹

Kersch a levéltári hivatalos iratokon szereplő széljegyzetek szerint 1876. január 10-én folyamadik a Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottsághoz, hogy vizsgáit letehesse. A vizsga letételéhez dolgozatokat kell benyújtania megadott témákban. 1876 novemberében a vizsgabizottság döntése alapján behívhatják a szóbeli vizsgákra a jelöltet, de december 16-án Kersch Ferenc lakhelyváltozás és a kilátásba helyezett nagybecskereki állás miatt elhalasztja vizsgái letételét. A jegyzőkönyv szerint a jelöltet ekkor kéri fel a piarista rend nagybecskereki gimnáziumba középiskolai tanárnak. A jegyzőkönyv további adataiból az is kiderül, hogy 1879. december 17-én mégis sikeresen letette tanári vizsgáit, összesítve: jó eredménnyel.²⁰

Az Egyetem Almanachjából az intézményben folyó zenei életéről is megtudhatunk néhány olyan mozzanatot, amely Kersch további pályáját meghatározhatta. 1862-től működött az egyetemen „Egyetemi Dalárda”, majd 1872-ig még további 3 dalegylet. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a hittudományi karon már korábban is voltak rendszeres zenei és énekes foglalkozások a liturgiai tanulmányokon belül, de énekkart az egyetemen csak 1862-től tartottak nyilván.²¹ A Tudományegyetemi Dalegylet első évtizedét a dalegyleti évkönyv 1872/73-as tan-

évről szóló kötete tekinti át. Ekkor a kórus vezetője: ifj. Huber Károly. Az énekkar az 1871/72-es tanévben 236 főt számlált. Nem tudjuk biztosan, hogy Kersch tagja volt-e az énekkarnak, de véleményünk szerint jogosan feltételezhetjük, hogy aktív részese volt a közös énekléseknek, hiszen egész életében szoros kapcsolata volt a zenével. Az egyetemen dal- és táncestélyt is adnak 1871. január 14-én, melyen Liszt Ferenc is megjelent.²²

Tekintettel arra, hogy jórészt a levéltár 1956-os leégése miatt is (akkor még az Országos Levéltárban őrizték az ELTE dokumentumait) Kersch egyetemi éveiről nem áll több adat rendelkezésünkre, a továbbiakban nagybecskereki tevékenységét idézzük fel.

4. Nagybecskerek, az első koncertek

Kersch Ferenc 1876-tól foglalja el állását Nagybecskereken a piarista rend által fenntartott gimnáziumban, és ott marad egészen 1880-ig.

Az 1876/7. tanévi értesítőben bukkan fel először Kersch neve a mennyiségtan tanáraként: hetente 14 órája van a II., III., IV., V. osztályokban; ezen kívül „műének” elnevezésű tantárgyat is tanít. Világi, tehát nem szerzetes tanárként jelölik meg. A megszabott tanári tevékenységen túlmutató, áldozatvállalásra kész személyiségként mutatják be a gimnáziumi értesítők. Már működése kezdetén az a bejegyzés olvasható róla, hogy „Kersch Ferenc tanár táncmulatsággal összekötött hangversenyt rendezett a gymnasiumi könyvtár javára”.²³ A következő tanév értékelése azt a tényt rögzíti, hogy a tantárgyfelosztó gyűlésen nem tudott megjelenni, mert a szüenidőben Bosznia-Hercegovina okkupációja folytán katonai szolgálatra hívták be, és Zomborban teljesített helyőrségi szolgálatot egészen november közepéig. A továbbiak-

ban az áll, hogy „Kersch Ferenc alig hogy a katonaságtól megszabadult, oly súlyosan megbetegedett, hogy ezen tanévre a tanítás alól fel kellett menteni.”²⁴ Egy későbbi évkönyvben megemlítik, hogy Kersch betegsége utóbb annyira súlyossá vált, hogy felgyógyulására alig volt remény.²⁵

Ugyanakkor tudósítást kapunk zenei tehetségének, agilitásának különböző iskolai színtereken történő felhasználásáról: „Kersch tanár, a helybéli dalárda karmestere, közreműködött a főgimnáziumi alap javára a centenáriumi ünnepélyek alkalmával tartott hangversenyen, szintugy a helybeli jótékony nőegylet által 1880. január 19-én rendezett hangversenyen és a dalárdának március 20-án, továbbá június 5-én tartott dalestélyén.”²⁶ A fentiek jelzik, hogy Kersch Nagybecskerek zenei életének meghatározó tényezőjévé vált. 1879-ben kérvényt ír, hogy tovább taníthasson:

„Ugyanez alkalommal bizzalommal fordulok a főtisztelendő Rendkormányhoz jövőmre nézve alázatos kérelmemet terjesztvén fel. Olyan helyzetben vagyok, hogy lelkiismeretesen vállalhatok magamra kötelezettségeket. Ezen körülménynél fogva alázattal esedezem, kegyeskednék a jövő tanévben ugyanazon tanszéken vagy az intézettől elvált Hummer tanár helyébe meghagyni.”

Az 1880/81-es tanévről szóló vele kapcsolatos bejegyzés döntő fontosságú életének további alakulására vonatkozóan:

„Kersch Ferenc világi tanár helyére, ki 4 éven át ernyedetlen buzgalommal és jeles sikerrel működött az intézetnél, a kegyesrendi kormány Martin Péter tanárt helyezte át Szegedről.”²⁷

Noha a lexikonok és tanítványi visszaemlékezések többsége arról számol be, hogy Kersch 1884-ig volt gimnáziumi tanár Nagybecskereken, a levéltári adatok ezt nem

támasztják alá, hiszen 1880. július 27-én felmentik Kersch Ferencet helyettes világi tanár állásából.²⁸

Bár tanári tevékenységének folytatása alól felmentik, mégis magánélete éppen akkoriban látszik rendeződni. 1878-ban meg-nősül, feleségül veszi Szulik József féltestvérét: Pethes Etelkát. Házasságából két gyermeke születik: ifj. Kersch Ferenc és Kersch Etelka. Sajnálatos módon ötévnyi boldog közös életük megszakadt, ugyanis felesége 1883-ban meghalt. 1886-ban újránősül, második felesége Machaliczky Mária lett.

A gimnáziumi tanári pályájának végleg hátat fordít, ugyanis 1882-től Nagybecskerekén, az akkori megyeszékhelyen, hivatalnoki állást is vállalt: Kollarits Mihály leköszöntével őt választják meg megyei főpénztári ellenőrnek.

Így tehát – elsősorban a korabeli nagybecskereki sajtó tudósításaira alapozva – kiemelhető, hogy Kersch életében az eddig is érzékelhető ket-tős életvitel egyre kivehetőbbé válik: a megélhetést biztosító tanárságot hasonló célzattal felváltja a hivatalnoki állás, és mellette egyre hangsúlyosabbá válik a mélyben szunnyadó és mind ez ideig elnyomott álmok valóra váltásának szándéka: a zenéhez fűződő kapcsolat elmélyítése. Ez utóbbira jó néhány tény utal.

Noha a Bega-parti városban már 1870-től működött néhány énekkar, a karének fellendítésére, a kórusművek igazi népszerűsítésére csak a nagybecskereki dalárda megalakulása után került sor. Az erre vonatkozó előkészítő munkálatokat Steinbach Antal királyi tanfelügyelő vezette, és külön „bizottmányt” jelöltek ki 1879 októberében a tagok toborzására. 1879. október 26-án az alakuló közgyűlésen ismertetik az énekkar alapszabályát²⁹, de kórusvezetőt még nem találtak. Az egyhangú döntés értelmében Kersch-et választják meg a nagybecs-

kereki dalárda élére évi 400 forintos fizetéssel. Az ötven főnyi együttes a korabeli helyi lapok tanúsága szerint 1880 márciusában³⁰ már meg is tartotta első hangversenyét. Ezután a fellépések egész sora következett; a harmadikon már olyan nagy volt az érdeklődés, hogy a közeli házakból székeket és padokat is kellett kölcsönözni. Kersch ezen időszakbeli zenei fellépéseiről és teljesítményeiről a *Torontál* c. helyi lap ad tájékoztatást. A lap tanúsága szerint Kersch meglehetősen sokoldalú előadóművész volt, mivel hol kitűnő zongorajátékosként, hol kiváló karmesterként adta koncertjeit; sőt zenei fellépései mellett a megyei főpénztári ellenőri posztot is betöltötte.³¹ Úgy tűnik, Nagybecskerekén csaknem egy évtizedig tartózkodik. A *Torontál* című lap számait végigolvasva feltűnik, hogy 1883 januárja után egészen 1884-ig nem jelenik meg Kersch neve egyetlen egy koncerten vagy társadalmi eseményen sem. Csak feltételezzük, hogy magánéletében bekövetkezett nehéz időszak és gyászév kivárása miatt maradt távol a város közéletétől. 1885-ben tűnik fel neve ismét, ekkor koncertező zongoraművészként és karmesterként. Legmaradandóbb koncertjét 1880-ban adja, ahol Chopin e-moll zongoraversenyét adta elő a helyi közönségnek. A lelkes kritikus így ír:

[...] Tollunk gyenge és szakavatatlan ahhoz, hogy megközelítőleg is ecsetelni képes lenne a nagyszerű hatást, melyet e zenedarab művészi előadása a hallgatóra gyakorolt. Kersch egy kitűnőleg iskolázott művész, kibememcsak városunk nyert igen sokat, hanem ki itt Délmagyarországon valószínűleg páratlan a zongora kezelésében. Kersch meggyőzött bennünket arról, hogy nem műkedvelővel van dolgunk, játéka biztos, technikája könnyű. Játékát bármely világváros élvezettel hallgatná.[...]³²

Kersch saját szerzeményei is szerepelnek koncertműsorán: pl. az

1883-ban előadott, Haynald bíborosnak ajánlott *In te speravi* című motettája hegedűre és orgonára.³³ Ebben az évben ez az első és egyben utolsó koncertje is. Egyébként évente átlagosan négy-öt koncerten lépett fel.

A Nagybecskereki Dalárda 1886. július 23-án tartotta utolsó koncertjét Kersch vezénylete alatt. A kritikusok dicsérik Kersch zeneiségét és igényes műsorválasztását. Éppen ez utóbbi tényben talál kifogásolni valót egy név nélküli kritikusa, aki felrója Kerschnek, hogy a dalárda koncertműsorán csak komoly dolgokat énekelnek, hiányolja az ún. „komikus” dalokat. Kersch megvédi műsorválasztását, hiszen nem lehet cél a közönség ízlésvilágához igazítani a műsort, hanem a „műnek fejlesztése” és a közönség nevelése az igazi feladat.³⁴ Kersch-et – s ennek írásos nyomai is vannak – a továbbiakban az sarkallja, hogy olyan zenével kapcsolatos álláshoz jusson, amely egyrészt biztos megélhetést biztosít a maga és családja számára, másrészt ez irányú ambícióit is kielégíti. Erre látszik utalni az a próbálkozása, amely Óbecséhez kötődik, ahol nagybecskereki tanári éve alatt betegsége után kúráltatta magát a gyógyfürdőben.

Az óbecsei római katolikus egyházközség jegyzőkönyvének tanúsága szerint ugyanakkor 1880. szeptember 10-én az egyházképviselő ülésén arról vitatkoznak, hogy ki legyen a kántor. A 24 jelentkező közül Szulik József – akkori óbecsei plébános – 4 embert választ ki. Kersch Ferenc is köztük van, és úgy említik már, mint a Nagybecskereki Dalárda elnökét. Végül nem őt, hanem egy kitűnő helyi zongoristát, Mezey Zsigmondot választják meg óbecsei kántornak.³⁵ Szulik József akkori plébános neve még több vonatkozásban is felmerül, ugyanis Kersch 1880-ban ír egy Mise-éneket négyes férfikarra Nagy-

becskerekén, melynek szövegírója Szulik József.

A Liszt-szakirodalom nem említi azt a tényt sem, miszerint 1874. április 15-én Liszt Ferenc és Szulik József találkozott egymással Kalocsán, Haynald bíboros társaságában. Ezt a találkozást azonban Szulik naplója rögzíti.³⁶ Dr. Rokay Zoltán professzor írt róla tanulmányt, melyben az alábbiakat közli:

„Szulik egyidejűleg több lap munkatársa és kalocsai tudósítója is volt, amely lapokban rendszeresen beszámolt a kalocsai egyházi és kultúrélet kimagasló eseményeiről. (Írt cikket a világhírű kalocsai érseki könyvtárról, valamint Liszt Ferenc egyik kalocsai hangversenyéről. Egyik alkalommal az érsek asztalánál szemközt ült Liszt Ferencel. Így jellemzi: »...a sokágú gyertyatartó kissé elfedte arcát előlem. Sas szemével mégis találkoztam néhányszor. Igen éles tekintete van. Vonásai egyébként oly határozottak és élesek, hogy talán nincs oly rossz arcképe, melyről fel nem lehetne ismerni.«”³⁷

Csak emlékeztetni szeretnénk az olvasót, hogy Kersch Ferencet is ebben az időben mutatták be Lisztnek.

Kersch 1886-ban tartja utolsó koncertjét Nagybecskerekén, következő állomáshelyét feltehetően meghívásos pályázattal foglalta el Nagyváradon, 1886-ban. Itt már kifejezetten egyházzenei munkát lát el: a székesegyház orgonistájaként, karnagyaként, valamint a tanítóképző és szeminárium tanáraként.³⁸

5. A nagyváradai egyházzenei élet megújítója

A XIX. századközépi kisvárosi jellegű, földszintes házak soraiból

álló Nagyváradon egyre másra jelentek meg a „Biharország fővárosá”-hoz illő díszesebb épületek (megyeháza, történeti és régészeti múzeum, királyi jogakadémia). A város megyeszékhely voltát hangsúlyozták a katolikus egyházi és az egyház által fenntartott intézmények, épületek is (katolikus püspöki székesegyház, püspöki palota, premontrei főgimnázium, kanonok sor, katolikus tanítóképző és papnevelde). A kiterjedt nagyváradai Szent László-kultuszt ápolta Schlauch Lőrinc püspök akkor is, amikor még Kersch működésének idején, 1892-ben, a szent király jubileuma alkalmából fényes ünnepségeket tartatott, és elkészíttette László hermáját, a káptalannal együtt pedig a város főterén felállíttatta szobrát. Ismeretes, hogy a nagyváradai püspökséget még Szent László alapította 1080-ban. A váradai püspök jogállására utalt az a tény is, hogy 1779-ig a mindenkor püspök egyúttal a bihari főispáni tisztelet is betöltötte. A püspökség 1856-

Szulik József. Rokay Zoltán: *Egy értelmiségi egy délvidéki plébánia élén. Jel c. folyóirat 2004/2. szám*

tól tanítóképzőt, papnevelde-t is fenntartott. A nagyváradai püspökök mindenkor részt vettek az országot érintő történelmi eseményekben, hallatták véleményüket – a századfordulóhoz közeledve egyre erőteljesebben – az ország lakosságát érintő politikai, társadalmi kérdésekben. 1886. február-december között – közvetlenül Kersch Ferenc odaérkezése előtt – a nagyváradai püspöki széket Ipolyi Arnold (1823–1886) személyesen rövid ideig töltötte be.

Püspökségének fájdalmasan rövid ideje alatt is kitűnő szervezőnek bizonyult: hathatósan tevékenykedett a város közművelődési színvonalának emelése érdekében, és sokat fáradozott az iskolahálózat kibővítéséért. Kersch Ferenc váradai tartózkodásának idején, már 1887-től Schlauch Lőrinc³⁹ (1824–1902) volt a város püspöke, aki az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola igazgatótanácsának elnöki posztját is betöltötte, ily módon Liszt Ferencel is szoros kapcsolatban állt.

Kersch Ferenc az ő támogatásával tudja újjászervezni a székesegyház kórusát, és minden bizonnyal támogatta Kerschet az egyházzenei élet megújítására tett egyéb próbálkozásaiban is. Kersch közvetlen elődje a nagyváradai székesegyházi karnagyi állásban: Dolegni Vilmos. A Zenelap 1886-ban lesújtó kritikát ír Nagyvárad zenei életéről, és sajnálkozását fejezi ki, hogy Nagyváradon nincs zeneiskola, sem dalárda, de még zeneegylet sem. Ha nagy ritkán hangversenyeket tartanak, akkor a terem kong az ürességtől. A székesegyházban folyó zenei munkáról az alábbiakat fogalmazza meg az ismeretlen kritikus 1886-ban:

A székesegyház zene- és énekkara nem tud e téren hathatós befolyást gyakorolni, ha maga képes volna működése iránt csak legcsekélyebb elismerést is kivívni. Nincs sem számbavehető zene-, sem énekkara. Egy-egy nagyobb egyházi ünnepen nem lehet megbotránkozás nélkül végighallgatni azt az éktelen környikálást, fülhasogató cincogást és trombita-lármát.⁴⁰

1891-ben, négy évvel Kersch odaérkezése után már egészen másképp ír a Zenelap ismeretlen tudósítója Nagyvárad zenei életéről:

Az őszi beköszöntével élénkebb élet pezsdül a zene terén is. Bár Nagyvárad város lakossága nem a legjobb hírben áll a zeneművé-

Nagyvárad. A püspöki palota és a székesegyház. Fekete S. felvétele. In: Magyarország vármegyéi és városai. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft., 2004

szeti törekvések pártolása tekintetében, mégis el kell ismerni róla, hogy tehetsége szerint hozzájárul a komolyabb irány előmozdításához. Tart fenn vagy 25 egyesület között egy Zenekedvelő Társaságot, mely pár évi működése közben derekasan hozzájárult a zenei közvélemény fejlesztéséhez, szilárdításához és a komoly zene műveléséhez. E hónapban rendezte első estélyét, fényes anyagi és művészi sikerrel. A zenekar és dalkör, melynek közéletünk számos kiváló férfia tagja, részint klasszikus, részint jó salonzénét művelnek; s Kersch Ferenc székesegyházi karnagy vezetése alatt igen szép reményre jogosító haladást produkáltak.⁴¹

A nagyvárad levéltárban Kersch névvel a Nagyvárad Papnövelde (Püspöki Szeminárium) ének-tanáraként, valamint a Királyi Katolikus Férfi Tanítóképezde oktatójaként találkozhatunk. A levéltári dokumentumok arról

Schlauch Lőrinc

tanúskodnak, hogy mindkét helyszínen tanított, vizsgáztatott. Az első bejegyzés egy 1891. szeptember 10.-ről keltezett nyugta, melyben „Kersch Ferenc papnöveldei ének-

tanár az 1891/92. tanév első félévére esedékes 50 forintnyi tiszteletdíját nyugtázza”.⁴² A Királyi Katolikus Férfi Tanítóképezdeben tanképesítő vizsgáztatóként találjuk nevét az anyakönyvekben. 1894. október 15-én megtartott vizsgákon Kersch Ferenc ének- és zenetanár aláírása szerepel vizsgabizottsági tagként⁴³, majd 1896. május hónapjában az elemi népiskolai képesítő vizsgálatot tett tanulók vizsgáztató tanáraként is.⁴⁴ Sajnálatos módon több Kerschre vonatkozó anyagot nem sikerült fellelnem.

Kersch Ferencnek nagyvárad tanársága idején egy, a későbbiekben híressé váló tanítványa is akad, Bartók Bélát tanítja zongorázni. Bartók Béla az 1891/92-es tanév első felét tölti Nagyváradon, ahol Voit-Krocsek Emma tanítónőnél, nagybátyja özvegyénél lakik az akkor alig 10 éves fiúcska. Bartók édesanyja szerint tanára nehezebbnél nehezebb zongoradarabokat ad fel neki:

„Nagyváradon Kersch nevű zenetanár oktatta, kinél roppant sok darabot tanult, de kissé felületesen; túlnehéz darabokat adott neki; szeretett vele brillírozni és öröme telt benne, ha egy hét alatt

valami nehezebb darabot megtanult; hogy ez nem lehetett tökéletes, az természetes.”⁴⁵

Bartók édesanyjának kritikai megjegyzése az ő részéről teljesen érthető és elfogadható, de gondoljunk bele Kersch helyzetébe is. A messzi vidékről érkezett volt gimnáziumi tanár – csak néhány esztendeje székesegyházi karnagy – feltehetően most először találkozik ilyen tehetséges fiatalemberrel. Így érthető, hogy mindent szeretne megtanítani neki, akár a gyermek erején felül is. Ez idő tájt járt Magyarországon Koczalsky Raoul, a zongorázó csodagyerek, aki nagyvárad hangversenyén többek között a Waldstein-szonátát is eljátszotta. Talán ez is indíthatta Kerschet arra, hogy a kis Bartók Béla kezébe adja ugyanezt az erőt próbáló zongoradarabot. Zenetudományi szempontból azért tartjuk jelentősnek e mozzanat hangsúlyozását, mert Kersch Ferenc nem csodagyereket akart nevelni Bartókból, hanem rendhagyó tehetségével egybehangzó, széles körű zenei műveltséget kívánt nyújtani neki. Kersch szerint nem helyes néhány hatásos zeneszámot úgy kidolgoztatni a gyermekkel, hogy az művészi tökély látszatát keltve elkápráztassa a felületes hallgatót – ahogyan azt gyakran teszik zseniális gyermekekkel. Sokkal fontosabb ebben az életkorban nagy

menyiségű anyagot elsajátíttatni a tanulóval, megismertetni vele az előbbi korok stílusirányzatait, technikáját és módszereit.⁴⁶

Kersch Ferenc eddig is mély és sokirányúnak mondható zenei tehetsége Nagyváradon kezd kibontakozni. 1894-ben megjelenik a máig népszerű *Concentus Sacri*, többkötetes motetta-sorozat, melyet a Rózsavölgyi és Társa Zeneműkiadó adott ki és a frissen megindult *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* nem is késlekedik hírül adni.

Kersch nem új ember, szerzeményeinek nagy számából több zongoramű és néhány dalfüzet nyomtatásban megjelenve és a kritika által méltatva, neve már évekkel ezelőtt ismeretessé lett. Az egyházi zene terén azonban Kersch műveivel ez alkalommal először találkozunk a nyilvánosság előtt... Dallamosság, természetes szólamvezetés, érdekes, de azért keresetlen összhangzat és nemes styl mint előnyös jellemvonás valamennyi számon vonul végig. [...] ⁴⁷

A bazilika kántoraként a Mária Terézia által adományozott csodálatos hangzású orgonán játszhatott. Bár zenetörténeti jelentősége nem fogható olyan nagy elődökéhez, mint Michael Haydn vagy Dittersdorf, mégis a város zenei életére gyakorolt hatása egyáltalán nem csekélyebb. Régi magaslatokba emelte az egyházi zenét Nagyváradon, de ennél többet is tett: cselekvően részt vett minden zenei eseményen. Számos önálló koncertet ad a városban, ezt bizonyítják a helyi lapok. A koncertek többségét a Fekete Sas palota báltermében rendezik.

Az első nem székesegyházi koncertjeit feltehetően már 1887-ben adja, majd 1888-ban gróf Zichy Géza⁴⁸ zongoraművésszel⁴⁹ egy nagyszabású koncerten is fellép a Fekete Sasban. A lelkes tudósító így ír Kersch zongorajátékáról:

„Ki kell emelnünk Kersch Ferencnek valóban meglepően szép játékát. Kersch urat ismeri már közön-

ségünk s ezúttal is bebizonyította, hogy mestere a zongorának, melyből ujjai gyönyörű dallamokat csalsnak ki. Liszt „Ábránd magyar népdalok fölött” művét adta elő zenekari kíséret mellett.”⁵⁰

Ettől kezdve a Zenekedvelő Egyesület tagjaként évi három-négy hangversenyen játszik, elsősorban zongorán, de karmesterként is tevékenykedett – például F. Mendelssohn-Bartholdy 4. (Olasz) szimfóniáját vezényli 1893 márciusában.⁵¹ *Argyus királyfi* című egyfelvonásos dalművének komponálásához már 1891-ben nekikezd – ezt Gárdonyi Géza szövegére írta –, végül 1892. március 18-án mutatnak be belőle részleteket Nagyváradon a szerző vezényletével.⁵² Sajnálatos módon félbemaradt ez a műve, pedig a lapokban lelkes nyilatkozatok születtek azoktól, akik hallották:

„Új opera. Kersch Ferenc székesegyházi karnagy tündéries operán dolgozik. A mű pár hét alatt teljesen készen lesz... Lapunk egyik barátja, ki előtt a szerző több részt mutatott be, elragadtatással beszél az opera szépségéről.”⁵³ „Nem valami egyszerű szerkezetű, sőt inkább nagyon is komplikált zene ez, melyben azt lehet mondani, hogy a legjátszibb pajzánságtól fel a legmarkánsabb drámai zeneiség minden változatá-

ban bemutatattik. Kedvező benyomást gyakorol a hallgatóra a sokféle hangszín, mit a szerző a hangszerek sajátságos csoportosításával létrehoz. A hegedűk és fafúvók igazán balettet táncolnak egymással, minek hallatára előttünk van képzeletben az a sok kisebb nagyobb légkirálynő is szemkápráztató táncával.”⁵⁴

A helyi lapok Kersch kisebb szerzeményei közül elsősorban a *Magyar ábránd* c. zongoraművét említik. Zongoristaként elsősorban Liszt Ferenc műveit játssza (Polonaise, Magyar ábránd, Magyar rapszodiák), valamint Chopin, Grieg, Beethoven szerzeményeit. Kersch zongorajátékáról szinte kizárólag dicsérő kritikák jelennek meg. Hangversenyei mindig a szenzáció erejével hatottak a közönségre.

„Elismeréssel kell adóznunk az előadó úr művészi játékáról. A legnagyobb és legkomplikáltabb technikai nehézségeket oly könnyen, úgyszólván játszva küzdötte le, játékában annyi erő és kifejezés van, árnyalatai pedig tökéletesek voltak. Művészi játékával igazán nagy élvezetet szerzett a közönségnek. Természetes, hogy a dúsan megérdemelt taps sem maradt el.”⁵⁵

Ő maga is ír a lapba kortársai fellépéseiről: Bellovics Imréről, Ábrányiné Wein Margitról, Pécskey Alajosról. Kri-

Nagyvárad, Szent László tér a városházával

tikáinak egyik vezérgondolata az, hogy a koncertező művész műsorválasztása legyen igényes. Ennek alapját a zeneszerző előadásra választott darabjából kisugárzó belső hangban találja meg. Ezt kell az előadóművésznek meghallania. Elítélően szól azokról a művésztársairól, akiknek egyetlen törekvése az, hogy minél teljesebben kiszolgálják a közönség – Kersch szerint – nem túl magas ízlésszintjét.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy éppen Kersch Nagyvárad zenei kultúrájának emelését célzó erőfeszítései nyomán sikerült a Zenekedvelők Egyesületének az 1896/97-es tanév elején – éppen az ő távozásának esztendejében – nyilvános zeneiskolát felállítani, amelyben a tanulói létszám rohamosan emelkedett.⁵⁶

A következő, és egyben utolsó állomáshelye Esztergom, ahol Takács Imre székesegyházi karnagy megüresedett helyét tölti be. ✱

(folytatjuk)

Jegyzetek

- ¹ Kalocsai Főegyházmezei Levéltár (továbbiakban KFL) KFL VIII. 7. b. 4140., 131.
- ² Horváth Zoltán–Sövény Mihály–Szénásné Harton Edit: Bácsalmás. Bácsalmás, 1999, 87.
- ³ Az osztrák bárói rangot 1856-ban kapta meg, majd 1874-ben a magyar bárói méltóságot. A család az 1829-ben született ifj. Rudics József 1885-ben bekövetkezett halálával fiú ágon kihalt.
- ⁴ Sajnos mindez idáig nem sikerült e tényt levéltári bizonyítékokkal alátámasztani. Rudics József hagyatékai pere, valamint levelezései az MTA Kézirattárában találhatóak – mindezeket átnézve sem sikerült előbbre jutni e kérdés megválaszolásában. Annyit azért sikerült kideríteni, hogy Rudics pesti háza a volt Széchenyi téren állt és feltehetően ebben a házban mutatta be Rudics báró Kersch László Ferencnek.
- Az Esztergom c. hetilap II. évf. 3. sz. 1897. január 17. száma és a Torontál c. napilap XXXIX. évf. 230. sz. 1910. október 10. száma közli Kersch Lászlóval való találkozását.
- ⁵ Jánosy Dezső nekrológia In: Katolikus Egyházi Zeneközlöny (továbbiakban KEZ), XVII. évf. 8. sz. 1910. október, 114.
- ⁶ Alan Walker Liszt Ferenc c. nagyszabású munkájának 3. kötetében közzé tesz egy névsort Liszt tanítványairól, akik között nem szerepel Kersch Ferenc neve. In: Alan Walker: Liszt Ferenc 3. Az utolsó évek 1861–1886. Budapest, EMB, 2003, 248–251.
- ⁷ Rudits Petronella (1848–1875), férje gróf Szapáry Imre
- ⁸ A kalocsai gimnázium irattárát csak 2001 őszén kezdték el rendszerezni, ezért az iratok nagy többsége (vegyes iratok) máig rendezetlen.
- ⁹ Katolikus Szemle 1898. évi 4. szám

- ¹⁰ Salvatore Meluzzi székesegyházi karnagy volt az, aki Liszt Ferenc Esztergomi miséjének orgonakivonatát elkészítette egy lehetséges vatikáni előadás számára. In: Domonkos Zsuzsa: Esztergomi mise a Szent Péter-bazilikában – Liszt Ferenc és IX. Pius pápa kapcsolata; Új Ember 2000/41
- ¹¹ Katolikus Egyházi Zeneközlöny III. évf. 6. szám, 1896. május, 38.
- ¹² „A kalocsai gimnázium 50 éve.” szerk.: Tóth Miksa S. J., Kalocsa, 1910, 95.
- ¹³ Seyler Károly (1815–1884) apja utódaiként az esztergomi főszékesegyház karnagya, Liszt Ferenc Esztergomi miséjének első előadására ő írta a graduálét, offertóriumot és Te Deumot, s a templomszentelési antifónákat.
- ¹⁴ pl. „Psalterium Romanum.” Venice, 1776. ex typographia Balleoniana
- ¹⁵ Haynaldnak a politikai és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait nem éppen az egyértelműség jellemezte. Az 1848/49-es szabadságharc alatt az esztergomi egyházmegyében nem hirdette ki sem a Függetlenségi nyilatkozatot, sem Szemere miniszterelnök rendeleteit. Ezért a kormány 1849 júniusában elmozdította állásából, ámde egyházi főhatósága visszahelyezte. Az Októberi Diploma kibocsátása után a jogfolytonosság elvére hivatkozva sürgette Magyarország és Erdély unióját. 1861-ben elítélte a bécsi kormány abszolutisztikus politikáját. Állást foglalt a darwinizmussal szemben, és éles harcot folytatott a polgári házassági törvény ellen is. 1852-ben erdélyi püspökké, 1861-ben az erdélyi királyi kormányzók tanácsosává nevezték ki. Ezen tisztségéből adódó természetzerű kötelességének érezte, hogy többször bejárja az erdélyi egyházmegyét. Tevékenységének középpontjában az egyházi fegyelem megszilárdítása és a népiskolák színvonalának emelése állott. 1867-ben kalocsai érsekként felépítette a tanítóképzőt és árvaházat. 1876-ban a kalocsai székesegyházban Angster-féle orgonát építtet.
- ¹⁶ Prohászka Ottokár (1858–1927), a későbbi székesfehérvári püspök, kiváló hitszónok, a kalocsai jezsuita gimnáziumba ötödik osztályosként kerül 1871-ben alapítványi támogatással. A hatodik osztály elvégzése után, 1873-ban felvételt nyert az esztergomi kasszináriumba.
- ¹⁷ Katolikus Egyházi Zeneközlöny XVII. évf. 8. sz. 1910. október, 114.
- ¹⁸ ELTE Levéltár 14. kat. Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottsági jegyzőkönyvek
- ¹⁹ A Teológia c. folyóirat Musica Sacra egyházzenei melléklete 1987. dec. szám p. 4–5. (Kersch Mária, Kersch Ferenc unokájának visszaemlékezése 1986. február 16-án)
- ²⁰ ELTE Levéltár 14. kat. Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottsága. Törzskönyvek 3. kötet 13. lap
- ²¹ Kovács Mária: Budapesti Egyetemi Énekharok 1862–1948. Budapest, 2001. In: Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből
- ²² Zenészet Lapok, 1871. január 22.
- ²³ „A Nagy-becskerekai főgymnasium értesítménye az 1876/7. tanévben.” Nagy-becskerek, 1877, 14
- ²⁴ „A Nagy-becskerekai főgymnasium értesítménye az 1879/80. tanévben.” Nagy-becskerek, 1880, 224.
- ²⁵ Historia Gymnasii Nagybecskereiensis, 70.
- ²⁶ „A Nagy-becskerekai főgymnasium értesítménye az 1879/80. tanévben.” Nagy-becskerek, 1880, 224.
- ²⁷ „A Nagy-becskerekai főgymnasium értesítménye az 1880/81. tanévben.” Nagybecskerek, 1881, 46.
- ²⁸ Erről Kálmár Endre tartományfőnök két levele tanúskodik, melyeket Arányi Bélához intéz. Piarista Levéltár. Tartományfőnök levelezései 1879 [789.]
- ²⁹ Németh Ferenc: A nagybecskerekai dalárda. In: Magyar Szó – Bánáti Híradó, 1991. január 26. Közönetet mondok Németh Ferencnek, aki segített a helyi lapokban való tájékozódásban.
- ³⁰ Torontál, 1880. IX. évf. 13. szám, március 25.

- ³¹ Torontál, 1883. XII. évf. 2. szám, január 11.
- ³² Torontál, 1879. évi 49. szám, december 4.
- ³³ Torontál, 1883. évi XII. évfolyam 2. szám, január 11.
- ³⁴ A Kerschert ért kritika a Grosse Becskerer Wochenblatt 1886. július 24-én megjelent számában olvasható, Kersch válasza a Torontál július 29-ei számában.
- ³⁵ Az óbecsei római katolikus egyházközség jegyzőkönyve 1878–1900-ig, Óbecsei Római Katolikus Plébánia Irattára, 24. Köszönet dr. Rokay Zoltán professzornak, volt óbecsei esperes-plébánosnak, aki rendelkezésemre bocsátotta az óbecsei anyagot.
- ³⁶ Szulik József (1841–1890) pap-költő, a kalocsai nőképezde tanára, a Magyar Állam c. újság kalocsai munkatársa, a Szent István Társulat Irodalmi és Tudományos osztályának alapító tagja, 1878-tól óbecsei plébános. Lásd: Dr. Rokay Zoltán: Szulik József prózai írásai. Óbecse, 2004, 35.
- ³⁷ Rokay Zoltán: Egy értelmiségi egy délvédeli plébánia élén. Jel c. folyóirat 2004/2. szám
- ³⁸ Mivel a nagyváradi székesegyház levéltári anyagai jelenleg nem a székesegyház tulajdonát képezik, és nem is őrzik ott azokat, hanem a nagyváradi várban; csak román nyelvű mutatókat lehet használni a magyar nyelvű levéltári anyagokhoz is. Szerencsére egy-két irat Kersch nagyváradi működéséről így is felszínre került, azonban a román levéltár a román nyelvű kérelmem ellenére sem engedélyezte azok fénymásolását.
- ³⁹ Schlauch Lőrinc javaslatára indítják el a Zeneakadémián az orgona tanszakot 1882-ben, amelyre a püspök Hans Koessler német zeneszerző, karnagy, orgonista zenepedagógust kérte fel. Schlauch választása óriási lendületet adott a magyar zenei élet európai szintre emelésében. Koessler tanítványai voltak: Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Kodály Zoltán, Jacobi Viktor, Kálmán Imre, Siklós Albert, Weiner Leó. A püspök javaslatára Zeneakadémia oromzatát Palestrina-domborművel díszítették.
- ⁴⁰ Sz. n. In: Zenelap, I. évf. 29. szám. 1886. november 20.
- ⁴¹ Sz. n. In: Zenelap, VII. évf. 21. szám, 1892. december 1., 6.
- ⁴² Nagyváradi Levéltár (Directia Jud. Bihor A Arhivelor Nationale – Episcopia Romano – catolica Oradea 1734–1945 Acte Ecleziastice v. litteraria) invitorium 227 Rapoarte semestriale 2071/1891, p. 144
- ⁴³ Nagyváradi Levéltár (Directia Jud. Bihor A Arhivelor Nationale – Episcopia Romano – catolica Oradea 1734–1945 Acte Ecleziastice v. litteraria) invitorium 212 Matricolele 26101-95
- ⁴⁴ Nagyváradi Levéltár (Directia Jud. Bihor A Arhivelor Nationale – Episcopia Romano – catolica Oradea 1734–1945 Acte Ecleziastice v. litteraria) invitorium 212 Matricolele 33127/96
- ⁴⁵ Bartók-breviárium. Szerk. Ujfaluassy József, Zeneműkiadó 1980, p. 17.
- ⁴⁶ Thurzó Sándor: Bartók és nagyváradi zenetanára. In: Fáklya, Nagyvárad, szerk.: Lakatos András, 1981. március 22. Köszönet a segítésért Thurzó Sándornak, aki Nagyvárad minden fontos zenei eseményének időpontját gyűjti és számon tartja.
- ⁴⁷ KEZ, I évf. 11–12. szám, 1894. okt.-nov., 12.
- ⁴⁸ Zichy Géza gróf (1849–1824) zongoraművész, zeneszerző. Egy vadászbalesetben elvesztette jobb karját. A Nemzeti Zenede elnöke, a Magyar Királyi Operaház intendánsa és karmestere, az MTA tiszteletbeli tagja. Liszt Ferencel több alkalommal is együtt koncertezett.
- ⁴⁹ Nagyvárad c. napilap 1888. február 1.
- ⁵⁰ Nagyvárad c. napilap 1888. március 25.
- ⁵¹ Nagyvárad c. napilap 1893. március 11.
- ⁵² Nagyvárad c. napilap 1892. március 18.
- ⁵³ Nagyváradi Hírlap 1891. augusztus 15.
- ⁵⁴ Nagyvárad c. napilap 1892. március 18.
- ⁵⁵ Nagyvárad c. napilap 1892. április 20.
- ⁵⁶ Zenelap, 1897. május 5.

Bánati történetek a múltból

Várady Tibor: Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Magvető Kiadó, Budapest, 2013

A jó irodalmi alkotások, gondoljunk csak Márai Sándor Hallgatni akartam című munkájára, történelmi forrásként is szolgálnak, de nem ritka a fordítottja sem, hogy csak Plutarkhosz műveire utalják, amikor egy-egy történeti munka irodalmi élményt is nyújt. Vannak tehát művek, amelyeknél a történeti és az irodalmi megítélés szempontjai nem választhatók külön. Ilyen munka Várady Tibor most bemutatandó kötete is – ami magyarázatot ad arra, miért nem irodalmár, hanem egy történész ajánlja azt az olvasók figyelmébe.

A Bácsország nemrég mutatta be dr. Várady Imre: Napló 1-2. (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2011–2012) című naplójegyzeteit, amelyeket dr. Várady Tibor akadémikus, neves jogászprofesszor, az Új Symposium egykori felelős szerkesztője, a szerző unokája rendezett sajtó alá. (Németh Ferenc: Amikor az élet – történelem. Bácsország, 2013/4. 67. szám. 123–124.)

Várady Tibor most újabb kötettel jelentkezett – a család több mint 120 éves ügyvédi irodájának nagy gondossággal, csodával határos módon megőrzött per- és egyéb iratai között búvárkodva talált rá az e kötetben közölt jogásznovellák történeteire. Novellái tehát, hangsúlyozza ő maga is könyve előszavában, valódi történeteket mesélnek el, szereplői valós személyek, s még a neveket is csak ritkán változtatta meg. „A halasztás fenntarthatatlansága vezetett oda, hogy nézegessem, olvassam az iratokat – majd ez vezetett az íráshoz is” – írja.

A szerző, akiben szerencsésen ötvöződik a jogási realitászérzék és az író esztétikai, képzetársító képessége, Zvetan Todorov francia-bolgár esszéista, történész szavait idézve vall novellái születésének mozgatórugóiról: „a XX. század totalitárius rendszerei rámutattak arra, hogy létezik egy veszély, amelynek létéről e rendszerek előtt senki sem tudott: az emlékezet eltüntetésé.” Az, teszi hozzá a recenziens, amit Kelet-Közép- és Dél-Európa népei, köztük a vajdasági magyarok is megtapasztaltak: a politika által rájuk erőszakolt kollektív amnézia. Várady felerősíti ezt a gondolatot, s arra figyelmeztet, hogy az emlékezetet nemcsak eltüntetni lehet, de az idő is kikezdi azt, és az emlékezet eltűnésének irányába hat az is, hogy „elfogynak az emlékezet hordozói”, hiszen „vannak érkező és távozó közösségek, kultúrák és nyelvek” – írja.

Úgy vélem, különösen érvényes ez a Bánátra, amely még hetven évvel ezelőtt is etnikailag, kulturálisan Európa egyik legszínesebb régiója volt, ahol ma már, állapítja meg keserűen a szerző, a „kiszáradt” kultúrák nyomait kell átmenteni történelmi emlékezetünkbe. Úgy, ahogyan napjainkban a Bega, a már kiszáradt

folyó felett, ível át a híd. „Én magam az emlékezet oldalán vagyok, és ez itt egy emlékezetpárti könyv” – fogalmazza meg írói ars poeticáját a szerző. Jogásznovellái, ahogyan Várady nevezi írásait, valóban azért íródtak, hogy ne lehessen eltüntetni a múltat, hogy az ne váljon elveszítettté, s hogy a távozó és eltüntetett közösségek helyét ne az üres csend váltsa fel. Fogja hát, kiemeli a raktárak mélyéről az ügyvédi iroda poros aktáit, és a régmúlt perek segítségével jelentéssel ruházza fel a múlt világát. A jog és a történelem bizonyítási technikái egyébként is több tekintetben azonosak, a bizonyítékok, a vallomások mint források értelmezhetők. Középpontjában pedig az ember áll, vagy ahogyan Marc Bloch, a 20. század egyik legjelentősebb történésze, a francia ellenállás résztvevője, akit a németek kivégeztek, megfogalmazta: „A történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, az emberi találkozások hosszú története.”

De miről is szól ez a könyv egy történész, azaz az én olvasatomban? A nagy „hevületváltozások”, a nagy történelmi katalizmák korszakába vezet vissza az olvasót: az első világháború, a drámai határ- és impériumváltozások, az addig ismeretlen kisebbségi lét keserű megtapasztalásának időszakába, a második világháború, majd egy radikális rendszerváltás, a szovjet típusú szocializmus bevezetésének korszakába.

A második világháború közös európai emlékezte azon a közmegegyezésen alapult, hogy minden szenvedésért, katasztrófaért Németország, a németek és szövetségeseik, például Magyarország és a magyarok, Olaszország és az olaszok stb. okolhatók. Mára ez a történet komplexebbé, árnyaltabbá vált és a „nor-

malitás dekonstrukciója” szétfeszítette nemcsak a második világháború kronológiai határait, de a fenti értelmezés merev kereteit is. Ahogy a szerző vallja: a „képletek uralma”, az „arányvakság” időtlen, korszakokon átívelő, ismétlődő jelensége a múltnak. Novelláiban a szerepek felcserélődnek, az üldözökből üldözöttek lesznek, és fordítva – 1944/45-ben már nem a zsidókat, szerbeket hurcolják el, már nem tőlük akarnak válni asszonyaik újabb életlehetőség reményében, hanem német neveiktől, múltjuktól és férjeiktől szabadulnának. Mert így talán őket és gyermekeiket nem hurcolják el, s talán megmenthető lesz a kicsinyke családi vagyon is.

Kik a hősei ezeknek a jogásznovelláknak? Bánáti kisemberek, besorozott vagy önként jelentkezett német katonák, magyar identitású és kultúrájú zsidó író, ügyvéd, volt szerb miniszter és magyar felesége, dalos kedvű, ám nótázásuk révén rendszerellenesnek minősített szerbek és magyarok, vagy a „közösség érdekében” kocsmázó községi tisztviselő. A magyarországi szovjet hatalom megdöntésével vádolt diákok, zsidó, vagy éppen német férjüktől szabadulni akaró asszonyok, a polgári és magyar becsületétől, valamint vagyonától megfosztott laptulajdonos, egy újságíró és egy református lelkész, akik egy szerbül lefolytatott sajtóperben akarták eldönteni a németek megszállta Bánátnban, hogy aki az igazi magyar. De olvashatunk arról is, ki a német, mert a németek vagyona elkobozandó. De „ellenségdolmány” kerül Várady történeteiben a nyelvre is, és a maga csendes humorával elmeséli, hogy a legutóbbi boszniai háború miatt hogyan vált „gyanússá” a turska kafa, a török kávé kifejezés, miért változott át az ízletes ital neve domaća kafa-vá, azaz hazai kávévá. A könyv tehát a bűnbaképzés időtlen, kortól független, sokszor groteszk világába vezet el olvasóját.

Fentebb már utaltam rá, Várady novellái valós, megtörtént jogeseteken alapulnak. A szerzőt azonban nem a perek kimenetele érdekli, hanem az a világ, amelyben ezek megtörténtek, de legfőképpen az, hogyan lehet átélni és megélni olyan korokat, amelytől a mai olvasót csak a „kései születés kegyelme” mentette meg.

Amikor az olvasó leteszi a könyvet, elmerenghet azon, véget ért-e a „képletek és aránytalanságok” korszaka, vagy ahogyan Domonkos István, a ma Svédországban élő vajdasági költő a kötet fülszövegében Branko Milković, a tragikusan korán elhunyt szerb költő soraival kérdezi:

„Tud-e majd úgy dalolni a szabadság, ahogyan a rabok daloltak róla?”

A. Sajti Enikő

Egy félretett végrendelet

Almási és gödrei Siskovics Tamás hagyatékának története

Almási és gödrei Siskovics Tamás földbirtokos és volt országgyűlési képviselő a vagyonáról az 1891. július 11-én kelt végrendeletében rendelkezett.¹ Ebben a Bács-Bodrog és Baranya vármegyékben található ingó és ingatlan vagyonát leltárszerűen vette számba. Végrendelezésének tanúsítására tanúként Szilágyi Dezső volt igazságügyi minisztert, Fehér Miklós volt államtitkárt, Taray Andor közigazgatási bírót, Fehér Emilt és Koczkar Zsiga zombori királyi közjegyzőt kérte fel.

Rokolya Gábor, Budapest

Almási és gödrei Siskovics Tamás

Azt, hogy a végakarat tanúsítását a kor illusztris személyei végezték, a végrendelező nagy vagyona még önmagában nem indokolta, indokoltá tette viszont az a körülmény, hogy a gyermektelen, így egyenes ági leszármazó nélküli örökhagyó vagyonának tetemes részét kegyes célokra, közhasznú alapítványok létesítésére kívánta fordítani. A végrendeletben először a földbirtokait nevesítette, amelyek a vidáki és alsóvidáki pusztá (Gödre-Sásdi járás, Baranya vármegye) 1467, a bácsalmási 1280 és a szabadkai 373 kataszteri holddal összesen 4399 kataszteri holdat tettek ki, ami megegyezik a Gazdacímtárban ismertetett Siskovics-féle földbirtokok nagyságával.² Ingóságként a bácsalmási, a gödrei és a szabadkai birtokain található gazdasági felszereléseket és egyéb ingó javait jelölte meg. Péccsett és Szabadkán lakóházzal rendelkezett, amelyekről külön intézkedett.

Siskovics Tamás törvényes örökösei a testvérei voltak: özvegy gróf Somsich Imréné Siskovics Mária, özvegy Fornszek Sándorné Siskovics Etelka, Dellimanics Istvánné Siskovics Zsuzsanna és néhai Jeszenszky Ferencné Siskovics Ilona jogán annak gyermekei és unokái.

Almási és gödrei Siskovics Tamás
(Lelbach-gyűjtemény)

A végrendelező a teljes hagyatéki vagyonra haszonélvezeti jogot alapított bajsai Vojnits Lukácsné kamjonkai Szemző Jozefa részére azzal a hagyományi kikötéssel, hogy törvényes örökös testvéreinek évi 1000-1000 ezüst forint járadékot folyósítson, amely járadékfizetés kizárólag nekik mint kedvezményezetteknek szól, de esetleges örökösseikre már nem terjed ki.

A Baranya vármegyében fekvő gödrei birtokát nem kívánta osztályra bocsátani, azt határozatlan időre, örökidei fenntartással az „Almási

és gödrei Siskovics Tamás kegyeletes alapítvány” létesítésére szánta. Az alapítvány céljaul a Siskovics család emlékének ápolását jelölte meg, s ennek legfőbb eszközéül a gödrei kastélykertben felépítendő, a családi sírboltot is magában foglaló kápolnát. Az örökhagyó e célra legalább 20 000-25 000 ezüst forint (40 000-50 000 korona) felhasználását, valamint a szülei, Siskovics József és Siskovics Józsefné Somssich Borbála, továbbá Vojnits Lukács, Vojnits Lukácsné Szemző Jozefa és az ő saját emlékére a halálozási évfordulón ünnepi gyászmise tartását rendelte el. Az alapítványi cél megvalósítására Vojnits Lukácsné és a végrendeleti végrehajtónak kinevezett Szécsenyi Józsefet jelölte ki, illetve haláluk esetén Vojnits Lukácsné fiát, báró dr. Vojnits Istvánt és Szécsenyi József fiát, Szécsenyi Tamást.

Báró dr. Vojnits István

A gödrei alapítványi célra lekötött birtokok további gazdasági felügyeletével addigi intézőit, dr. Radics Eleket és Virág Károlyt bízta meg. Jóságkormányzói részére megfelelő lakást és évi járadékot biztosított, valamint gondoskodott nyugdíj-látásukról is. Siskovics Tamás hat cikluson keresztül a sásdi országgyűlési kerület képviselője volt.³ Erre a körülményre való tekintettel az alapítvány további céljává tette, hogy a sásdi országgyűlési

kerület szegény iskolás gyermekeinek magyar tankönyveket és ruhát adjanak akkor, ha már a kápolna felépült, és így a legfőbb alapítványi cél teljesült. A fennmaradó és az alapítványi céllal le nem kötött jövedelmet a birtokokra felvett jelzálogkölcsön visszatörlesztésére rendelte.

A vármegyei közigazgatás tisztviselői részére az örökhagyó díjat alapított: „Tekintetes Baranya vármegyének tiszta puritán jellemű, de testétől, lelkestől autonóm érzelmű s a közéletben annak nyílt kifejezést adó, minden tette és szereplésében ily érzelmekről tanúszkodó, de csak választott tisztviselője évenként egy 500 forint, azaz ötszáz forintnyi Almási és gödrei Siskovics Tamás-emlékdíjban részesüljön” – hagyományozta.⁴ Választott tisztviselő hiányában a díjat azon községi tanítók és tanulók között kellett felosztani, akik a magyar nyelv tanításában és tanulásában különösen kitűntek. Az alapítványi birtok további jövedelmeinek tőkésítésével családi ösztöndíj-alapítvány létrehozását rendelte el, az otthontól távoli gimnázium 4–8. osztályába, vagy az esetleg felsőfokú intézményekbe járó családtagok tanulmányaihoz nyújtott anyagi segítséggel. Az ösztöndíjakat kizárólag hazai egyetemeken és katonai akadémián folytatott tanulmányok támogatására hagyományozta az örökhagyó azzal az óhajttal, hogy az alapítvány ösztöndíjasai „jó hazafiakká és édes magyar hazánkunk munkás és hasznos polgáraivá válhassanak”.⁵ Az alapítvány kuratórium tagjai az alapítvány javára végzett tevékenységükért utazási költségterítést és járadékot kaptak.

A végrendelező a Somogy vármegyében fekvő birtokaira Vojnits

Bárány dr. Vojnits István
(Lelbach-gyűjtemény)

Lukácsné Szemző Jozefa halála után négy testvérét jelölte meg negyed-negyed részben helyettes haszonélvezőnek.

Özv. Vojnits Lukácsné kamjonkai Szemző Jozefa

A Bács-Bodrog vármegyében fekvő birtoktesteket az elsődlegesen

által rendelt örökös halála után tulajdoni (állag) örökösnek Vojnits Lukácsné Szemző Jozefa fia, báró dr. Vojnits István örökölte. Kötelmi hagyományként azonban elrendelte, hogy Vojnits István a testvérei, Vojnits Róza, Vojnits Mária és Vojnits Imre részére három éves időtartam alatt 15-15 ezer forint pénzüsséget fizessen meg. Gondoskodott továbbá hű szolgálai, Gyura nevű kocsisa és Pál nevű gépésze holtig tartó lakhatásáról és nyugdíjáról is.

A bácsalmási birtok különösen kedves volt Siskovics Tamásnak, derül ki végrendeletéből: „nékem annyi mulatságot okozott, melyhez annyi szép reményt és jövőt költöttem, mely annyi fáradságomba került” – írja róla.⁶ E birtoktest egyben tartása érdekében előírta, hogy Vojnits István esetleges örökösei között ne legyen felosztható, arra alapítson majorátust, tehát csak egyben legyen a birtok örökölhető. Vojnits István „tőle származó egyik fia részére, amely édesanyjára, Vojnits Lukácsné Szemző Jozefára nézve legjobban hasonlít, általa meghatározandó rendben fog utódról utódra leszen csak átszármaztatható s átörökíthető.”⁷ Vojnits István leszármazó nélküli halála esetén özvegye haszonélvezeti jogot örökölt, a birtok tulajdonjoga pedig a Siskovics Tamás Alapítványra fog átszállni.

Egyes vagyontárgyaira az örökhagyó külön örököszt nevezett meg. A bácsalmási határban fekvő

Tamásszállást keresztfiára, Szécsenyi Tamásra hagyta, aki ezenkívül gazdasági felszerelést és haszonállatokat, továbbá takarmányt és vetőmagot kapott. A pécsi házát eladásra jelölte ki, és az értékesítésből befolyó vételárat tartozásai rendezésére. Végrendelete végrehajtójára a szabadkai lakóházát hagyta és 5000 ezüst forintot. A halála után mondandó gyászmise kiszolgálójára, Szécsenyi Jenő nagyváradi kanonokra két hintós lovat és egy félfedelű kocsit rendelt hagyományként kiadni. Végrendelete másik végrehajtójául báró dr. Vojnits Istvánt jelölte meg. A végrendelet záró rendelkezései az időközben elhunyt örökös által örökölni rendelt örökrészre a többi örökös javára előírt növekményi jogot, illetve azt a rendelkezést is tartalmazták, hogy a végrendeletet megtámadó örökös minden végrendeleti juttatását elveszíti.

Siskovics Tamás 1894. május 4-én hunyt el Szabadkán. Az örökhagyó baranyai birtokaira a hagyatéki leltárt dr. Barna Lajos sásdi királyi közjegyző, a Bács-Bodrog vármegyei vagyonára dr. Leovics Simon szabadkai királyi közjegyző vette

Özv. Vojnits Lukácsné kamjonkai Szemző Jozefa
(Lelbach-gyűjtemény)

fel. Az elkészített hagyatéki leltár szerint a hagyatéki ingóság értéke 107 293 korona 94 fillér, az ingatlanok értéke 685 492 korona, a teljes hagyatéki vagyon 792 785 korona 94 fillér volt, amellyel szemben a hagyatéki teher összege 432 561 korona 32 fillér, a teljes tiszta hagyaték értéke pedig 360 224 korona 62 fillér. Az első hagyatéki tárgyalást 1898. november

Alföldi Flatt Viktor
szabadkai királyi
közjegyző (Vajdasági
Tartományi Múzeum)

24-én, a másodikat december 12-én tartották meg. Mivel az örökhagyó végintézkedése alapítvány létesítését írta elő, a Magyar Királyi Közalapítványi Ügyigazgatóságot is meg kellett idézni. A szabályszerű idézés ellenére azonban az igazgatóság a teljes eljárás során egyszer sem jelent meg, illetve nem képviselte magát. 1898-ban dr. Leovics Simon három hagyatéki tárgyalást tartott, ahol az örökösök a hagyatéki ingóságok értékét vitatták, és rendre alacsonyabb értékeket jelöltek meg. A végrendeleti örökösök: özvegy Vojnits Lukácsné kamjonkai Szemző Jozefa, báró Vojnits István és Szécsenyi József, valamint Szécsenyi Tamás a kihirdetett végrendelet alapján kívántak örökölni. A törvényes örökösök, az örökhagyó testvérei, nem vitatva a végrendelet érvényességét, ragaszkodtak a törvény szerinti örökléshez.

1900. április 8-án elhunyt dr. Leovics Simon szabadkai királyi közjegyző, így a továbbiakban alföldi Flatt Viktor, a megüresedett székhelyre kinevezett új királyi közjegyző tárgyalta Siskovics Tamás hagyatéki ügyét.

Alföldi Flatt Viktor szabadkai királyi közjegyző

A végrendeleti és a törvényes örökösök egymással tárgyalni kezdtek a hagyaték sorsáról, majd osztályos

egyezséget kötöttek, amelyek alapján eltértek a végrendelet rendelkezéseitől, különösen a végintézkedésben részletezett kegyes alapítványi céloktól. Mindezt „a jó rokoni viszony fenntartása miatt” tették, holott nem voltak egymásnak vér szerinti rokonai. A végrendeleti örökösök a javukra tett végintézkedési rendelkezéseket visszautasították, ezzel megnyílt a lehetőség a hagyatéki vagyon egyezés szerinti felosztására.

Flatt Viktor közjegyzői ostyapecsétje

Siskovics Tamás összes dunántúli ingó és ingatlan vagyonát tehermentesen a testvérei örökölték. Szemző Jozefa 20 000 ezüst forint készpénz-kielégítésben részesült, mivel a végrendeletben alapított haszonélvezeti jogáról lemondott.

Bajsa Vojnits István az örökhagyó összes bácsalmási és szabadkai birtokát megörökölte azzal a megszorítással, hogy a gödrei kápolna- és iskolakönyv-alapítvány létesítésére 5000 forintot tartozott megfizetni.

A Siskovics-kúria Bácsalmáson

Az általa megörökölt Verusics pusztai ingatlan fele tulajdon-illetőségére pedig édesanyja, Szemző Jozefa haszonélvezeti joga került bejegyzésre. Egyes kisebb bácsalmási ingatlanok, mint például a Németszeghy-féle malom és 146 hold termőföld tulajdonjogát Szécsenyi Tamás örökölte, aki megkapta további juttatásként a végrendelet szerinti 5000 forint végrendeleti végrehajtói díjat és

a hagyaték kezeléséért járó 1500 forint költséget is. A végrendeletben előírt gödrei alapítvány kurátorai nem fogadták el e tisztségre a jelölésüket, sőt kijelentették, hogy „a gödrei hagyaték csekély értéke nem fedezi a kápolna-alapítványt és a többi kegyes alapítványokat”.⁸ Szécsenyi József hagyományosként megkapta a neki rendelt hintót két lóval és a végrendeletben írt pénz- és dologi juttatásokat. Az örökhagyó szolgálai az egyezséggel nem kerültek a végrendelethez képest hátrányos helyzetbe.

A megkötött osztályos egyezéshez a gyámhatóság és a közalapítványi ügyigazgatóság jóváhagyása is szükséges volt. E körben a legfontosabb kérdés az volt, hogy tudomásul veszi-e az ügyigazgatóság az alapítványok eredeti szándék szerinti megalapításának mellőzését. Miután az ingatlanok értékét már korábban leszállították, az örökösök arra hivatkoztak, hogy azok alacsony becsértéke nem teszi lehetővé a végrendelet szerinti alapítványok működtetését. Ha az igazgató-

A Siskovics-kúria Bácsalmáson
(Hajdú József felvétele)

ság ezt az álláspontot nem fogadta volna el, a megállapodás szerint a gödrei birtok örököseinek lett volna feladata az alapítvány működtetése. A pécsi püspökkel és a pécsi egyházmegyei hatósággal sikerült megállapodni egy egyszerű kivételű, összesen 10 000 ezüst forintba kerülő kápolna felépítéséről, és az évenként kiszolgáltatandó szentmisék költségeinek megtérítéséről.

A szabadkai királyi járásbíróság hagyatéki bírósággént elfogadta a hagyatékátadó végzés alapjául az örökösök között létrejött osztályos egyezséget. Erre a tárgyalásra az örökösök már olyan szintre szállították le a hagyatéki vagyon értékét, hogy az egyes alapítványok létrehozása lehetetlennek látszott. Mivel a törvényi és végrendeleti örökösök között nem volt ellentét, a hagyatéki bíróság a közjegyző által előterjesztett hagyatéki végzés tervezete szerint hozta meg határozatát. Minden körülmény azt mutatta, hogy az örökösök nyugodtan vehetik birtokba az egymás közötti alkuval biztosított örökségüket. Ekkor jelentkezett beadványával a felettes hatóságoknál galsai Polgár József battonyai királyi közjegyző, és próbálta érvényesíteni az örökhatályú eredeti akaratát. Joggal tehető fel a kérdés, hogy ki is volt Polgár József, és milyen kapcsolat fűzte Siskovics Tamáshoz. Polgár József közjegyzői kinevezése előtt Sásdon alszolgabíró, majd Bácsalmáson ügyvéd volt és Siskovics Tamás kortese a képviselőválasztásoknál. Vele, mint bizalmi személlyel, 1893. január 28-án ismertette Budapesten a végakaratát annak meghagyásával, szigorúan ellenőrizze, hogy „végrendelete teljes értelmében hajtassék végre”.

Polgár József battonyai királyi közjegyző

Polgár József először 1907-ben Günther Antal igazságügyi miniszternek

írt a Siskovics-hagyaték ügyében. Beadványában kifejtette, hogy a végrendeleti és a törvényes örökösök közös érdeke volt a hagyatéki vagyon értékének leszállítása, mert ezzel lehetett mellőzni az alapítványok létrehozását.

Polgár számításai szerint a hagyatéki vagyon reális értéke 3 186 593 korona 94 fillér volt, szemben a leltárban felvett 360 214 korona 66 fillérrel. Az örökösök ugyanakkor a hagyatéki vagyon csekély összegére való hivatkozással a gödrei alapítvány létrehozását is megghiúsították, és a bácsalmási birtokra tervezett hitbizományi öröklés sem valósult meg. Indítványozta, hogy a miniszter hűtlen kezelés bűncselekménye miatt tegyen büntető feljelentést az illetékes királyi ügyészségnél. Az ügyben eljáró szabadkai királyi ügyészség határozatával bűncselekmény hiányában a nyomozati eljárást megszüntette, mivel a hagyaték átadása „az összes érdekelt egyező akaratával megkötött osztályos egyezés alapján lett átadva, ily körülmények között pedig, hogy a hagyatéki vagyon kisebb vagy nagyobb értékűnek tüntetett fel a leltárban, a végrendeleti végrehajtóra, vagy alapítványi vagyon gondnokaira, büntetőjogi felelősség nem hárul”.¹⁰

Polgár József a nyomozást megtagadó határozat ellen panasszal élt a szegedi királyi főügyésznél, aki a szabadkai ügyészség elsőfokú határozatát helyben hagyta. Ezt követően vizsgálat indítását kezdeményezte a magyar királyi vallás- és közoktatási miniszternél, gróf Apponyi Albertnél. A miniszternél a közalapítványi ügyek akkori igazgatóját, Toszt Gyulát vádolta meg azzal, hogy miatta nem jöt-

Polgár József battonyai királyi közjegyző (Rokolya Gábor gyűjteménye)

tek létre az alapítványok. Szerinte ez azért történt, mert a közalapítványi ügyek igazgatósága nem képviseltette magát a hagyatéki tárgyaláson. A hagyatéki javak értékének indokolatlan és a tényleges forgalmi érték alá történt leszállítása eredményezte azt, hogy „szegény jó Siskovics Tamás úgy legyen feltüntetve, mint egy olyan ember, ki szeretne jótékonytárgyat gyakorolni, de nincs miből.”¹¹

Siskovics Tamás emlékkeresztje A Siskovics-emlékkereszt felirata

Polgár József levélben kereste meg és hívta fel a végrendeleti végrehajtók figyelmét, hogy kötelezettség-szegést követek el azzal, hogy nem teljesítették a végrendelező végakaratát. Báró Vojnits Istvánhoz írt levelében ezt így fogalmazta meg: „Mit akart Siskovics végrendeleti intézkedései által elérni? Nem mást,

Siskovics Tamás emlékkeresztje (Hajdú József felvétele)

A Siskovics-emlékereszt felirata
(Hajdú József felvétele)

mint végrendeletében mondja, hogy hazájának, választókerületének, anyamegyéjének hálás akart lenni, jó barátai, rokonainál, hogy így nevének maradandó emléke legyen. És mi történt? Se hazájának, se megyéjének, se választókerületének mi sem jutott, és éppen azok harácsolták el a vagyonát, kik leg-

kevésbé voltak erre illetékesek, és akiknek per abszolúte hagyni nem akarta.”¹² A végrendeleti végrehajtók azonban kibújtak a felelősségük alól arra való hivatkozással, hogy az illetékes hatóságok mindent helyben hagytak. Polgár József további ismételt igazságkeresései sem vezettek eredményre, és az örökösök a végrendelet mellőzésével, Siskovics Tamás örökhagyó akaratát meghíúsítva, véglegesen megosztottak a hagyatéki vagyonon. ❁

Irodalom

Almási és gödrei Siskovics Tamás végrendelete. In: Panasza galsai Polgár József kir. közjegyző, battonyai lakosnak (Csanádmegye) néhai almási és gödrei Siskovics Tamás hagyatéki vagyonából 2747 katasztrális hold alapítványnak hagyományozott föld elidegenítése tárgyában, vizsgálat megindítása iránt. Szeged, 1909, Engel Lajos könyvnyomdája
Lelbach Gyula: *Bácskai katonacsalládok története*. Budapest, 2011, Szerzői kiadás.
Lelbach Gyula: *Romba dőlt világ*. Képek és történetek a Délvidék múltjából. Budapest, 2010, Akaprint Kiadó.
Sövény Mihály: *Bácsalmási birtokosok. Helytörténeti tanulmányok*. Navigátor, 2012, 99. p.

A gödrei Siskovics-kereszt
(Csillag Attila felvétele)

Szladits Károly (főszerk.): *Magyar magánjog*. 7. kötet. Öröklési jog. Budapest, 1939, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
Szluha Márton: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2002, 320–323. p.

A gödrei Siskovics-kápolna
(Csillag Attila felvétele)

Jegyzetek

- ¹ A gödrei és Siskovics család leszármazására. In Szluha Márton: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2002, 320–323. p.
- ² Sövény Mihály: *Bácsalmási birtokosok. Helytörténeti tanulmányok*. Navigátor, Budapest, 2012, 99. p.
- ³ Szluha Márton: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2002, 323. p.
- ⁴ Almási és gödrei Siskovics Tamás végrendelete. In: Panasza galsai Polgár József kir. közjegyző, battonyai lakosnak (Csanádmegye) néhai almási és gödrei Siskovics Tamás hagyatéki vagyonából 2747 katasztrális hold alapítványnak hagyományozott föld elidegenítése tárgyában, vizsgálat megindítása iránt. Szeged, 1909, Engel Lajos könyvnyomdája, 8. p.
- ⁵ Uo. 9. p.
- ⁶ Uo. 13. p.
- ⁷ Uo. 13. p.
- ⁸ Tárgyalási jegyzőkönyv a végrendelet hátrahagyása mellett Szabadkán 1898. május 4. napján elhalt almási és gödrei Siskovics Tamás szabadkai örökhagyó hagyatéka ügyében tartott 1901. június 5-i hagyatéki tárgyalásról. Uo. 47. p.
- ⁹ Uo. 69. p.
- ¹⁰ A Szabadkai Kir. Ügyészség 9033/k.ü./1907. számú határozata. Uo. 84. p.
- ¹¹ Galsai Polgár József panasza nagyméltóságú gróf Apponyi Albert v. b. t. t. magy. kir. vallás- és közoktatási miniszterhez. Uo. 93. p.
- ¹² Uo. 97. p.

A rozmaring különös jelentősége a kishegyesi ünnepnapokban

Szőke Anna, Kishegyes

A rozmaringot már az ókori rómaiak is megbecsülték, hiszen ünnepek alkalmával rozmaringból készítettek koszorút házi isteneik szobráira, de önmagukat is szívesen díszítették ezzel a növényvel.

Az ókori görögöknél Aphroditének, a szépség és a szerelem istennőjének volt a szent növénye. Koszorúkötésnél különös jelentőségre tett szert, mely igen sokáig a menyasszonyi koszorú legfontosabb virága volt, hiszen ez jelentette a leányok tisztaságát. A németeknél a XVI. század végéig rozmaringból fonták a menyasszony koszorúját, de a vendégek is rozmaringgal ékesítették fel magukat.

Nálunk is igen gazdag szokás- és hiedelemanyag kötődött a rozmaringhoz. Széles körben – a magyar nyelvterületen – az 1700-as években élte fénykorát. Elterjedésében lényeges része volt annak, hogy a kolostorkerti növények között szerepelt. Onnan jutott főúri, lovagi, majd nemesi, és innen a falusi kertekbe.

Írásos emlékek őrzik szerepét a házasságkötések alkalmával. A rozmaring az esküvő ígérete, a legünnepélyesebb szerelmi ígéret, melynek jelentése: forrjon egybe szívünk Isten oltára előtt, s legyünk egymásé. Elengedhetetlen kelléke lett az erkölcsi tisztaságnak, a szűzen férjhezmenetelnek.

A hegyesi ember életének is szinte minden mozzanatát végigkísérte a rozmaring. A menyasszony a lakodalom előtti napon meghívta lánypajtásait elkészíteni a kitűzőket. Egy-két szál kb. 12 cm hosszú

rozmaringot rózsaszínű masnival átkötöttek, ezt tűzték fel a násznép mellére. A fiús háznál ezt többnyire a szomszédok „kötözték”, masnizták, csak itt kék színű pántlikával fogták össze. A szalag színe jelezte, melyik lakodalmas házhoz hivatalos az illető. A kék szín a vőlegényes házat szimbolizálta, a rózsaszín a menyasszony vendégeit.

A rozmaringnak a népeletben betöltött igen nagy szerepe mindaddig élt a lakodalmi szokásokban, míg más növényvel felcserélhető esztétikum nem jött a helyébe, amikor is a lakodalmi pompa mást kívánt. Végül felváltotta a viaszbokréta, s mára csak kihalt emléke az esküvői és temetési szimbolikának. A lakodalmi asztalt pohárkába tett rozmaringág díszítette. Poharakkal helyettesítették a vázákat. Több szál is tettek egy pohárba. Rozmaringot szedni gyakran a temetőbe mentek. Senki sem vizsgyogott ettől a cselekedettől, mert a múltban a sírhantokra rozmaringot ültettek mint a szeretet jelképét.

Vidékünkön nem terem meg az árvalányhaj, a néptánc-mozgalmakból ismert kalapdísz. Ezért tájainkon, így Kishegyesen is a legények rozmaringot tűztek kalapjuk mellé. Szalagot csak jelesebb eseményeket, illetve ünnepnapokon tettek kalapjukra. Farsangkor és húsvétkor a legények rozmaringos kalapban mentek a bálba. A bálokban a lányok felbokrétázták a legények kalapját. A bevonuló bakák rozmaringot kaptak szeretőjüktől. A lányok a kis rozmaringos csokrot piros pántlikával átkötötték, így erősítették a legény kalapja köré. E finom selyemszalaggal átkötött rozmaringgal ékesített kalap volt

a megkülönböztető jele a bevonuló katonának. Ezt a rukkolás előtti vasárnapon tűzték fel a lányok hűségük kifejezőjeként a bevonuló legény kalapjára.

*Csárdás kis kalapot veszek,
Mellé rozmaringot teszek.
Szagos lesz az utca, merre,
Merre, merre járok,
Úgy köszönnek nékem a leányok.*

*A hegyesi faluvégén,
Három csillag van az égen.
Én is oda való, való,
oda való vagyok,
Ahol az a három csillag ragyog.*

A rozmaring mint díszítőelem a karácsonyi asztalon igen gyakori volt. A piros almába szurkált rozmaringot napjainkban felváltotta a fenyőág, ami sokkal korábbi múlt-ra tekint vissza, mint a rozmaring.

A rozmaring mind az öröm, mind a bánat velejárója volt a kishegyesi családok életében. A gonosz és ártó szellemek ellen az egyik hathatós eszköz örökzöld színe és erős illata miatt. A rossz szellemek elűzését, a család védelmét szolgáló növényt az 1940-es évekig minden család kiskertjében megtaláljuk. Májusban gyökereztettek, cserépbe ültették, hogy télen az ablakban illatozzon, ünnepekkor pedig az asztalt díszítette.

A rozmaring a gyász növényeihez is tartozott. Régen, bukszus és tuja ág helyett rozmaringgal szentelték meg az elhunytat. Ezt a koporsó végén elhelyezett szenteltvízbe tették, s a gyásznép ezzel a szenteltvízbe mártott rozmaringgal megszentelte az elhunyt hozzátartozót.

A szentmisére menet a lányok, asszonyok rozmaringot vittek a kezükben, hogy a hosszúra nyúlt szentmise alatt el ne aludjanak. Szagolgatták a rozmaringot, s annak illata segítette éberségüket.

Igen nagy népszerűsége tett szert Európában a rozmaringszesz, a Magyar Királyné Vize, melyet gyakran emlegetnek a külföldi, kivált a francia gyógyszerészeti munkák. Ez nem volt más, mint rozmaringgal fűszerezett törköly. Ajánlott volt minden reggel egy kanálnyi bevenni köszvény ellen. De a lányok is szívesen megmosták arcukat Királyné Vízzel, melyet később már minden házban készítették. Azt tartották, ettől még szebbek lesznek.

Mint fűszernövény is kedvelt volt, húsokat ízesítettek vele. Különösen finom volt a borjúpecsenye rozmaringgal ízesítve. A paradicsomleves értékét is emelte. A lakodalmi ételek között kötelezően jelen volt. Napjainkban ismét kezdi visszanyerni fénykorát, húslevest, sült húsokat ízesítenek vele.

Népdalaink egyik legbájosabb, legmélyebb érzéseket kifejező szimbóluma. Sorsszerű növény, a legmélyebb, legerőteljesebb érzelmeket fejezi ki. A rozmaring említése népdalainkban sokszor csak hangulatfestés, hangulati elindítás, mint általában a magyar nóta első képszerű sora, de az alaphang továbbzeng a ráépülő dallamra.

*Ősszel érik, babám a fekete szőlő,
Te voltál az igazi szerető,
Bocsáss meg ha vala, valaha vétettem,
Ellenedre babám rosszat cselekedtem.*

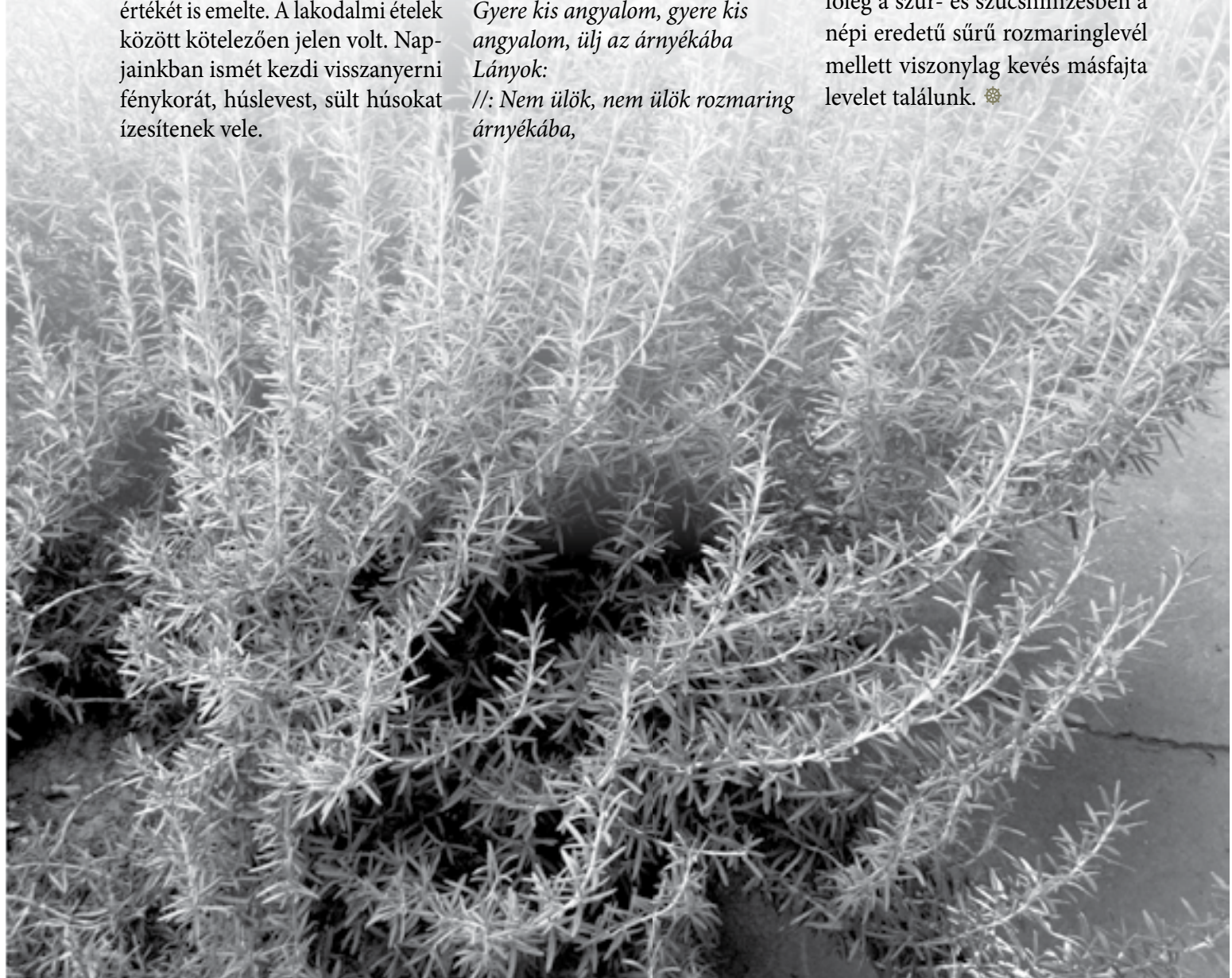
*Kinek varrod babám azt a hímzett kendőt,
Neked varrom, hogy legyél szeretőm,
Négy sarkába négy szál szagos rozmaringot,
Közepibe babám, hogy a tied vagyok.*

* * *

*Szagos a rozmaring, szagos a roz-
maring, lehajlik az ága
Gyere kis angyalom, gyere kis
angyalom, ülj az árnyékába
Lányok:
//: Nem ülök, nem ülök rozmaring
árnyékába,*

*Összetörök ruhám, fehér alsó szok-
nyám, megver édesanyám://*

A rozmaring a népi díszítőművészet valamennyi ágának egyik fő eleme. Szerepelhet mint önálló motívum, és mint kiegészítés, levéldísz is. Az ornamentika stilizált hatását nagyban növeli. Még a magyar címer körül sem babérkoszorú van, hanem rozmaring. Egyszerű rozmaringágot fest a fazekas a leánynak való vizeskorsóra. A boros edényt, a cserépkulacsot, a cserépedényt rozmaringgal díszítették. Rozmaringosnak nevez a nép minden halszálkás mintát. Még a lányok haját is rozmaringosra fonták. A rozmaring-motívum teljesen hiányzik az úri hímzésből, a festett templommennyezetek motívumkincséből. Az alföldi népművészetben főleg a szűr- és szűcshímzésben a népi eredetű sűrű rozmaringlevél mellett viszonylag kevés másfajta levelet találunk. ☼

A palicsi és a környékbeli iskolák hálózata a 20. század ötvenes éveiben

Gombár Imre, Szabadka

Napjainkban Palicson és a környékbeli településeken három általános iskola van (Palicson, Hajdújárason és Királyhalmán), valamint két külterületi alsós tagozat (Alsó-Ludason és Noszán). Ellenben a múlt század ötvenes évei körül tizen-egynéhány iskola működött. Palicson kettő, Radanovácon kettő, Hajdújárason három, Királyhalmán kettő, Noszán egy és Ludas térségében négy. Ezen iskolák helyén – az említett három iskolán kívül – manapság csupán Alsó-Ludason és Noszán folyik alsó tagozatos oktatás. A többi iskolát vagy lebontották, vagy más célra hasznosítják. Mielőtt a múlt század ötvenes éveiben működő iskolahálózat ismertetésére kerülne sor, szükséges bemutatni az említett iskolák létrejöttének idejét és körülményeit. Erre aránylag – ha nem is minden esetben – eléggé megbízható források állnak rendelkezésre.

Ebben a térségben a legelső iskolának a Ludason 1832-ben megnyílt és magánépületben működő iskolát tekinthetjük. Az első tanító Tolmács Euthim volt, akit 1838-ban Kopp József váltott fel.¹ Jóval később, 1858-ban Noszán, Vojnics Jakab földbirtokos által az iskola céljaira átengedett helyiségben szintén nyílt magániskola. Az iskola működésének költségeit a szülők viselték a város évi 100 forintos segélyezése mellett. Az iskola első tanítója Patócs János volt.²

Ezen a vidéken teljesen a város által pénzelt, úgynevezett „pusztai iskola” csak 1859 őszén nyílt meg Ludason. Hogy miért éppen itt, az kitűnik Bóbics Pál alábbi indoklásából: „pusztai iskolát csak itt lehetne felállítani, ahol a nép sűrűen

lakik, a többiekben pedig el vannak szórva.”³

1861-ben megindult a tanítás Bíbacháton is, feltehetően magánházban, ugyanis az iskolaház csak 1862-ben készült el.⁴

1882 őszén Alsó-Ludason is megkezdődött az állami oktatás, igaz ugyan, hogy egy bérelt épületben.⁵

Az olvasónak bizonyára különösnek tűnik, hogy az első iskolák kivétel nélkül Palicstól, pontosabban a Szegedi úttól délre épültek, illetve nyíltak állami vagy magánépületekben. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy arra jól termő feketeföldek voltak a múltban is. Ugyanakkor a tavaktól északra elterülő vidék sivár, humusztalan, táperőben szegényes, homokkal borított terület volt, ami kevésbé vonzotta az embereket állandó letelepedésre. Más szóval ez a táj egészen a 19. század végéig gyérén lakott terület volt, mivel intenzív gazdálkodásra nem volt alkalmas. Erre utalnak az egyes térségek elnevezései is: Kővágó, Talánterem, Ludaspuszta, Apáca-kaszáló stb. A 19. század második felében azonban jelentős fordulat állt be, amikor is a hatóságok a homokvidéknek a jelentős részét a szegedi elítéltek munkába állításával erdővel telepítették be. Bizonyos idő elteltével erdőgazdálkodásra került sor, ami jelentős számú munkásnak biztosított munkát és megélhetést. Ezzel majdnem egy időben a borvidékeken jelentkező filoxérapusztítás következményeként megkezdődött a szőlőművelésre alkalmas homokos területek szőlővel való betelepítése. Ezt követően nagyobb számban telepedtek le fiatal munkáscsaládok ezen a tájon. Rohamosan megnőtt a gyerekek száma is, ezért halaszthatatlanná vált az iskolák megnyi-

tása. A levéltári adatok arról tanúskodnak, hogy az I. világháborút megelőző évtizedekben megindult a nevelő-oktató munka Palicson, Radanovácon, Hajdújárason és a Kővágó településen. Kezdetben az iskolák többnyire bérelt magánházakban működtek, csak később épültek úgynevezett szabadkai típus szerint egy tanteremmel, kétszoba-konyhás lakással, a szükséges melléképületekkel, valamint ástott kerekess kúttal. A melléképületek alkalmasak voltak jószágtartásra is. Mindegyik iskolához legalább egy kat. hold földterület tartozott, az abból származó jövedelmet az ott dolgozó tanító élvezte.

Palicson a Major utcában 1899 őszére fölépült az első iskola. Az iskola első tanítója Fehér Jenő volt, aki aránylag korán bekövetkezett haláláig, 1913-ig itt tanított. Közben a megnövekedett tanulói létszám miatt százötvennél is több gyerek volt a megengedett 80 fővel szemben – emiatt 1905-ben egy segédtanítót alkalmaztak Páncsicsné Merkovics Júlia személyében, 1907-ben az iskola épületét átalakították, illetve kibővítették.⁶

Miután általánosságban meglehetősen részletes tájékoztatást adtam Palics és környéke iskolahálózatának a kezdeti kialakulásáról és fejlődéséről, a továbbiak során rátérek az egyes iskolák közelebbi bemutatására, ami elsősorban az 1950-es éveket öleli fel, és csak kivételesen utalok az előző vagy a későbbi időszakokra. A tárgyi és oktatási jellegű tájékoztatás mellett bizonyos esetekben személyes jellegű dolgokat is megemlítek, de csak azon tanítókkal kapcsolatban, akik hosszabb ideig tanítottak ezekben az iskolákban, vagy különösen kitűntek az ottani társadalmi és kulturális tevékenység terén.

A) PALICSI NEVELÉSI- OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK

1. Major utcai négyosztályos elemi iskola

Egytantermes iskolaként 1899-ben épült egy kat. hold telken tanítói lakással és a szükséges melléképületekkel. Az 1940-es években a megnövekedett tanulói létszám miatt a tanítói lakásból újabb tantermet, öltözőt és igazgatói irodát alakítottak ki. Később az iskola-szolgá (altiszt) beköltözött az irodahelyiségbe, és a melléképületből, amelyben azelőtt lakott, tantermet csináltak. Az így létrehozott három tanteremben két osztott tagozat működött: szerbhorvát és magyar. Az iskola igazgatója Kovács Károly tanító volt. Ebben az időben rajta kívül itt tanított Ksenija Orman, Marija Vujić, Ladóczki Gábor és Kopeckzy Magda. A négy elemi osztály elvégzése után a tanulók valamelyik szabadkai algimnáziumban, utazó diákként folytatták tanulmányaikat. (Az iskolát a hatvanas években lebontották, és ezen a kedvező fekvésű iskolatelken a szabadkai „vezető szakkadereknek” épültek lakóházak.)

2. Palicsi (Kővágó) Szervó Mihály Elemi Iskola

Az iskola közvetlen Palics közelében, a Szegedi út mellett épült 1900 körül. Egytantermes, tanítói lakással ellátott tanyasi típusú iskola volt. Az iskolához altiszti lakás, egy kat. hold szántóföld és némi letelek tartozott. Az iskola hosszú ideig egytanítós osztatlan iskola volt. Kincses Ibolya tanítónő – az első világháború előtti „képezde” nevelteként, a szülők megalégedésére – az oktatási feladatok megvalósítása mellett nagy hangsúlyt fektetett a növendékek jellemének formálására és munkára való nevelésére.

Az utóbbit az iskolakertben valósította meg. 1956 őszén Gombár Magdolna tanítónő személyében újabb tanítót kapott az iskola, és részben osztott iskolává vált. (Az ezredforduló előtt az iskolát eladták egy magánszemélynek, majd később a horgos-újvidéki autóút építése miatt lebontották.)

3. Palicsi Vladimir Nazor Általános Iskola

Az egykor Palicsfürdő néven szélesebb körben is ismert és kedvelt üdülőhely a II. világháború után elvesztette nyaralóhelyi jellegét. A korábban üdülésre használt épületekbe, lakáshiány következtében, Szabadkáról és más helységekből származó családok költöztek be. Nőtt a lakosok és egyúttal az iskoláskorú gyerekek száma is. A meglévő elemi iskola nemcsak szűkössé bizonyult, hanem felvetődött a továbbtanulásnak, az akkor még algimnáziumként szereplő intézmény megnyitásának az igénye is. A helybeli polgárok komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a negyedik osztályt végzett növendékek helyben folytathassák tanulmányaikat. Ebben a törekvésükben mások mellett Kovács Károly iskolaigazgató személyében olyan egyénre találtak, aki e cél megvalósításához szükséges rátermettséggel, tekintéllyel és tenni akarással hiánytalanul rendelkezett. Mindehhez hozzájárult sokoldalú műveltsége és többévi pedagógiai gyakorlata. Ehhez az akcióhoz meg kellett nyernie az iskolaszék, valamint a társadalmi, politikai szervezetek hathatós támogatását. Úgyiszlóván a semmiből kellett alsófokú középiskolát, algimnáziumot teremteni. Az iskola működtetéséhez tantermeket kellett biztosítani. Palicson, a Kanizsai úton – a meteorológiai állomással szemben – üresen

állt az ún. Amálka-féle vendéglő. Ennek az épületnek a helyiségeiből – aránylag kevés pénzeszköz ráfordításával – sikerült néhány tantermet kialakítani. A szükséges pénzt városi tanügyi hatóságok biztosították. Kis idő elteltével az igazgató közbenjárására az iskola ideiglenesen megkapta használatra a volt vendéglő mögötti üres lakóházat, amely a hajdújárasi Lőrincz család tulajdonában volt. Ebben tanári szobát és igazgatói irodát rendeztek be. Az iskola altisztje is itt kapott lakást.

Az iskola működtetéséhez szükséges iskolabútorzatot (padokat, táblákat stb.) a városi iskolák támogatásával sikerült biztosítani. A tárgyi feltételek mellett szükség volt megfelelő számú és profilú szakkáderre is, ami szintén nagy erőfeszítéseket követelt, hiszen a városi iskolák is szűkölködtek megfelelő szakkáderterén. Kezdetben csupán néhány állandó tanár dolgozott az iskolában, a többiek óraadóként jártak ki a városból tanítani. Maga az igazgató is tartott órákat. Szerencsére sokrétű tehetsége, műveltsége és képzettsége lehetővé tette, hogy betöltsse az éppen hiányzó szaktanár helyét. Később javult a pedagógus-ellátottság, és mind több jól képzett tanár került a palicsi iskolába. Közülük csak azoknak a nevét említem, akik a kezdeti nehéz időkben tanították a palicsi diákokat: Kozma Ilona, Cziger Veronika, Csetvei Mária, Pajor Rózsa, Kmetz Jenő, Smilja Blagotić, Sólya Bálint, Štefan Križanić, Kókai Antal, Novák József, Zombori András, Jan Karliček, Bosznai Elemér, Tatjana Vladimirov, Dobó László és Bosznai Rozália.

Az ötvenes évek vége felé az elvégzett nehéz feladatok és általában vádaskodások terhe alatt Kovács Károly igazgatónak némileg

megromlott az egészségi állapota, ezért az igazgatói teendőket átengedte Dudás József általános iskolai szaktanácsosnak. Kovács Károly még egy ideig titkárként dolgozott az iskolában, majd nyugállományba vonult. Aránylag korán, 52 éves korában hunyt el, és nagy részvét mellett temették el Palicson.

Eddig nem szóltam a palicsi iskola elnevezésével kapcsolatos bonyodalmakról. Amikor az 1957-ben megjelent törvény szerint nevet kellett adni az iskoláknak, a többi iskola azt gyorsan megoldotta. Palicson csak az iskolaszék többszöri ülése után született meg a döntés, mert annak egyes tagjai Szabadka valamelyik kiváló szülöttének a nevére szerették volna „keresztelni” az iskolát. Kovács igazgató Kosztolányi Dezső nevét szorgalmazta. A bizottság bizonyos nyomásgyakorlásnak köszönve az igazgató javaslatát elvetette, és a dalmát költő, Vladimir Nazor nevét választotta.

4. Pionír gyermekgondozó (erdei iskola)

A Berlin elővárosában 1904-ben kialakított első erdei iskola (Waldschule)⁷ mintájára Palicson a vasúttal szembeni, fenyőfákkal teletűzdelt (Pionír) utcában gyermekszanatóriumot létesítettek. Ennek az intézménynek a feladatkörét a Pedagógiai lexikon a következőképpen határozza meg: „Az erdei iskola egészségügyi és egyben oktatási intézmény. Feladata megóvni a gyenge szervezetű, betegsége hajlamos tanulókat a megbetegedéstől a természeti tényezők (nap, erdő magaslati levegő) kedvező hatásainak az érvényesítésével, egyben biztosítani a tanulmányokban való haladást.” (A közép-európai országokban az ilyen jellegű intézményeket

ma is erdei iskoláknak hívják.) A palicsi gyermekgondozóba a szabadkai járás területéről utaltak be gyerekeket, ahol megfelelő (emelt kalóriájú) étkeztetésben és sajátos oktatásban részesültek. Bizonyos idő eltelte után – aminek az időtartamát a gyermekorvos és a tanító együtt határozta meg – a tanuló visszatérhetett a saját osztályába anélkül, hogy a tanulásban jelentős mértékben lemaradt volna osztálytársaitól. Az ötvenes évek körül a palicsi gyermekgondozóban a pedagógiai feladatokat Zomboriné Bori Ilona tanítónő látta el. Az intézmény oktatási-nevelési szakfelügyelete a palicsi iskola igazgatójára hárult.

5. Palicsi óvoda

A palicsi óvoda a Spliti sétány egyik épületében működött, fogadta az összes palicsi iskoláskor előtti korosztályú gyereket. Az óvodában a gyerekekkel való foglalkozás szerbhorvát és részben magyar nyelven folyt. Az ötvenes években az óvoda óvónője Matilda Čindrić volt. Az óvoda egy kisegítő személlyel (dadussal) is rendelkezett, aki segítette az óvónő munkáját. Az ötvenes évek második felében a palicsi óvodát a szabadkai Óvodák Központi Igazgatóságához csatolták.

B) PALICSI KÜLTERÜLETI ISKOLÁK

1953-ig a palicsi külterületi iskolák igazgatóság szerinti megoszlása megegyezett a közigazgatási területi megoszlással, ami azt jelentette, hogy volt három községi képviselő-testület és három elemi iskolai igazgatóság: palicsi, királyhalmi és ludasi. 1953-ban a három helyi közösségi képviselő-testület egyesítésekor a három iskolai igazgatóságot is összevonták. Az egyesített igazgatóságnak a palicsi könyvtárban volt irodája, melynek élére Gombár Imrét nevezte ki a tanügyi hatóság. Később az igazgatóságnak titkára és segédigazgatója is volt Kovács Ilona, illetve Bogár László személyében.

1) Nagyradanováci iskola

Az iskola a nemzetközi úthoz közel, egytantermes, kétszoba-konyhás és melléképületekkel rendelkező négyosztályos iskola volt magyar és szerbhorvát tagozattal. A magyar tagozatot Dudás Gizella, míg a szerbhorvátot Etela Bokroš vezette. Az iskola rövidebb ideig a szabadkai Jovan Mikić Általános Iskola igazgatóságához tartozott. (A nyolcvanas években az iskola magántulajdonba került.)

2) Felső-radanováci Žarko Zrenjanin Általános Iskola

(A II. világháború előtt a Zmaj Ognjen Vuk nevet viselte)

A századforduló táján épült tanyai típusú iskola egy tanteremmel, tanítói lakással és megfelelő melléképületekkel, valamint kúttal rendelkezett. Az iskola az osztatlan iskolák közé sorolható, amelynek két egytanerős tagozata volt: magyar és szerbhorvát. Az érintett időszakban a tanulók létszáma évenként változott, és a magyar tagozaton volt mindig több a gyerekek száma. A szerbhorvát tagozat tanítói a városból jártak ki, és úgyszólván minden évben váltakoztak. A magyar tagozat tanítója, Bátoriné Sóti Ilona az iskolában lakott, és több évig ebben az iskolában tanított.

Tanítói munkájáért tanulói és azok szülei is megbecsülték. A szülői értekezleteket különböző ismeretterjesztő előadásokkal gazdagította, a leányifjúság számára tanfolyamokat vezetett.

3) Felső-hajdújárás Ivo Lola Ribar Elemi Iskola

(A két világháború között az iskola elnevezése: Drž. osn. škola "Kraljević Marko")

Az iskola közvetlenül az országhatárt képező Körös-patak partján épült a századforduló körül. A tanyai típusú épületben egy tanterem és megfelelő tanítói lakás volt. Az iskolához egy lánca föld és olyan melléképület tartozott, amely alkalmas volt jószágtartásra. Érdekességként említem meg, hogy a II. világháború előtt ebben az iskolában tanított a szabadkai tanítóképző egykori igazgatója, Szűcs Vilmos. Ezen kívül itt tanítószkodott az 1950/51-es iskolaévben Bagi Károly, aki később Szabadka polgármestere lett.

Az ötvenes években ebben az iskolában magyar és szerbhorvát osztatlan tagozaton folyt a tanítás. Az itteni tanítók életkörülményei igencsak mostohák voltak. Az isko-

lához, amely kb. tíz kilométerre volt Palicshoz, csak gyalog vagy kocsival lehetett eljutni. Nyári aszály idején a kerékpár kereke belesüllyedt a mély, a nép által élőnek nevezett homokba. Ez volt az oka, hogy a tanítók aránylag nagyon sűrűn váltakoztak.

Az iskolai lakás egyik szobáját és konyháját az iskolagondnok használta, míg a másik szobát az ott lakó tanítók rendelkezésére bocsátották. Ez az iskola egyedül állt a pusztaságban, azért kellett lakást biztosítani a gondnoknak, aki használta az iskola földjét és lovat, tehenet, sertést stb. tartott. A tanítók számára a gondnok felesége főzött is. A tanítók a rendes oktatói-nevelői munkán kívül társadalmi vagy kulturális tevékenységet nem folytattak, ugyanis az iskola a határövezetben volt, ahol napnyugtától virradatig tilos és veszélyes volt a közlekedés.

4) Belső-hajdújárás Kis Ferenc Elemi Iskola

A két világháború között a hivatalos neve: Drž. osn. škola "Devet Juovića" volt. A környékbeli csak ötnyárfás iskolának nevezték, ugyanis az iskola előtt öt hatalmas kanadai nyárfa állt.

Ez az iskola a hajdújárás erdő délkeleti részén volt, és a század-

forduló körül épült tanyai típusú iskolák közé tartozott. Az iskola egy tanteremmel és egy kétszobakonyhás lakással, valamint egy melléképülettel rendelkezett. Az iskolához egy kat. hold föld is tartozott.

Az ötvenes évek körül ez az iskola részben osztott iskola volt, ha csak a magyar tagozatot vesszük figyelembe. Az 1951/52-es iskolaévig azonban itt egy sajátosan működő szerbhorvát osztatlan tagozat is volt, ugyanis Draško Kapor félmunkaidőt ebben az iskolában tanított, a másik felét a Ludasi-tó melletti hajdújárás iskola szintén osztatlan tagozatában. Az ilyen tanerő-kihasználás egyedülálló volt, valószínűleg nemcsak a szabadkai járásban, hanem tágabb területi vonatkozásban is. Ez a megoldás nagyon célszerűtlen volt mind a tanító, mind pedig az itt folyó oktatói-nevelői tevékenység szempontjából. Éppen ezért ezt a tagozatot az 1952/53-as tanévtől kezdve összevonták. Erről majd bővebben szólok a Ludas-parti hajdújárás iskolánál.

Ennek az iskolának a tanítói szintén elég gyakran váltották egymást, és nem végeztek különösebb társadalmi-politikai és kulturális tevékenységet, mivel a körülmények hasonlóak voltak, mint a felső-hajdújárás iskolánál. (Jelenleg az épületben ortodox imaház működik.)

5) Ludas-parti hajdújárás Testvériség-Egység Elemi Iskola

Egyik Palics környéki iskola kialakulása se volt annyira bonyolult, mint éppen ezé. Az iskola nemzetközi út melletti épülete – amely eredetileg nem is iskolának épült – egy óriási teremből, valamint a vele egy tető alatt lévő két nagy szobából állt, amelyeket egy keskeny folyosó kötött össze. A tanteremként használt „hodály” közvetlenül az udvarra nyílt, ezért télen nehéz volt befűteni. Az iskola udvara bekerítetlenül lenyúlt a Ludasi-tóig, amelynek nagyobb részét a helybeliek futballpályának, illetve legelőnek használták.

Itt a magyar tagozaton ebben az időben két tanító tanított, megosztva az 1–2. és 3–4. osztályban. Az ötvenes évek végéig ebben az iskolában tanított Kovács Erzsébet tanítónő (az ismert költő, Ács Károly szülőanyja), aki maradéktalanul eleget tett az oktatási-nevelési követelményeknek, azonban a falu társadalmi-politikai életében idős kora miatt csak keveset tudott részt venni. 1959-ben vonult nyugállományba. A helybeliek és a tantestület tagjai közös búcsúztatót rendeztek számára, amelyen a környéken jól ismert horgosi Csanádi zenekar

szolgáltatta a zenét. (Napjainkban a volt iskolát nem használják tanítási célokra.)

Az előzőekben a belső-hajdújárás ötnyárfásnak nevezett iskolánál már utaltam arra, hogy Draško Kapor abban az iskolában is dolgozott fél munkaidővel. A másik fél munkaidőt ebben a Ludas-parti iskolában teljesítette. A két szerbhorvát tagozatú iskolába járó tanulók szülei sehogy se tudtak megegyezni abban, hogy melyik iskolában egyesítsék a két kis létszámú tagozatot. Éppen ezért társadalmi összefogásra, bölcs tanácsadásra és megértésre volt szükség, hogy a probléma egyszerűen megoldódjon. 1952 őszén a hajdújárás Egyenjogúság Termelőszövetkezet vezetősége, valamint annak elnöke, Takács Lajos kellő megértést tanúsított a probléma megoldása iránt, és az egyesített két szerbhorvát tagozat rendelkezésére bocsátotta az Ingusz-kastély valamikori elég tágas nappali szobáját. Ettől kezdve Josip Mamuzić volt a négyosztályos osztatlan tagozat tanítója.

Ebben az időben Hajdújárás megindult a gazdasági fejlődés útján. A helybeli termelő- és földművesszövetkezet, valamint a magántermelők is jelentős gazdasági sikereket értek el. Ellenben a

falu a művelődés szempontjából – a negyvenes évekhez viszonyítva – mély hullámvölgybe zuhant. Az 1940-ben alakult és tevékenységét fokozatosan bővítő olvasóköri működése az ötvenes évekre visszaesett, egykor bejáródott rendezvényeik fokozatosan elmaradtak. Ennek ellensúlyozására a helybeli vezetők olyan személyt kerestek, és Noszijan Sándor ludasi tanító személyében találtak is, akit képesnek tartottak arra, hogy a falu művelődési, valamint társadalmi életét fellendítse.

Mivel az 5., majd a 6. osztály bevezetésével Hajdújárásnak szükség volt újabb tanítókra, Noszijan Sándor, illetve később Rozs Mária tanítók az alsó-ludasi iskolából áthelyeztették magukat ebbe a hajdújárás iskolába. Feltételként szabta meg az iskola központi igazgatósága, hogy a termelőszövetkezet a birtokában levő Ingusz-kastély melléképületében alakíttasson ki két újabb tantermet és két tanítói lakást. Ennek megtörténte után Noszijan tanító bácsi – kihasználva minden szervezőképességét, tudását, rátermettségét és akarateréjét – arra törekedett, hogy Hajdújárás elérje a szomszédos Bácsszőlős művelődési szintjét. Nagy erőbevetéssel, ötletességgel állt munkához, ami néha talán az oktatási tevékenysége kárára ment. Később, az iskola helyettes igazgatójaként még több időt fordíthatott a társadalmi munkára.

Ludasról való átkerülése után igyekezett a kezdeti nehézségeket mihamarabb leküzdeni, és fölleveníteni a helybeli kultúregyesület dráma-, illetve tánccsoportjának a munkáját. A településen hangosbmondót létesített, amely útján közvetlenül és rendszeresen tájékoztatta a falu lakosságát a napi eseményekről, illetve a lakosokhoz intézett fölhívásokkal tömegesíteni tudta a különböző rendezvényeket. Az ő kezdeményezésére szervezték meg az első

hajdújárasi szüreti napokat, amely évről évre fokozatosan gazdagodott, végül hagyománnyá vált.

Visszatérve a hajdújárasi iskola életére, el kell mondani, hogy az egykori egytanítós osztatlan iskola aránylag rövid idő alatt nyolcosztályos iskolává fejlődött. Nőtt a tanerők, de egyúttal az osztályok száma is, mivel a tanítás két nyelven folyt. Az iskola éppen ezért az ötvenes évek vége felé birtokába vette – a borospincék kivételével – az egész Ingusz-féle épület-együttest, beleértve a zsinagógát is, ahol iskolaműhelyt rendeztek be a tanulók számára. Természetesen mindez csak átmeneti megoldást jelentett, éppen ezért az iskola központi igazgatósága 1958-ban az illető hatóságoktól egy telket igényelt új iskola építésére, melyet az Ifjúsági brigád utcában jelöltek ki. Az új, modern iskola felépítésére

azonban – pénzeszközök hiánya miatt – csak majdnem két évtizeddel később került sor.

6) Sava Kovačević Elemi Iskola

A helybeliek „nagyiskola” néven ismerték, amely a település északi részén épült 1902-ben, és ahol 1913-ig Drozdik Gyula tanított.⁹ Az épület folyosóból, egy tanteremből és tanítói lakásból állt. Ez az ötvenes évek egész ideje alatt egytanítós iskola volt, amelyben Tóth Mária tanítónő dolgozott. (A hatvanas években az iskola megszűnt, az épületet eladták.)

7) Bácsszőlősi Petőfi Sándor Elemi Iskola

Bácsszőlős település központi részén évtizedekig iskolaproblémával küszködött, mivel saját iskolaépülete nem volt. A II. világháború

végéig magánházaiban folyt a tanítás (Hárer-iskolának hívták). A háború befejeztével némileg javult az iskolatérrel kapcsolatos helyzet, de nem hosszú időre. A Hárer-féle iskolát átköltöztették Kladek Lukács házána egyik nagyobb helyiségébe. Ezt nevezték a helybeliek Kladek-féle iskolának.

Ebben az iskolában nagyon nehéz körülmények között működött az egytanerős, osztatlan iskola Kalmár Imre tanító vezetésével. Annak ellenére, hogy az iskolatér igen kicsi volt, a tanulók száma évről évre nőtt, és meghaladta az ötvenet. Csak az 1951/52-es tanévben sikerült egy újabb tanító alkalmazásával a tagozatot ketté osztani, és így vált részben osztott iskolává.

Az elsősök és másodikosok délelőtt jártak iskolába, míg a harmadikosok és a negyedikesek délután, és egy tanteremben voltak. Az utána következő tanévben egy újabb tanítót kapott az iskola, és ettől kezdve külön tanító vezette a 3., illetve a 4. osztályt. A tantermi gond úgy oldódott meg, hogy a szövetkezeti otthon olvasótermét nevezték ki tanteremnek. Ebben az iskolaévben megnyílt az ötödik osztály is, aminek a tanóráit a három tanító között osztották szét. A következő tanévben a 6. osztály beindításával újabb nehézség jelentkezett helyiséghiány formájában. A megoldást ismét a szövetkezeti otthonban sike-

rült megtalálni, ugyanis a színpadi öltözt használták tanteremként. Természetesen bővült a tanítói testület is. A két tanító helyébe, akik időközben máshova költöztek, 1953 őszén három tanítót neveztek ki. Ekkor már látszólag megoldottnak tűnt a tanteremhiány, de valójában egyik iskolai helyiség se felelt meg a legszerényebb oktatási-nevelési követelményeknek. Éppen ezért a tanítói közösség, Horváth Mátyással az élén, a társadalmi-politikai vezetőkkel összefogva lépéseket tett az illetékes szerveknél az iskolatér kérdésének megoldása érdekében. Az eredmény nem maradt el: szerény kivitelezésű iskola épült a szövetkezeti otthon mögött, két tanteremmel, valamint egy kisebb lakással. Ezzel ki is merítettem a bácsszőlősi iskola tevékenységét az ötvenes évekre vonatkozóan, mivel az iskola nyolcosztályossá való fejlesztése és az új iskola 1964-ben való felépítése már átnyúlik a hatvanas évekre.

Azonban nem szabad elhallgatnom azt a társadalmi élet minden területére kiterjedő önzetlen és önfeláldozó közéleti tevékenységet, amelyet a bácsszőlősi tantesztület tagjai a település fejlesztése és ismertté tétele érdekében kifejtettek. A bácsszőlősi Petőfi Sándor Kultúregyesület dráma- és táncscsoportja ebben az időszakban mindig az elsők között volt Szabadka körzetében. Az egyesület fő irányítója kivétel nélkül valamelyik helybeli tanító volt, az olvasóköri könyvtárát szintén tanító vezette. A településen bármilyen jelentős esemény történt, a tanítók részt vettek annak megszervezésében és végrehajtásában. Nehéz volna felsorolni mindazokat az előadásokat, tanfolyamokat és egyéb tevékenységeket, amelyeket az ifjúság körében végeztek. Ebből a néptanítói munkából különösen jelentős mértékben kivették a részüket: Kalmár Imre, Horváth Mátyás,

Papp Irén, Horváth Katalin és a későbbiek folyamán más tanítók is.

8) Csurgói Elemi Iskola

Ez az iskola – akárcsak a többi környébeli tanyai típusú elemi iskola – a századforduló körül épült. Az iskolához tartozó szántóföld lenyúlt egészen a Ludasi-tóig. Az épület egy tanteremből, előszobából és kétszoba-konyhás tanítói lakásból állt. Az udvar közepén tetszetős külsejű ázott kerek kút állt.

Mivel Csurgó elég kis település, itt mindig egytanítós, osztatlan iskola működött 1–4. osztállyal. A tanítók a II. világháború után úgyszólván évenként váltották egymást, amíg a negyvenes évek végén Cabai József személyében igazi „néptanítót” nem kapott a falu. „Cabus”, akit a helybeliek általában így becéztek, családjával együtt a városból települt ebbe a kis falucskába. Miután részletesen fölmérte az itt uralkodó társadalmi és kulturális helyzetet, hozzálatott a népnevelő munkához. A falunak nem volt se temploma, se kultúrháza, de még kocsmája se, ahol az emberek szabad idejükben összejöhetek volna. Ezért úgy döntött, hogy a tanítói lakás egyik szobáját átengedi az olvasóköri céljaira, így újra életre kelt a csurgói Arany

János Olvasóköri. Az olvasóköri számára jelentős mennyiségű könyvet sikerült beszereznie. Abban az időben a szabadkai Kultúrszövetség pincéjében rengeteg könyv hevert kihasználatlanul. Ezeket a könyveket bizonyos válogatás után kivittette a csurgói iskolába. Később újabb könyvadományokkal bővült az állomány. A könyvtáros a felesége volt, aki ugyan nem volt pedagógus, de kellő műveltséggel rendelkezett a könyvtár vezetéséhez. Az iskola mögött tekepályát építtetett, ahová szabad idejükben eljártak szórakozni a falu fiataljai, öregjei. Az iskola tantermét felhasználták kisebb létszámú szereplővel fellépő vendégegyüttesek fogadására, és a helybeli fiatal színjátszók fellépésére.

A Palics környéki tanyavilágban itt gyűlt ki először a villany Cabai tanítónak az illetékeseknél való közbenjárása nyomán. Találékonyágát és rámenősségét az esetek sokasága bizonyítja. Példaként csak néhányat említek meg: amikor újra hangosították a városi korzót, a régi fölszerelést sikerült Csurgó számára megszereznie és felszereltetnie. Miután ott felszerelték, naponta meghatározott időben a hangosbemondón keresztül híreket és zenét közvetítettek. A tanító bácsi közbenjárá-

sának köszönhetően artézi kutat is fúrtak a településen. 1955-ben családi okokból a városba költözött. (Később az iskola megszűnt, és ott a csurgói festőtábor működött.)

9) Bibicháti Nikola Tesla Elemi Iskola

A két világháború között az iskola falán a következő tábla állt cirill és latin betűkkel: Drž. osn. škola "Jovan Jovanović Zmaj". Az épület egy tanteremből és tanítói lakásból állt, amelyet az idők során többször javítottak, illetve átalakítottak. Az iskolához altiszti lakás és 1 lánc jó minőségű szántóföld is tartozott.

Az iskolában négyosztályos szerbhorvát és magyar osztatlan tagozat működött. Az ötvenes években itt Šarac Koszta és felesége, Erzsébet tanított. Az oktatói munkán kívül egyéb tevékenységet nemigen folytattak, ami azzal magyarázható, hogy mindketten sokat betegeskedtek, és az iskolai munkát is elég nehezen tudták megfelelő színvonalon végezni.

10) József Attila Elemi Iskola

A helybeliek csak belső-ludasi vagy egyleti iskolának hívták. Az iskola a legrégebbi volt ezen a környéken. 1859-ben épült, közvetlenül a Ludasi-tó partján. Időközben többször is végeztek az épületen átalakítást, illetve bővítést. Az ötvenes évek idején az iskolaépület két tanteremből állt, olyan megoldással, hogy szükség esetén a két tantermet ketté választó „harmonikás ajtó” kinyitásával egy hosszú termet lehetett nyerni. A tó felőli terem végében egy színpad volt kialakítva, amit a művelődési egyesület előadásainál fel is használtak. Eredetileg az valamikor lakás lehetett. A másik tanterem mellett volt a tanítói lakás. Az iskola rendelkezett altiszti lakással is és egy lánc földdel. Az ötvenes évek ele-

jén itt egytanítós, osztatlan iskola működött. Később már két tanító végezte az oktatási-nevelési feladatokat.

A művelődési egyesület keretében igen élénk kultúrtevékenység folyt már a 19. század utolsó éveitől kezdve. A két világháború között is híre volt a ludasi egyesületnek. Volt azonban olyan időszak, amikor a gyakori tanítóváltás némi megtorpanást idézett elő az egyesület munkájában. Az ötvenes évek körül a József Attila Kultúregyesület tevékenységéből kivették a részüket a szomszédos iskolák tanítói is. E téren különösen kitűnt Noszizán Sándor tanító, aki az alsó-ludasi iskolában tanított. Az ötvenes évek közepén ebben az iskolában több éven át tanított Bogár László, aki meghatározó szerepet vállalt a falu minden jelentős megmozdulásában.

11) Alsó-ludasi Fejős Klára Elemi Iskola

Az iskola két épületben működött. A nagyobbik épület, amely eredetileg csendőrlaktanya volt, a tó partján helyezkedett el, és két tanteremből, valamint két tanítói lakásból állt. Ezzel az épülettel szemben volt az orvosi lak, amelyet átmenetileg a szerbhorvát tagozat tanítási céljaira használtak.

Az ötvenes évek elején két magyar, részben osztott iskolai tagozat működött. Később megnyílt először az ötödik osztály, majd a hatodik is, amely osztályokba jártak a belső-ludasi iskola negyedik osztályt végzett diákjai is. Természetesen az osztályok növekedésével megnőtt a tanítók száma is. Mivel nem volt elég lakás, a tanítók egy része a városból villamossal járt ki Palicsig, onnan pedig gyalog az alsó-ludasi iskoláig. Ez volt az oka, hogy a tanítók úgyszólván minden évben változtak. Az orvosi lakban a szerbhorvát tanynelvű osztatlan tagozat tanulói

létszáma az 1954/55-ös tanévre annyira lecsökkent, hogy a tagozatot be kellett csukni.

12) Noszai Ady Endre Elemi Iskola

Nosza eléggé el volt zárva a külvilágtól, ugyanis Szabadka felől télvíz idején elég nehéz volt megközelíteni. Az oda vezető út lápos területen vezetett keresztül.

Maga az iskola dombos helyen épült a századforduló táján, és a többi tanyai típusú iskolára hasonlított. Az iskolaépületben egy tanítói lakás és egy tanterem volt. Noszán kezdetben egytanerős, osztatlan iskola működött. Később részben osztott összevont osztályban tanított két tanító. Annak érdekében, hogy mindkét tanító délelőtt taníthasson, az iskola melléképületét tanteremmé alakították át. Ez a megoldás azért volt célszerű, mert a tanulóknak télen nem kellett sötétben botorkálniuk haza, ugyanis sokan elég messze laktak az iskolától.

Az iskolához nagyobb földterület tartozott, aminek a jövedelmét a tanítók élvezték.

Az itteni tanítók a lehetőségekhez mérten kivették részüket az iskolán kívüli közéleti munkából. Azonban meg kell jegyezni, hogy az egykor eléggé élénk olvasóköri tevékenység jelentős mértékben visszafejlődött, és jóformán csak táncmulatságok szervezésében merült ki. Itt több éven keresztül tanított Gálfi Rózsa, Hős Ernő és Antal Éva. ✨

Irodalom

HORVÁTH József
1999: Samu boltja, Samu-sarok. *Palics és Környéke*. III. évf. 6. sz., 17. o.
IVÁNYI István
1892: Szabadka szabad királyi város története, II. rész. Szabadka, 385., 394–395. o.
NAGYGYÖRGY Zoltán
2001: Horgos–Királyhalom. *Bácsország*, 2001. I–IV. (16. sz.), 51. o.
PEDAGÓGIAI LEXIKON I.
1976: Budapest: Akadémiai Kiadó, 378. o.
PEDAGOŠKI REČNIK
1967: Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 629. o.

Az emlékéreje

Emlékezés Milan Kerac képzőművészre születésének 100. évfordulóján

Szarka Mándity Krisztina, Zenta

Az emlék, emlékezés, emlékeztetés és az erő több szempontból is meghatározó kulcsfogalmak Milan Kerac kapcsán. Születésének 100. évfordulóján rá emlékezve kérdezhetjük, hogy miféle emlékekkel gazdagította korát, korunkat. Élnek-e még ezek az emlékek? És az ő emlékezete?

Milan Kerac 1914. május 30-án született Újvidéken, és rövid tanulmányi kirándulásaitól, valamint a Belgrádban töltött egyetemi évektől eltekintve élete végéig ott élt és alkotott.¹ Életművét jelentősen befolyásoló és alakító legfontosabb tényezők az 1945-ös felvétele a belgrádi Képzőművészeti Akadémiára, valamint az 1954-től rendszeressé váló művésztelepi tevékenysége.

Milan Kerac: Szék, 1975. Olaj, farostlemez, 103x54, Zentai Városi Múzeum

Milan Kerac: Fehér falkerítés kiskapuval, 1954. Olaj, vászon, 45x63,5, Zentai Városi Múzeum

Míg az első inkább korlátokat, megkötéseket, az utóbbi sokkal inkább a szabad kísérletezés lehetőségét hozta a művészi útkeresés folyamatába. Útkeresésnek határozható meg ez az időszak Milan Kerac életművében, annak ellenére, hogy ekkor már túl van az első bemutatkozásokon, 1951-ben és 1953-ban Újvidéken, 1952-ben pedig Szabadkán. Mindhárom esetben feleségével, Ankica Oprešnikkel együtt állít ki, és a későbbiek során is jellemző lesz a művészpár közös szereplése. A zentai művésztelepen való részvételük is azonos évszámokhoz kapcsolódik, a legelső az 1954-es évhez. A tájkép időszaka ez a vajdasági művészetben, a művésztelep indulási évétől, 1952-től egészen 1967-ig a „zentai motívumok” az ajánlott téma.² Ez a semleges téma lehetőséget adott a szocialista realizmus kánonjától való óvatos, apró, ám határozott lépésekkel történő eltávolodáshoz. Meghatározó volt Milan Konjović művésztelepi jelenléte „számtalan

autentikus, pikturális-plasztikus lehetőséget kínált és teret nyitott az alkotói szabadság előtt”.³ „Festészetének jellemzőit – erős színvilágát, szuggesztív ecsetkezelését, „deformált” vonalait a kontúrok kihangsúlyozásával, továbbá a síkság fölötti heves látomásainak forgatagát – a

Milan Kerac: Ökrök, 1968. Linómetszet, 50x39, Zentai Városi Múzeum

fiatalabb festők elfogadták.”⁴ Innen a határozott, sötét körvonalak, erőteljes, expresszív színvilág Milan Kerac 1954–55-ös képein is.

Érdemes megjegyezni az 1956-os évet, hiszen egyik grafikáján ekkor jelenik meg először Kerac legjellemzőbb motívuma, a bika.

Sor kerül első grafikai kiállítására is, melyet Újvidéken, az Ifjúsági Tribün kiállítótermében rendeztek. A pálya- és kortárs Ács József a kiállításról szólva a művészi kibontakozás egyik állomásaként jellemzi Kerac akkori művészetét.⁶

Életművének legjellemzőbb időszaka a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek közepéig jelölhető ki. Az ekkor alkotott képei magukon viselik azokat a sajátos kézjegyeket, melyek összetéveszthetetlenül Milan Kerac attribútumaiként határozhatók meg. A már korábban is megjelenő bika, a madár, a hold, a népi építészet emlékei szinte állandó jelzőként szerepelnek Kerac festményein és grafikáin. A motívumok elrendezését gyakran a bika szarva határozza meg: „A falut, létünket és erőnket a bika erős szarvai tartják és védik.”⁷

Mint jó barátjáról mesél a művész a természetről önéletrajzi írásában,⁸ alkotásai ennek a hűséges barátságának

Milan Kerac: A nagy éjszaka, 1957. Linómetszet, 48×34, Zentai Városi Múzeum

Milan Kerac: Zenta, 1966. Olaj, vászon, 99×78,5, Zentai Városi Múzeum

lenyomatai, emlékképei. Az elődök, a szülőföld emlékezete kitűnnek a már említett gondolataiból, ez az emlékezet hat rá, amikor Párizsban jár, és ez hatja át képeit itthon is. Tárgyi és építészeti emlékeink jellegzetes megörökítései azért is jelentősek, mert egyfajta kettős korlenyomatként is értelmezhetők.

Viszonylag szegényes a színpalettája, főleg a piros, sárga, zöld, barna, fekete színek dominálnak. Tájképein feltűnnek inforlemes jegyek; sűrű, anyagszerűen rétegzett festékréteggel ábrázolja a földet a *Magányos barázda* című képén, a hetvenes években pedig az anyagszerűséget homokkal is hangsúlyozza.

Ezek a kísérletezések – ahogyan az induláskor említett expresszionista színkezelés sem – nem újszerűek az akkori vajdasági festészetben (a homokképek Petrik Pálnál már korábban megjelentek), ám a megfogalmazás, a sajátos módon megkomponált forma mögül felsejlő mondanivaló – „a föld dicsérete”⁹ – mindenképpen Milan Kerac művészetének egyéni és egyedi jellemzői.

Mindazokat a ma is élő kérdéseket, gondolatokat, melyeket képein keresztül, hiteles módon elénk tár, a művész néhány mondatba sűrítve fejezi ki igen érzékletesen: „Senki sem tagadhatja meg önmagát. Az

ember fejlődik, tanul, de megmarad annak, ami maga valójában. Én sem lehetek más és nem is akarok lenni. Egyszerűen vajdasági vagyok, és minden ehhez a vidékhez fűz”.¹⁰ ❁

Irodalom

Ács József: Kerac Milan kiállítása. In: *Magyar Szó*, XIV. évf. (1957. január 8.) 6. sz. 2.

Ács József: *Az ember és a föld*. Milan Kerac tárlata Novi Sadon. In: *Magyar Szó*, XXIII. évf. (1966. április 19.) 107. sz. 9.

Ács József: Emlékezés Milan Kerac művészetére. In: *Magyar Szó*, XXXVII. évf. (1980. február 10.) 39. sz. 12.

ARSIĆ, Miloš: *Likovna umetnost u Vojvodini 1944–1954*. Novi Sad, 1980, Galerija savremene likovne umetnosti.

IVANOVIĆ, Ljiljana: *Milan Kerac*. Novi Sad, 1975, Galerija savremene likovne umetnosti. *Prva umetnička kolonija, Senta. Retrospektivna izložba – 40 – Első művésztelep, Zenta. Retrospektív kiállítás*. A kiállítás és a katalógus szerzője Olga Kovačev. Zenta, Városi Múzeum és Képtár, 1992.

Senki sem tagadhatja meg önmagát. Műteremlátogatás Milan Kerac festőművésznél. In: *Magyar Szó*, XXII. évf. (1965. január 7.) 5. sz. 9.

Jegyzetek

¹ Ljiljana Ivanović: *Milan Kerac*. Novi Sad, Galerija savremene likovne umetnosti, 1975. 7.

² *Prva umetnička kolonija, Senta. Retrospektivna izložba – 40 – Első művésztelep, Zenta. Retrospektív kiállítás*. A kiállítás és a katalógus szerzője Olga Kovačev. Zenta, Városi Múzeum és Képtár, 1992. o.n.

³ Sava Stepanov: *Lokális és univerzális a zentai művésztelep festészetében*. In: *Prva umetnička kolonija, Senta. Retrospektivna izložba – 40 – Első művésztelep, Zenta. Retrospektív kiállítás*. A kiállítás és a katalógus szerzője Olga Kovačev. Zenta, Városi Múzeum és Képtár, 1992. o.n.

⁴ Ua.

⁵ Ács József képzőművész, műkritikus, pedagógus ugyancsak 100 éve, 1914. november 14-én született.

⁶ Ács József: Kerac Milan kiállítása. In: *Magyar Szó*, XIV. évf. (1957. január 8.) 6. sz. 2.

⁷ Ács József: Emlékezés Milan Kerac művészetére. In: *Magyar Szó*, XXXVII. évf. (1980. február 10.) 39. sz. 12.

⁸ Ljiljana Ivanović: *Milan Kerac*. Novi Sad, Galerija savremene likovne umetnosti, 1975. 12.

⁹ Ács József: *Az ember és a föld*. Milan Kerac tárlata Novi Sadon. In: *Magyar Szó*, XXIII. évf. (1966. április 19.) 107. sz. 9.

¹⁰ Senki sem tagadhatja meg önmagát. Műteremlátogatás Milan Kerac festőművésznél. In: *Magyar Szó*, XXII. évf. (1965. január 7.) 5. sz. 9.

Halmostól (Bács)Almásig

Egy Árpád-kori település története a középkoron át a kora újkorig

Kőhegyi Mihály emlékének

Wicker Erika, Kecskemét

I. A FELTÁRÁS

Pontosan 50 éve vált ismertté az a középkori település, amely a mai Bácsalmás „jogelőd-jének” tekinthető. De akkor, 1964 nyarán ezt még nem lehetett tudni.

A történet a bajai régész, Kőhegyi Mihály számára úgy kezdődött, mint annyi sok más középkori templomos falu esetében. A múzeumnak jelezték, hogy valamelyik település határában földmunkák során emberi vázcsontok és téglatörmelékek kerültek elő. A régész kiment a helyszínre, és többnyire sajnos csak azt tudta megállapítani: igen, ezen a helyen az Árpád- és/vagy középkorban templom körüli temető (azaz természetesen lakott település, melynek szerencsés esetben még a nevét is ki lehet kutatni) volt, de sajnos a földmunkák annyira tönkretették, hogy leletmentést sem érdemes végezni...

Szerencsére ez alkalommal nem pontosan így történt. Az előzményeket és az eseményeket a korabeli ásatási dokumentáció (*Bácsalmás-Óalmás leletmentésének munkanaplója 1964. július 20–30.*) alapján rekonstruálhatjuk – ebből az is kiderül (nemcsak a laikus érdeklődő, de a ma már egészen más körülmények között dolgozó fiatal régészgeneráció számára is), hogy hogyan zajlott annak idején egy lelőhely mentése.

A bejelentés és a szervezés

„Gellért Sándor tanár jelentette, hogy a falu Óalmás nevű határrészében a traktor emberi csontokat és nagy mennyiségű téglát dobott ki mélyszántáskor. A helyet megtekintve kitűnt, hogy középkori templom körüli temető van ezen a helyen, mely jelenleg a Petőfi TSz tulajdona, s idén kezdték traktorral mélyebben szántani. A TSz elnöktől arról értesültem, hogy a gabona betakarítása után azonnal szántani fogják, és másodvetéssel bevetik. Így rendelkezésünkre aránylag rövid és meghatározott idő állott csupán. A mentést el kell végezni, mert újabb szántás az esetleges alapfalat bizonyosan szétűrja, és a sírok egy részét is tönkre teszi. Adattárral telefonon megbeszéljük a dolgot, 3.000 Ft-ot kapok.

1964. július 20. (hétfő): 5.15-kor indulás motorral. Óalmásról Veréb Bélát kivisszük a helyszínre, ő egy juhkarámban fog lakni. Munkások (4 ember, 50 Ft napszám) 7-kor megérkeznek. Munkamegbeszélés, bemérés.”

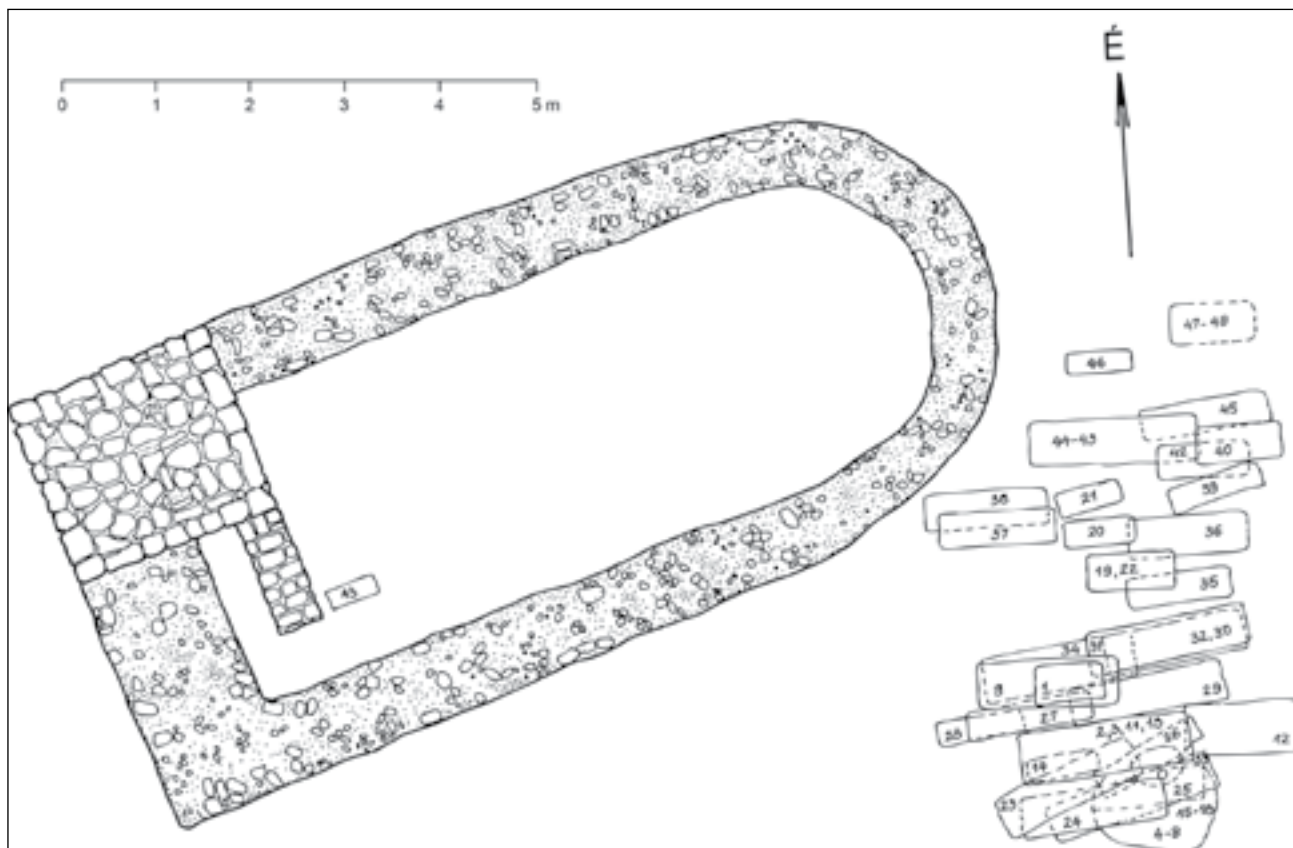
A helyszín

„Bácsalmástól Ny-ra mintegy 3 km-re, Mátételkétől DK-re kb. 2 km-re, Tataházától D-re 4 km-re, a Kígyós patak keleti felén, attól mintegy 200 m-re Patocskai Mátyás Óalmás 7. számú tanyájától ÉNy-ra, mintegy 250 m-re két halom van egymástól

50-70 m-re. A két halom közül a Ny-in, tehát a Kígyóshoz közelebb esőn gyér középkori cserépanyag. A másikon emberi csontok, téglák és kötőrmelék. Itt állott a templom. A térszintből jól kiemelkedő, kb. 20 m magas halom É-i lejtője aránylag meredek, itt a Kígyós árterülete közvetlenül a halom alá húzódik be félkaréjosan. A mostani nagy szárazság idején is süppedékes, iszapos, vízállásos terület ez, még inkább az lehetett régebben.”

A templom

A leletmentés a templom alapjainak felkutatásával kezdődött. Falakat természetesen senki sem várt, hiszen itt is – mint annyi más helyen az Alföldön – a török idők utáni betelepülések és építkezések során rendre elhordták az akkor még látszó középkori templomok köveit, tégláit házak, tanyák, mellék- és egyéb épületek építésére. Ha pedig mégis maradt valami az alapokból, azt a közelmúlt gépi mezőgazdasági művelése nagymértékben bolygatta. Ez utóbbi történet Bácsalmás határában is: az első nap húzott kutatóárokban csak „két, egymással párhuzamos törmelékcsíkot találtunk. Kétségtelenül ez a templom alapfala. Téglatörmelék az egész, és attól félek, hogy az alapokat is kitermelték. Nem merek tehát mélyebbre menni, nehogy ez a halványan rajzolódó nyom is eltűnjék. Megkíséreljük inkább, hogy kelet

A feltárt terület térképe

felé haladva megtaláljuk az alapfal törmelékének folytatását.”

Másnapra előtűnt a templom apszisa és további falszakaszai is, de a jelenségek feltárása próbára tette a régész tudását. „Nem merek [...] egy ásonyomnál mélyebbre menni, mert attól félek, hogy az aránylag egységes foltban jelentkező alapfal, illetve alapárok teljesen eltűnik [...] K-i lezáródás nagyjából látszik, Ny-on a kép zavaros.” Talán a nem várt problémák miatt érdemes volt kicsit otthagyni a templomot, és a temető felé fordulni... Így néhány napig csak a sírok feltárása folyt, majd visszatértek a templom kutatásához.

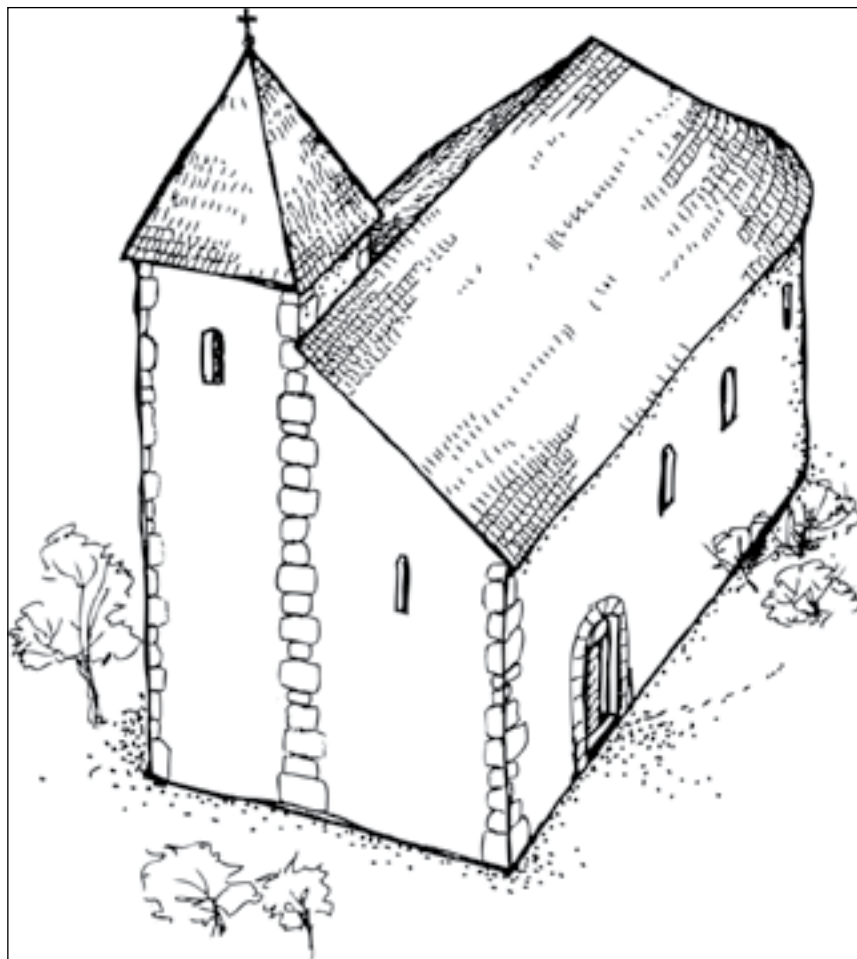
A munka változatlanul nehéznek bizonyult, mert a szétszántott területen olykor a téglatörmelék szakaszokat sem lehetett már követni. Mindenesetre nagyjából sikerült feltárni a déli falszakaszt, és innen haladtak tovább kelet felé. Rövidesen meglett az apszis íve is; a szentély körüli rész tehát tisztá-

zódott. Ám a nyugati záródás változatlanul zavaros; ezen a szakaszon „nem lehet a döngölt tégl- és kötörmelék falat megfogni, s úgy ázni, hogy körülötte, illetve mellette vesszük ki a földet, és ezáltal középen megmarad a fal. Helyette magába a falba kell beleásnunk, azaz ki kell termelnünk a bedöngölt anyagot, és az egykori alapárkot kell újra kiásnunk. Lényegében tehát maga az árok vezet bennünket.” Az északnyugati sarokrészt elérve „váratlanul erős kötörmelék és téglából épített fal következik [...] Teljes kibontása után kitűnt, hogy egy 2,25 x 2 m nagyságú falazat van itt, mely K-i falának meghosszabbításában D-re egy 1,30 x 5 m-es másik fal húzódik.”

Ezzel a sok nehézség ellenére lényegében tisztázódott a templom alakja: kelet-nyugati tájolású, kb. 10,2 x 4,8 m-es külső, 8 x 3,3 m-es belső nagyságú épület, keleti részén az apszis félköríve zárta (ennek pontos illeszkedése az oldalfalak-

hoz nyilván az erősen bolygatott rétegek miatt sajnos nem teljesen világos). Északnyugati sarkán állt keskeny tornya, az ehhez csatlakozó keskenyebb falszakasz pedig talán a toronyba és a falba becsapolt grádicsot tartotta. Bejáratát valahol a déli oldalon kell elképzelnünk; a feltárás során ezt már nem lehetett megfigyelni. Természetesen az épület magasságát is csak „megsaccolni” próbáltuk a rekonstrukciós rajz készítésekor. Külső-belső színének és berendezésének rekonstruálására pedig egyáltalán nem vállalkozhattunk. Bár természetesen ezen a kicsi, összesen 24 m²-es területen túl sok minden nem férhetett el – még az is kétséges, hogy egy egyszerű oltáron kívül volt-e benne valami. Az akkor kis falu templomjáró lakosainak a miséken állva is csak szűkösen jutott hely, de nyilván az idősebbek, betegebbek székfélét hozták magukkal.

Ráadásul még ez a kép is csak a templom fennállásának egy (felté-

A kis templom rekonstrukciós rajza oldalról és szemből

telezhetően igen korai) idejét tudja megragadni. Biztosan volt a falualapítás idejében kezdetleges, nyilván fából épült előzménye és későbbi átépítése, bővítése. A feltárás azonban az ismertetett nehézségek miatt csak falszakasz-követéses volt, ezért ezekre a kérdésekre nem is adhat választ, hiszen nem kerülhetett sor a templombelső, valamint a feltárt falszakaszok külső környezetének átvizsgálásra, mely utóbbiak során biztosan előkerültek volna az átépítés/ek-bővítés/ek maradványai. Ezért a templom(ok) használati idejének meghatározásában leginkább a feltárt sírok vannak segítségünkre – még akkor is, ha az egykor több száz síros temetőből mindössze 49 sír mentése történhetett meg.

A temető

Az Árpád- és középkori magyar települések temetői mindig a templom

körül vannak. Mivel olykor több száz évig használták őket (még ha esetleg nem is folyamatosan), és a terület nagysága többnyire adott volt, igen gyakran fordulnak elő többszörös rátemetések, azaz a legkorábbi, alsó sírokra az idők során még néhány sírt ráásnak. Különösen jellemző ez a templom közvetlen közelében levő temetőrészekre, hiszen mindenki szeretett volna minél közelebb temetkezni a megszentelt helyhez. Így történt ebben a faluban is; a templomapszisz délkeleti oldalánál kijelölt kis kutatási területen közel félszáz sír került elő, és valószínűleg ugyanez volt a helyzet körös-körül, de ezt a leletmentés során nem lehetett tisztázni. Ahogy azt sem, hogy mekkora kiterjedésű lehetett a temető – csak annyi biztos, hogy több száz sír van még a földben.

Ahhoz, hogy a temetőfeltárásokból a lehető legpontosabban rekonstruálhassuk a temetkezési szokásokat, mindent pontosan le kell rajzolni, fényképezni, a megfigyeléseket feljegyezni, hiszen később már csak ezek állnak rendelkezésre a feldolgozáshoz. Több évtizeddel ezelőtt azonban általában nem készültek milliméter pontosságú sírrajzok, hanem a régészek egy nyomtatott sablon-vázrajzot használtak. Az óalmási temető esetében is csak ezekre hagyatkozhatunk, de szerencsére a leírások és az ásatási napló tartalmazzák a legfontosabb jelenségeket, és elkészült a leletmentett terület 1:50 arányú térképe is.

Az első 10 sír feltárásakor még csak kétrétegű temetkezéssel számoltak, de igen hamar kiderült, hogy „olyan sűrűn jelentkeznek a sírok, hogy nem tudunk mozogni”. Ráadásul egyre sűrűbben kerültek elő három-, sőt négyszeres rátemetések is. A legkorábbi (legalsó) sírok néhány jelenség és a gyér leletanyag alapján a 11. század első feléből származnak: ez egyben azt is jelenti, hogy ez időtájt alapították a kis falut. Valamivel később felépült a téglából készült templom is – feltehetően az első, bizonyára fából készült templom helyén vagy annak közvetlen közelében.

A legkorábbi sírok némelyikében néhány széndarab vagy vastag fakorom volt, az egyik váz koponyája mellett és a medencéjén lapos, vékony téglafeküdt. De a legtöbb esetben semmit sem lehetett megfigyelni, mert a korábbi sírokat a későbbiek ásása során gyakran teljesen feldúlták: „Egy gödörbe a 4-8. koponyák, hosszúcsontok vannak visszatéve. Úgy tűnik, külön gödröt ástak számukra.” „Miután a 4-8. koponyákat és vázrészeket felszedtük, kitűnt, hogy alatta korábbi koponyák vannak. A 15-18. koponyák és vázrészek tehát egy gödörben voltak az előbbiekkal,

másodlagos fekvésben. Ebbe a gödörbe tehát különböző helyekről, nyilván új sír ásásakor megtalált nagyszámú koponyát és hosszúcsontot temettek el újra.” A 24. sírt a „23. sír ásásakor megtalálták, fejét levették, és a 23. sírba tették, további vázrészeit nem bántották, hanem rátették a 24. vázra.” És a sort még folytathatnánk.

Bár az Árpád-korban a kereszténység elterjedésével egyre kevesebb a sírban talált ékszerféle vagy egyéb lelet (később majd egyáltalán nem is lesz, néhányat pedig nyilván a korabeli sokszoros rátemetések során találtak meg, és vittek haza), ezért csak elvétve került elő tárgyi emlékeanyag: az egyik sírban egy S végű hajkarika, egy másikban kis kapocs és egy gombféle töredéke (ezek felszedéskor el is porladtak), a harmadikban két S végű hajkarika – nagyjából ennyi maradt ránk. Valamint egy ásópapucs, amit a templom szentélyének fala mellett találtak, ahova bizonyára véletlenül kerülhetett.

Mindezek alapján a temető használata a 11. század első felében kezdődhetett el, de a felső időhátárt pusztán a rövid ideig tartó, és csak nagyon kis területre kiterjedő régészeti feltárás alapján nem lehet egészen pontosan meghatározni – ebben jelenleg csak a történeti adatok tudnak segíteni.

A templom és a temető egymáshoz való viszonya

Igaz, a templom teljes belső és külső feltárására nem kerülhetett sor, de néhány megfigyelés azt jelzi, hogy a temetkezés még azelőtt elkezdődött, hogy a falunak téglából épült temploma lett volna. Két helyen ugyanis, „a szentélyív indításának D-i és az É-i ároknak a toronyhoz való csatlakozásánál a fal alatt is van csontváz. Sajnálatos, hogy a szűkre szabott idő miatt ezeket (és a bizonyára meglévő többi, templom alatti) sírokat nem tárhattuk fel. A

területet időközben learatták, újra felszántották és bevetették, csak a mi munkaterületünket hagyták ki [...] A XI. század első felében földbe került sírokra települt rá minden bizonnyal a templom, tehát ez után kell legyen. A templom belsejében, illetve alapfalai alatt folytatott feltárás feltételezhetően további támpontokat is nyújtott volna...” Sajnos a folytatásra nem került sor, így egyebek mellett az sem tisztázódott, hogy a templom belsejében talált egyetlen sírt, egy kisgyermekét, az építés előtt vagy után ásták-e meg.

„... az ásást tovább nem lehetett folytatni”

A 10 napos feltárás tehát befejeződött, sok eredményt hozva, és még sok-sok tisztázandó kérdést hagyva maga után. De eljött az utolsó nap, és még el kellett végezni néhány feladatot: „Bemérések eszközölése után befejezzük a leletmentést. Még a csontanyagot szállítjuk be a helyi könyvtárba, mert a szegedi egyetemről nem jöttek meg a ládák. Embereim holnap temetni fognak, de ezt egyedül is el tudják végezni. (Egyik munkás megkapja a pénteki nap-számot, amiért köteles a ládák megérkezése után csomagolni, és feladni a csontanyagot.”

A rövid leletmentés egy másik nagyon fontos eredményt is hozott: „A középső dombokon terepbejárással tisztáztuk a falu helyét, mely a templomtól D-re és É-ra is elnyúlt a Kígyós patak partján mintegy 800 méter hosszan.”

Vajon hogy hívták ezt a települést?

II. AZ AZONOSÍTÁS

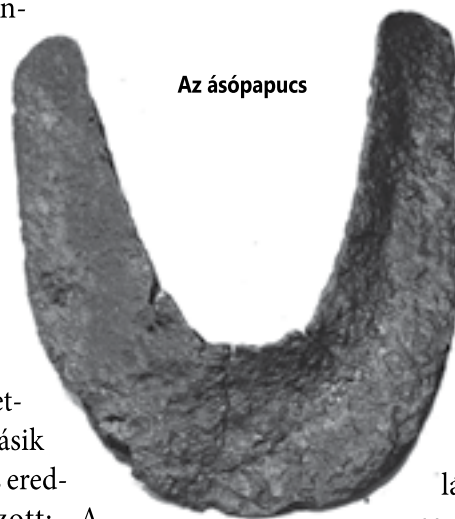
A középkori települések azonosításánál alapvetően két dolog lehet segítségünkre: egyfelől az adott település említése korabeli írott forrásokban (összeírások, defterek stb.), másfelől pedig a határrészek ránk maradt elnevezései.

Mit tudnak a „beszédes” dűlőnevek?

Nagyon is sokat! Például elárulhatják, hogy középkori település volt azon a tájon. Néha csak Templomhegy, Templomhely, Kálvária, Crkve, Klisza, Gradina vagy Klostr lett a nevük az új betelepülők (azaz a török hódoltság után pusztává lett területekre betelepültek) nyelvéen – és nagyon pontosan azt jelzik, hogy azon a tájon akkoriban még jól látszottak valamiféle épületek maradványai. Ám mivel az új betelepülők nem ismerték, nem ismerhették a terület korábbi történetét, hát fantáziájuk „romantikus” külsővel ruházta fel az új telepítéssű falvak határában levő romokat,

olykor kísértet-járta helynek tartván azokat. De az élet megy tovább – és szükség van az építőanyagra: így hát legyen bármennyire is „szellem-járta” egy-egy ilyen régi rom, az új lakosok többnyire elhordták a kitermelhető téglákat házak, istállók, egyebek építéséhez. A

fenti elnevezések azonban, amit mindig az új betelepülők adtak az ismeretlen romoknak, még jó sokáig, akár a mai napig is tovább élnek. Ez a jelenség – legalábbis

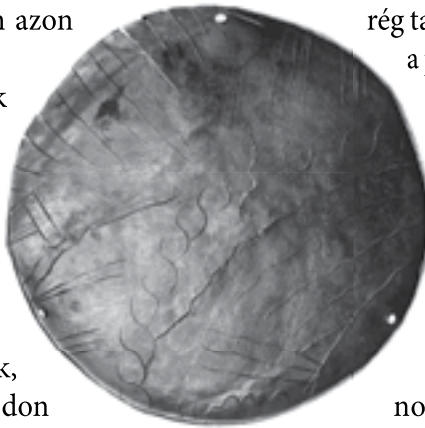

Az ásópapucs

ahogy most látom – elsősorban ott fordul elő, ahova a török kor után olyan új népesség jött, akinek (eredeti származási helyéből adódóan) már nem volt semmilyen ismerete arról, hogy milyen települések voltak korábban azon a vidéken.

De van egy másik „irányzat” is. Ha például egyházi iratok őrzik az egykori neveket, vagy olyanok telepítenek újjá egy-egy falut, akiknek az ősei ott éltek, azok valamilyen módon emlékezhetnek a réges-régi, már nyomaiban sem, vagy csak alig látszó településre. A török hódoltság idején ugyanis a meghódított területek középkori magyar falvai elnéptelenedtek, lakói a környékbeli nagyobb városokban kerestek biztonságosabb helyet, és idővel e régi falvak határát ezek a „nagyvárosok” magukba olvasztották. Az egykori kis falvak házai összedőltek, templomuk egy-két emberöltő alatt rommá válhatott – de a föld, amit művelni lehetett/kellett, megmaradt. Egy idő után egy-egy ilyen kis település teljes határát az adott település nevével jelölték. A számtalan példa közül kettőt említek: Hajós határában van egy terület, aminek több rész-neve is van: Csákányosi földek, Csákányosi dűlő, Csákányosi erdő. Ma már tudjuk: Csákányfő középkori templomos, a török korban elpusztult, és soha többé nem betelepített falura utalnak ezek a megjelölések. De a régi név valamiképpen fennmaradt, nyilván annak köszönhetően, hogy a kalocsai érsekség területéhez tartozott (templomának romját az új német betelepülők, akiknek fogalmuk sem volt a környék múltjáról, Klösterlenek, azaz kolostorocskának hívták). Vagy a közeli Császártól-

tés határában egy, a sokáig még a kalocsai érsekséghez tartozó terület neve Csala. Ezen a helyen a török kor előtt egy Csalaegyház nevű falu volt – nevéből adódóan templommal, melynek alapjait nem-

A csuklós karú mérleg bronz serpenyője

rég találtuk meg. De a példák sora végtelen – és valahol e módszer alapján kell a Kőhegyi Mihály által feltárt Árpád- és középkori település azonosítását megkísérelnünk.

Mert nagyjából a következőkről van szó: a török időkben elnéptelenedett kis falvak magyar lakossága közele, de biztonságos helyre menekült: szomszédos városba, esetleg ahogyan Szeremle vagy akár Sükösd lakosai: a Duna ártere védettnek gondolt részeire. De hát nem mindig voltak hadjáratok, nem mindig voltak háborúk. Maga a falu elnéptelenedett ugyan, de határa jól termő föld volt, ahová az egykori tulajdonosok visszajártak, hiszen élelem nélkül nem lehet élni, a földet folyamatosan művelni kellett. És azok a sokféle magas adók... Ezért egyes középkori települések neve természetesen fennmaradt – nemcsak a magyar földesurak és az egyház irattáraiban, hanem a nép emlékezetében is. Mivel akár a tatárjárás, akár a hódoltság korabeli átmeneti elnéptelenedés nem tartott több száz évig, könnyen elképzelhető, hogy a nagypapa vagy a dédnagypapa pontosan el tudta mondani unokáinak, dédunokáinak, hogy hova is ment, hova is megy dolgozni, hogy hol, milyen nevű határban vannak a család földjei. Ezért sem lehetetlen, hogy egy-egy település

neve – feltéve, ha viszonylag hamar újjátelepült – akár az Árpád-kortól kezdve egészen a középkoron át folyamatosan megmaradt, hiszen átruházódhatott a nem túl kései utódokra.

Óalmás, Hagymásegyház – vagy valami más?

A mai Bácsalmástól nyugatra fekvő nagy kiterjedésű határrész neve Óalmás, ami egyértelműen jelzi, hogy a névadás újkeletű. És ehhez tudni kell azt is, hogy az a település, amit ma Bácsalmásnak nevezünk, 1719-ben alakult meg. A középkori falu neve tehát nem lehetett Almás vagy Óalmás.

A viszonylagos szóegyeztések alapján korábban arra is gondoltak, hogy Almás = Hajmás = Hagymás, és ez szinte egyenesen vezetett oda, hogy erre a vidékre tegyék az egykori Hagymásegyház nevű falut. Szinte új tanulmányt igényelne a cáfolat részletes kifejtése, ezért itt csak kutatásaim jelenlegi végeredményét foglalom össze: Hagymásegyház nem Bácsalmás környékén, hanem a mai Csávoly déli részén lehetett, s nevét egy Hajmáspusztá nevű terület is őrizte.

De akkor mi lehetett a mai Bácsalmás középkori elődje?

Halmos középkori falu – Halmas/Halymas a kora újkori település

A mai óalmási határrész egy területét, és éppen azt, ahol a középkori templom körüli temető előkerült, *Halmosnak* nevezik. Ez a név előfordul késő középkori, kora újkori forrásokban is. Az 1570. évi defter *Halmas* falut említ ezen a területen (nem tévesztendő össze az 1578-as defterben Zombortól keletre jelzett Halomházzal!), ahol ezidőtájt már nem magyarok, hanem röviddel ezelőtt szerbiai területekről felvándorolt rácok-vlahok laktak

egy ideig, akiknek a neve is ismert: Milko Radics primikür fia Palko, Iszmolan Jakov fia Bogoja, Vujics Pavai Diragojlo Pavun, Jovan Pavun, Rajko Blajko, Vukacs Radin fia Radan, Radul Pavun fia Radna, Miroval (?) Vukman fia, Jovan, Vukszan Vojity, Martin Jovan, Bozsityko Gyura, Gradacs Mirko, Viladoszav Marko. És persze az asszonyok: anyák, nagyanyák, feleségek, lánygyermek – de az ő nevüket sem ez, sem az 1578. évi defter (amikor a lakosok jó része kicserélődött) nem őrizte meg. Az új lakosok a környékbeli rácokkal-vlahokkal együtt 1598-ban szerződést kötöttek a magyar királlyal; ebben a szerződésben a falu neve *Halymasként* szerepel.

Így lett a középkori *Halmos/Halmasból* elnéptelenedése során, és mert a török kori adószedők nem feltétlen tudtak jól magyarul (bár nyilván sokkal jobban, mint az időszakosan itt letelepedett rácok és vlahok), a defterekben már csak *Halmas*; majd a császári-királyi hivatalnok tolla nyomán *Halymas* – ami oka lehet annak, hogy a *halymas*=tkp. hajmas hangalakból tévesen Hagymásra, Hagymásegyházra is gondolhasson a kutató. A másik névváltozatot figyelembe véve: így lett *Halmasból* Almás. De a határelnevezés mind a mai napig

szívósan ragaszkodik a legvalószínűbb egykori névhez: *Halmoshoz*.

Az elnéptelenedéstől az újratelepítésig

A Szerbiából a 16. század közepe táján betelepült rácok és vlahok nem laktak folyamatosan az egykori Árpád- és középkori települést (temetőjüket egyébként is a szokásaiknak jobban megfelelő, de a falutól igen távol eső részen alakították ki, ott, ahol a Bokodra vezető út Madaras és Katymár irányába kanyarodik), de jelenleg nem tudjuk pontosan rekonstruálni, mennyire volt élet Halmos/Halmas/Halymas faluban a 17. század első felében. Ekkorról maradt ránk ugyan néhány összeírás, de ezekből csak annyi derül ki, hogy a kis településen alig laktak – hogy kik, nem is tudjuk. A vidék a 17. század végére szinte pusztává vált.

Arról, hogy hogyan – és pontosan kikkel – népesült be újra a pusztává vált mai almási vidék, csak szórványos és bizonytalan adataink vannak, melyek egyedüli forrása a szabadkai ferences rend levéltárában őrzött protocollum: „A Rákóczi-háborúk zűrzavaraiban az Ó-Almásan álló község elnéptelenedett: lakói védettebb helyre húzódtak, úgy, hogy 1703-

ban mint kamarai pusztát tartják számon. 1711-ben újra betelepült és lakói visszatértek. 1714-ben újra mint község szerepel a bajai járásban. Van községi bírója és 7 adófizető gazdája. De a békés fejlődés el sem kezdődhetett, mert 1716-ban újra hadak útja lett e vidék: a királyi seregek a török ellen indultak Bánát visszafoglalására. A hadakjárása mérhetetlen kellemetlenséggel járt akkor is. Elhagyták otthonukat és védettebb helyen kerestek menedéket. A jánoshalmiakkal és katymáriakkal együtt Szabadkán húzták meg magukat. Nem sokan lehettek, mert a három község lakói húsz nyomorúságos viskóban húzták meg magukat. A háborúságok 1718-ban véget értek, de az elmene-kült almásiak nem költöztek vissza régi helyükre Ó-Almásra, hanem új hazát választottak maguknak: megvetették a mai Almás alapjait” – amint az előbb idézett ferences rendi évkönyv elbeszéli. Ugyanezt mondja egy 1728-ból származó, a község levéltárában őrzött feljegyzés is. Eszerint az almásiak 1716-ban szétszéledtek, de 1719-ben hagyták el végérvényesen Almást, azaz Ó-almást. Mindezt összevetve láthatjuk, hogy a mai Bácsalmás keletkezésének éve: 1719.

A templom apszisának árka (Fotó: Kőhegyi Mihály, 1964)

Halmos/Halmas/Halymas egykori falu – ma

A mai kor sem kíméli az Árpád-korban alapított, a tatárjárás után újraterülepített, a török támadások első hullámai során újra elhagyott, majd a 16. század közepén szerbiai eredetű rácokkal-vlahokkal átmenetileg betelepített, a 17. század második felében már igen gyérren lakott falucskát. A mátételkei víztározóhoz építendő szervízút ugyanis részben érinti a lelőhelyet, ezért szinte napra pontosan 48 évvel az első régészeti feltárás után újra veszélyeztetve látszott az egykori Halmos egy része.

A 2012. évi régészeti helyszíni szemle során Sz. Wilhelm Gábor és munkatársai megállapították, hogy a „talajművelés erőteljesen pusztította a lelőhelyet, a felszínen nagy mennyiségű emberi csont és építési törmelék hevert. Az előzetes felmérések során úgy tűnt, hogy a tervezett szervízút nyomvonala érinteni fogja a temető szélét, ezért indokoltá vált ennek a szakasznak a megkutatása. [...] a domb partosabb részeitől egy

Árpád-kori település objektumai kerültek elő, helyenként középkori jelenségekkel felülrétegezve. A domb É-i végénél kissé megritkultak az objektumok, illetve a humusz jelentősen megvastagodott, így nem volt indokolt a további feltárás ezen a szakaszon.”

A több rétegben egymásra ásvott telepobjektumok (elsősorban árokszakaszok) is igazolták a település hosszú ideig tartó életét.

A feltárt templommaradványok nyugat felől (Fotó: Kőhegyi Mihály, 1964)

A néhány gödörből előkerült leletanyag alapján a falut valamikor a 10–11. század fordulóján kezdték használni, de előkerültek 14–15. századi kerámia- és kályhaszemtöredékek is. A jelenkori kutatók tehát megerősítették Kőhegyi Mihály feltételezését a temető, a templom, és természetesen ezzel együtt a település használati idejét illetően.

Bár nagyobb terület leletmentésére sajnos nem kerülhetett ez alkalommal sem sor, II. Géza különleges dénárja és egy csuklós karú mérleg bronz serpenyője, melyet egy korábbi vésett díszű tálból alakítottak ki, mindenképpen ritka leletnek számítanak. És még mi minden lehet a földben ott, az Árpád- és középkori Halmos, a török kori Halmas/Halymas, azaz a mai Bácsalmás közvetlen elődje területén – talán sosem fogjuk megtudni... ❁

Köszönöm Vida Ágnesnek a rajzokat, és Sz. Wilhelm Gábornak, hogy idézhettem leletmentési dokumentációjából.

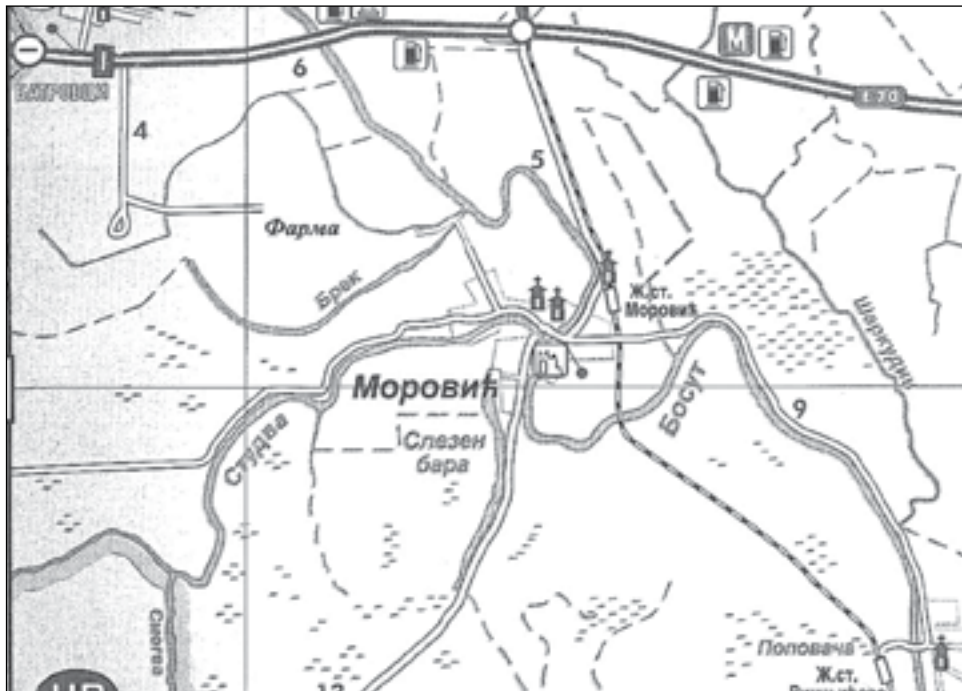
Maróti rejtély

Pecze Rózsa, Ada

A történelmi források szerint a maróti vár maradványai a Bosut és a Studva folyó összefolyásánál találhatók. A trapéz alakú téglavár hossza 90 méter, legnagyobb szélessége 75 méter. Helyenként még ma is jelentős részletek láthatók a két, néhol két és fél méteres vastagságot is elérő falból.

1699-es vázlatok tanúsága szerint (egyik rajz Marsigliótól, a másik Weigeltől származik, egyes források szerint Weigel vázlata 1700-ban készült) a fal ekkor még épségben volt, az 1936-os fölmérésnél a fal már jóval hiányosabb, nyugati részét már csak nyomvonal jelzi.

2013 februárjában jártam Maróton, s a vár tégláinak további „hasznosítását” (elhordását, beépítését, megrongálását) konstatáltam. A nyomvonalak alapján még az is sejlett, hogy nem csak a trapéz alakú várat, hanem a két, földnyelvet

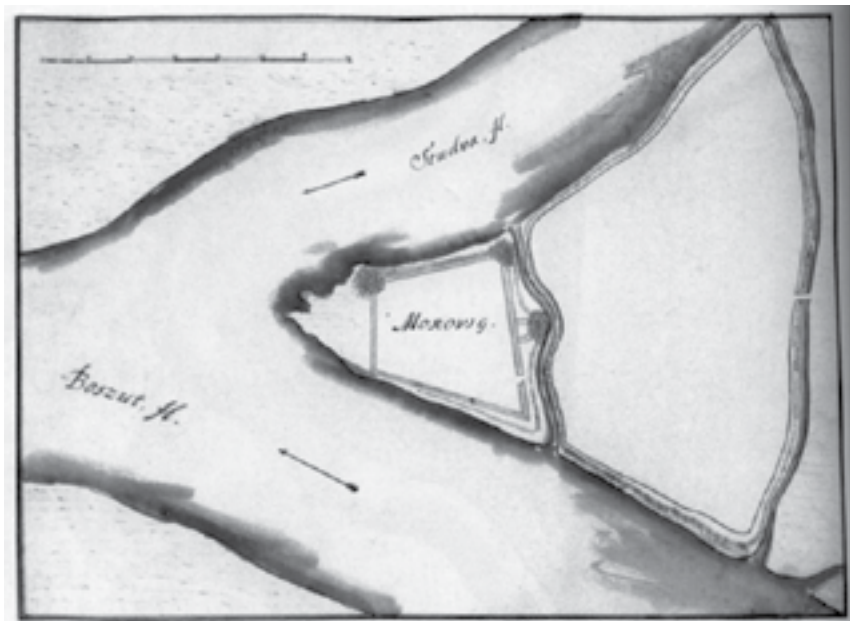
Marót és környéke turisztatérképen (térképrészlet, Auto-turistička karta Srem i Fruška gora, 1:120 000, Merkur-SV, Beograd)

átvágó csatorna közét is valamikor fal övezte. A belső (a várhoz közelebbi) és a külső csatornát is föltöltötték azóta. Az egykori belső átvágás két híddal kapcsolódik a

város többi részéhez (ez a második katonai fölmérés térképszelvényén is látható). Ugyanakkor elbűvölt a vízzel körülölelt helyszín; s a tény, hogy őseink uralták a két folyó

A maróti vár maradványai (a szerző fotója)

Marsigli 1699-es vázlata (www.varak.hu)

erejét, felkeltette érdeklődésemet a régi csatornák és zsiliprendszerek iránt. Vissza kellene még jönnöm ide, gondoltam, s a kívánságomat pár óra múlva az is fokozta, hogy a városon kívüli kis temetőben található, XIII. századi templomról egyetlen, szürkés fotót sikerült készítenem, a többi fölvetelnél esőcseppek hullottak az objektívre (a szél miatt ezt nem sikerült esernyővel kivédenem).

Az egyik legrészletesebb leírást Marótról Kalapis Zoltán jelentette meg a Bácsország millenniumi számában Egy „elszört” XIII. századi magyar emlék Szerémségben címmel. Írása elsősorban a XIII. századi templomról szól, de beleértette a várral kapcsolatos, általa fellelt adatokat is. Szóvá teszi az

A vár a II. katonai felmérés térképszelvényén a 19. század közepén

érdeklődés szinte teljes hiányát, a vár és a templom elfeledettségét még a Trianon előtti Magyarország részéről is. Egy egész sor kiadvány egyszerűen elhallgatja a maróti vár és templom létezését.

Érdekességgként megemlíteném, hogy ezen a téren például a Révai lexikon 1915. évi XIII. kötete szinte „bőbeszédűnek” számít. Kalapis Zoltán nyomán idézem: „Maróti vár, Morovics, a Boszut (hajdan Báza) mellett. A híres Maróthy-család ősi fészke. Ennek kihalásával Korvin Jánosé volt. 1526-ban foglalta el a török.”

Hogy mennyire nem volt téma a huszadik század elején a szerémségi magyar emlékek, de még a római emlékek sorsa sem, azt jól példázza, hogy tudomásom szerint nem okozott közfelháborodást a sirmiumi (Sremska Mitrovica-i, szávaszentdemeteri) 14 km hosszú, 8-10 méter magas római vízvezeték lerombolása és annak a Nagyolaszi (ma Mandelos) felé vezető útba történő beépítése sem (1908), amit a városvezetés határozata alapján hajtottak végre. Ugyanígy megemlíti, hogy vagy szűkszavúak, vagy hallgatnak a két világháború közötti és a második világháború utáni források is. Munkájában kitér a

horvát szakirodalomra, ahol szintén hasonló a helyzet.

Kalapis Zoltán írásából értesülök Rókey Péter újvidéki egyetemi tanárnak a Maróthy család történetével foglalkozó, 750 oldalas doktori értekezéséről (Belgrád, 1983) is, és azon csodálkozom, hogy ez a munka, vagy legalább egy kivonatos, rövidített változata nem vált a vajdasági, és általában a magyarság közkincsévé (itt fölvetődik az a kérdés is, hogy hogyan lehetne egyáltalán hozzájutni).

Napjainkban valamivel több szakmunkában vagy tájékoztató jellegű kiadványban találjuk meg a vár és a templom történetét. Ezekben a leírásokban kisebb-nagyobb eltérések, különbségek, ellentmondások találhatók. Mégis jelentős kiindulópontot jelenthetnek az érdeklődő számára, ezenkívül pedig sokkal részletesebbek, mint a már említett Révai lexikon leírása.

Ilyenek például Csorba Csaba Marótról szóló története (A törökverő Marótiak ősi fészke alcímmel) Regényes váraink c. könyvében, vagy a www.varak.hu honlapon található leírás (Karczag Ákos, Szabó Tibor és Szatanek József terepbejárásának kísérszövege).

Gere László: Várak Szerémségben c. munkáját is figyelmebe ajánlom a várak, így a maróti vár iránt érdeklődőknek (megjelent a Bácsország 2001/IX-XII. számában).

A két világháború közti időszakból mindenféleképpen meg kell említenünk Gjuro Szabo: Sredovečni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji (1920), valamint Rudolf R. Smit és Gyorgye Boskovics Középkori várak a Vajdaságban c. munkáját (1939, Szatanek József 2002-ben fordította magyarra).

A legtöbb eltérés a vár történetében a XVI. századi időszakra vonatkozó adatokban van. Mind a tulajdonos személyét, mind a török megszállás időpontját illetően.

A középkori Magyarország valamikori déli területein a háborús időszakokon kívül várrombolással járt a karlócai (1699), a pozsareváci (1718) és a belgrádi (1739) békeszerződés is. Jellemző, hogy békeidőben is várakat romboltak, például a két világháború közti időszakban, amelyek közül leglátványosabb talán a Belgrád melletti Avala hegyen lévő egykori Zsrnov (Zsarnó, Sarnó) várának lerombolása 1934-ben, hogy helyére megépítsék az Ismeretlen Hős emlékművét. Épületanyagként végezte Racsa vára, Szávakölpény északnyugati fala és több más objektum is.

A várrombolást azért említem, mert nem tartom valószínűnek, hogy egy olyan korszakban, amikor fizikailag lerombolnak és eltüntetnek egy emléket, maga a vártörténet eközben sértetlen maradna (nemcsak a lerombolt, hanem a közeli, megmaradt váraké is), így sokkal nehezebbé válik bármilyen állításnak a bizonyítása, meg az új, valótlán állítások cáfolása. Továbbá, magához a romboláshoz viszonyítva, már gyerekjáték egy szöveget megváltoztatni. Az ellentmondásos adatok tisztázásakor ezt is figyelembe kellene venni...

Érdemes lenne tovább kutatni a török forrásokban is egy várrajz után, mert a II. katonai felmérés megtekintésekor felmerült bennem a gyanú, hogy a várkomplexum esetleg több mesterséges szigeten terülhetett el. A Maróti család kihalásakor (1476) hetvenkilenc falu tartozott az uradalomhoz, már csak emiatt is

jelentősebb központnak kellett lennie, valamint a Boldogságos Szűzről elnevezett templomot XXIII. János pápa 1414-ben társaskáptalani és prépostsági rangra emelte, ezért kolostort és más rangos egyházi épületeket kell feltételeznünk a templom közelében. A II. katonai felmérés térképén pedig, alig valamivel több mint 2 km-re nyugatra a téglavár maradványaitól egy önmagába záródó, mintegy 3 km átmérőjű mesterséges csatorna nyílik a Bosut folyóból, amelyen belül három területet is városként jelöl a fölmérés. Tudomásom szerint ezt a helyszínt még senki sem említette Maróttal kapcsolatban. A „Kanal Brek” néven bejelölt, három részből álló várost övező csatorna ma is felismerhető. A második világháború után a katonaság tulajdona lett a környék. Erdőgazdaság és mezőgazdasági birtok is tartozott hozzájuk. A csatorna azt a csirkefarmot veszi körül, ahol a közelmúltban a katonaság szükségletei számára termelték a tojást.

Nincs adatom arról, hogy mikor pusztult el a város, illetve a három város szóval jelölt terület. A csatorna mindenféleképpen mesterséges.

Ugyanez a katonai fölmérés a település szélén lévő Boldogságos

A XIII. századi, Mária mennybemeneteléről elnevezett templom
(a szerző fotója)

A csatornával övezett, három részből álló város a II. katonai felmérés térképszelvényén

Szűzről elnevezett középkori templom helyén egy kis, Rókus nevezetű kápolnát jelöl. Ez nagyjából megfelelne egy településen kívüli, vagy településszéli kápolna nevének, Szent Rókus neve ugyanis a járványokkal, betegségekkel és az ebből adódó félrevonulással kapcsolatos. Ezt a kápolnát vagy templomromot építették át védelmi célokra 1705 és 1723 között. Ekkor vált erődtemplommá, és ekkor kapta 25 méter magas, kereszt alakú lőrészekkel ellátott tornyát. A román kori szentély és a későbbi gótikus elemei megmaradtak. Mai neve pedig Mária mennybemenetele, és az egykori prépostsági templomnak tartják. Ugyanakkor Maróton a mai katolikus templom viseli a Szent Rókus nevet. A pravoszláv templomot is a Szent Szűzanyáról nevezték el. Egy

templom pedig nemigen változtatja a nevét, akkor sem, ha a régi épülete helyén új épül. Már csak ezért is érdemes lenne a templomtörténeteknek is alaposabban utánanézni, hátha – bár első pillantásra merésznék tűnik a föltételezés – a ma várnak tartott helyen volt az egyházi központ.

(Ha pedig a városszéli, XIII. századi templom valóban a társaskáptalan temploma volt, akkor annak közelében kellene lennie legalább egy kisebb, egyházi jellegű városka maradványainak.)

A zavart fokozza, hogy a II. katonai felmérésen a Marót város elnevezést jelentő Morović névnél zárójelben „gr kirche” jelölés szerepel, ami valószínűleg a „nagy templom” kifejezés rövidítése.

Evlia Cselebi, a híres török utazó tehát 1664-ben járt Maróton. Négy-szög alakú, kis téglavárról ír, mind a négy tornyán egy-egy bástyával, amelynek belsejében egy kis dzsámi, ötven, deszkával fedett ház, magtár, lőszerraktár és tíz ágyú található.

Két vaskapun keresztül közelíthető meg, egyik a szárazföld, másik a Bosut folyó felé néz. Mindkét kapu előtt a Bosut vizével tele árok található, és a szárazfölddel egy-egy felvonóhíd köti őket össze. A hidakat este felvonják. Az árkok szélesek és mélyek.

A várat a parancsnok (dizdár) és ötven főnyi legénység lakja. A váron kívül kétszáz impozáns, jó állapotban lévő, deszkával fedett ház található. Ezt a várost a várból lehet megközelíteni két hídon keresztül. A híd tetején csak egy fogadó (hán)

áll, valamint itt található két mecset is. A város minden lakója bosnyák. Bazár és csarsi híján vasárnaponként tartanak vásárt.

Ez a leírás a ma ismert vármaradvány helyét idézi, bár a trapéz alakú várrész kissé szűkös ötven ház, egy dzsámi, egy magtár és egy lőszerraktár számára. Megpersze fölvetődik a kérdés, hogy mi van, ha netán a legénység valamelyik tagjának csibukozni támad kedve a lőszerraktár közvetlen közelében.

Ezért valószínű, hogy a várhoz, mint ahogy azt már említettem, a földnyelvet átvágó két csatorna közti terület is hozzátartozott. Cselebi Maróttal kapcsolatban azt is megemlíti, hogy sok kertje van.

A kertek és a kétszáz házas város lehetséges helyszínén aztán szépen el lehet gondolkodni, valamint azon is, hogy vonatkozhatott-e leírásának a várral vagy a várossal kapcsolatos bármelyik részlete a Brek nevű csatornával körülerített részre, vagy pedig már Cselebi idejében

romokban hevert mind a három „város” szóval jelölt hely.

Némelyik csatorna, vízfolyás helyzete már Cselebi idejéig is megváltozhatott, napjainkig meg még inkább. Emiatt további rejtélyt jelent a Marót közeli „kraljeva skela” (király réve, szó szerinti fordításban: kompjá) helye a II. katonai felmérésen. Vonatkozhat például a boszniai hadjáratra induló Mátyás királyra, esetleg Zsigmond királyra is, akinek éppen Maróti János volt az egyik leghűségesebb embere. A jelölés alapján ugyanis nehéz eldönteni, hogy pontosan honnan hova kelt át a király.

A trapéz alakú várrész a www.varak.hu története alapján 2007-ben magántulajdonban volt. 2013-as látogatásom szintén ezt támasztja alá, azzal, hogy a vár lakója a helybeli pravoszláv pap. Az ő vártörténete szerint a várat Stefan Štiljanović despota építette, talán (nem emlékszem, hogy pontosan melyik évszámot mondta, ezért írom az évszám leggyakrabban szereplő hivatalos változatát) 1508-ban. A Szilánovics István néven is

ismert történelmi személyiség szerepének elemzése pedig szintén egy külön történet. ❁

Irodalom

1. A II. katonai felmérés térképei, <http://mapire.staatsarchiv.at/hu/complete/?zoom=13&lat=45.0148&lon=19.22382>
2. **Kalapis Zoltán:** Egy „elszórt” XIII. századi magyar emlék Szerémségben. Bácsország, milleniumi szám, Szabadka, 2000.
3. Sirmium, Wikipédia
4. Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon, http://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_es_tarsaskaptalanok_a_kozepkori_Magyarorszagon_Monasteries_and_Collegiate_Chapters_in_Medieval_Hungary_-_Budapest_Arcanum
5. **Csorba Csaba:** Marót (a törökverő Marótiak ősi fészke), Regényes váraink, Magyar Könyvklub, 2002, Budapest
6. Marót, Wikipédia
7. Marót-Morović, A történelmi Magyarország várai, www.varak.hu (utolsó frissítés: 2014. május 09., 11.00)
8. **Gere László:** Várak Szerémségben, Bácsország, 2001/IX–XII., Szabadka, 2001.
9. **Gjuro Szabo:** Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Matica Hrvatska, Zagreb, 1920.
10. **Rudolf R. Smit – Györgye Boskovics:** Középkori várak a Vajdaságban, Az Újvidéki Történelmi Társaság közlönyomata, Újvidék, 1939.
11. Жрнов, Википедија
12. Sremska Rača, Wikipedia
13. **Evlija Čelebi:** Grad Morović, Putopis, Svjetlost, Sarajevo, 1967. (a közölt részleteket a szerző fordította)

A vár bejáratí része,
bal oldalon mai lakója,
a pravoszláv pap

Egy évezred magyar pénzei

Salamon (1063–1074)

Gerlovics Szilveszter, Szabadka

Az 1053-ban született Salamont apja, I. András 1057-ben megkoronáztatta, és 1058-ban eljegyezte IV. Henrik német-római császár nővérével, a tízéves Judittal. Miután Béla 1060-ban győzelmet aratott I. András és az őt támogató német sereg felett, Salamon sógoránál, IV. Henriknél talált menedéket. I. Béla 1063 szeptemberében bekövetkezett szerencsétlen halála után Salamon a német sereg kíséretében tért vissza Székesfehérvárra, ahol másodszor is megkoronázták. Unokatestvére Géza, a lengyel fejedelem kíséretében betört az országba, és Salamon ismét német területen keresett menedéket. A főpapok közbenjárására Salamon 1064-ben Győrött békét kötött a három unokatestvérével, Gézának átadta a hercegséget, a dukátust, és Pécsen április 11-én, húsvét napján harmadszor is megkoronázták. Salamon tanácsadói anyja és felesége voltak, valamint az ország főúri tisztségeit betöltő német lovagok befolyása alá került. Salamon és Géza herceg közötti viszály 1074-ben nyílt összecsapássá fajult. Korábban, 1072-ben és 1073-ban még együtt vezették a bizánciak elleni bosszúhadjáratot, amelynek során visszafoglalták Székesfehérvárt, majd Kevénél átkelve a Dunán Ništ is bevették. A niši görögöktől sarcolt kincsekkel megrakodva tértek vissza Kevére, ahol elváltak útjaik. A német lovagok, köztük Vid, bácsi főispán Géza megsemmisítésére biztatták Salamont. 1074 februárjában Nagyivánnál Salamon megfutamította a felkészületlen Géza seregét, de ő március 14-én Mogyoródnál, László segítségével döntő győzelmet aratott Salamon serege felett. Salamon híveivel Moson, majd Pozsony várába menekült,

Salamon király segítséget kér IV. Henrik császártól (Képes Krónika)

kült, Géza pedig trónra léphetett. Salamon tett ugyan még néhány kísérletet a trónja visszaszerzésének érdekében, de sem Géza, sem az őt követő László királyságát nem tudta megdönteni. Az egyik legenda szerint 1087-ben Chariopolisz közelében a besenyők Bizánc elleni hadjáratában vesztette életét, egy másik szerint szerzetesként az isztriai Pólában (Pula) halt meg. Gyermekei nem maradtak, özvegye, Judit hercegnő 1088-ban másodszor is férjhez ment.

Salamon **négy pénztípust** veretett, amelynek mindegyike merőben eltér elődei I. István dénárjainak mintájára vert pénzeitől. Sógora segítségével német pénzverő mestereket hozatott az országba, akik a kor német, első-sorban kölni érmeképek hatására Salamon dénárjainak előlapjára – az addigi magyar pénzverés történetében először – a király térdalakos vagy mellképét vészték. Első három dénártípusának hátlapján a körirat még a magyar érmék előképét követi, de a negyedikén a felirat előtte, és közel két évszázadig utána sem alkalmazott módon, három vízszintes sorba tördelve jelenik meg. Az érmék mindegyikén fellelhetők a

sajátosan magyar pénzverő jegyek, a szigrlák. A verőtövek készítéséhez a poncolásos és vésési technikát kombinálták. Salamon dénárjai közül az első, de főleg a negyedik típus fordul elő gyakrabban a történelmi Magyarország déli részein, főként a Duna mentén, de tudomásom van több példány kelet-szerbiai, sőt bulgáriai előkerüléséről is.

Az eddigi ismereteink alapján kialakult korrend szerint Salamon

Salamon első dénárjának előlapi vas felső verőtöve, a legkorábbi fennmaradt középkori magyar verőtő (MNM, Budapest)

első dénártípusának (Huszár 14) előlapján a térdalakos király szerepel szemből ábrázolva, felemelt karokkal, derékban húzott, galléros, bő palástban, fején abroncskorona, amelyet három háromágú oromdísz, kétoldalt pedig egy-egy halántékcső ékesít. (Az első, szentistváni zárt koronához hasonló ábrázolás elsőként II. András pénzein jelenik meg.) A király bal és jobb oldalán, alakjával tagolt, az óramutató irányával megegyező körirat: S – ALOM – ONIRE – X. Az, hogy a király neve a szokásos nominativus helyett genitivusban jelenik meg, kizárólag Salamon pénzein jelentkezik. A hátlapon a kettős vonalkört áttörő keresztből az óramutató haladásának

irányával megegyező, az országot jelölő körirat: APANNONENI. Mindkét körirat vésnői betű- és körirathibák számos változatában, sőt retrográd írásmódban is ismert. Az érmék átmérője 17,0–18,0 mm, átlagsúlya 0,68 g, finomsága 86,8%. 1 font (408 g) 13,9 latos ezüsből 600 darab dénárt vertek.

Salamon első dénártípusa. Átmérője 18 mm, súlya 0,70 g (a szerző gyűjteményéből)

Salamon **második dénártípusának** (Huszár 15) előlapja megegyezik az előzővel, de annál kisebb, vésete viszont valamennyivel finomabb. A hátlapon kettős vonalkör között, amelynek belső körét a kereszt nem töri át, az ország egész területét jelentő körirat: +PANONIATERA. A pontatlan köriratok változatain túl egy lapú, brakteátaszerű veretben is előfordul. Az érmék átmérője 14,0–16,5 mm, átlagsúlya 0,49 g, finomsága 84,3%. 1 font (408 g) 13,4 latos ezüsből 832 db dénárt vertek.

Salamon **harmadik dénártípusának** (Huszár 16) előlapján két

Salamon második dénártípusai. Az első – átmérője 16 mm, súlya 0,54 g – hátlapján tévesen +PANONAITERA körirat; a második – átmérője 16 mm, súlya 0,41 g – hátlapi érmekepe csupán nyomaiban kiverve, ezért az előlapi érmekep brakteátaszerűen rajzolódik ki rajta (a szerző gyűjteményéből)

gyöngykör között +REXSALOMONI körirat. A belső gyöngykörön belül a király szembe néző, koronás feje, alatta csupán a palást gallérjának kivágása látszik, mindkét oldalon egy-egy kereszt. A korona oromdíszei és a halántékcüngők csak pontokkal jelezve. A hátlapon a kettős vonalkör között +PANONAI körirat, közepén kereszt, szárai közt egy-egy ékkel.

Salamon valamennyi pénztípusa közül ez fordul elő a legritkábban. Átmérője 13,0–14,0 mm, átlagsúlya 0,58 g, finomsága 84,8%. 1 font (408 g) 13,6 latos ezüsből 704 db dénárt vertek.

Salamon harmadik, rendkívül ritka dénártípusa. Átmérője 13,5 mm, súlya 0,54 g (Rauch – Nudelman 4. árverésének 16. tétele, 2008)

Salamon **negyedik dénártípusa** (Huszár 17) készült a legtöbb méret-, kör- és feliratbeli változatban, miután előfordulásának gyakoriságából ítélve a leghosszabb ideig és legnagyobb számban verték. Előlapján kettős gyöngykör között az óramutató haladásának irányában +REXSALOMONI körirat, a belső gyöngykörön belül a király koronás mellképe, nyitott tenyerű jobb keze

Salamon negyedik dénártípusai. Az első nagylapkás, átmérője 17 mm, súlya 0,74 g; a második átmérője 14 mm, súlya 0,37 g, hátlapi felirata vékonybetűs, a harmadik hátlapi felirata tükörírással, átmérője 16,5 mm, súlya 0,56 g (a szerző gyűjteményéből)

felemelve, baljában kereszt. A korona és díszai az első dénárján ábrázolttal azonos. A különböző átmérőjű vonalkörbe helyezett hátlapi felirat, költni hatásra, három vízszintes sorba tördelten szerepel: +PA/NON/IA. E felirat is gyakran betűhibás – P helyett D, fordított állású N –, ismert tükörírással is. Átmérője 13,5–18,5 mm, átlagsúlya a méretbeli különbségekből fakadóan nagy szórást mutat, az ép példányok súlya átlag 0,47 g körül mozog, ami azt jelenti, hogy 1 font (408 g) 13,6 latos, azaz 85,3% finomságú ezüsből 826 db dénárt vertek. ✿

Irodalom

GLATZ Ferenc szerk.

2000: *A magyarok krónikája*. Magyar Könyvklub Kiadó, Budapest

HUSZÁR Lajos

1979: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Corvina Kiadó, Budapest

KINCSES Gyula

2003: *Az Árpád-házi uralkodók pénzverése és királysága*. A szerző kiadása, Debrecen

KOVÁCS László

1997: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. MTA Régészeti Intézete, Budapest

PALLOS Lajos – TORBÁGYI Melinda – TÓTH Csaba

2012: *A magyar pénz története*. Kossuth Kiadó, Budapest

Salamon tett először kísérletet Magyarországon a Nyugat-Európában már alkalmazott, **periodikus pénzüjtési rendszer** bevezetésére. Ez azt jelentette,

hogy az uralkodó két-évente, évente, vagy akár évente többször is új pénzt bocsátott ki, amelyre az előtte forgalomban volt pénzt mindenkinek át kellett váltani, azt a pénzforgalomban tovább használni tilos volt. Az átváltás egy az egyben, szabott árfolyamon történt, levonva a régi pénz értékéből bizonyos százalékot. A kincstár ebből eredő bevételeit nevezték a kamara hasznának (lucrum camerae).

Ismertető Ninkov K. Olga Az idő arcai I. című könyvéről

(Megjelent 2013-ban a Szabadkai Városi Múzeum kiadásában)

Ninkov K. Olga művészettörténész pár évvel ezelőtt egy nagyszabású program megvalósítását tűzte ki célul. Elhatározta, hogy a Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának gyűjteményében őrzött összes portrét feldolgozza, kiállításon bemutatja és publikálja. Az első nagy eredmény a 2011-ben nyílt és 2012-ben bezárt nagyszabású időszak kiállítás volt, amelyet a szakma és a nagyközönség is őszinte érdeklődéssel és nagy elismeréssel fogadott. Ekkor a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó időszakból származó, mintegy 222 alkotás került bemutatásra: olajfestmények, pasztellek, akvarellek, rajzok, grafikák, szobrok, domborművek, érmek és fényképek. Stílusukat illetően a barokk, biedermeier, akadémiai realizmus, impresszionizmus, szecesszió, szimbolizmus, expresszionizmus, kubo-expresszionizmus, realizmus, konceptualizmus stb. irányzatokat képviselik. Az ábrázoltak között előfordulnak a puszta, a falu és a város egyszerű, hétköznapi emberétől a nemesi és az értelmiségi réteget képviselő személyeket megörökítő alkotásokon keresztül a városi tisztségviselőket, a magas

rangú történelmi személyeket és uralkodókat ábrázoló portrékig. A fejeportrék, mellképek, derékképek, térdképek, egész alakos ülő- és állóképek egy része hivatalos megrendelésre, többségük azonban az ábrázolt kezdeményezésére vagy az alkotó saját művészi invenciójából készült. A felvonultatott portrék méretüket illetően is széles skálát képviselnek, az egészen kisméretű, miniatűr alkotásoktól, a díszesen faragott keretbe foglalt hatalmas, reprezentatív vásznakig a legkülönbözőbbek fordulnak elő.

A kiállítást 2013-ban követte **Az idő arcai I.** című szerb és magyar nyelven publikált könyv a Szabadkai Városi Múzeum kiadásában. Míg a kiállításon nem láthattuk a művészeti gyűjteményben őrzött összes portrét, addig a 291 oldal terjedelmű kiadványban mind a 450 alkotás szerepel. A kötet első része a 108

művész életrajzát tartalmazza ábécésorrendben. A szócikkekben a lexikális adatok mellett a művészek portrémunkásságáról olvashatunk részletesebben. Az életrajzok után a felhasznált irodalom felsorolása következik. A kötet második része a katalógus, amelyben a szerző 450 portré leírását és színes reprodukcióját közli. A műalkotásokra vonatkozó szakmai adatokon kívül az ábrázoltról is olvashatunk egy rövid életrajzi leírást, amennyiben ismert személyről van szó. Ezt követi az irodalom a személyről és a műalkotásról. Amennyiben ismert a proveniencia, akkor az is fel van tüntetve, majd a kiállítások jegyzéke következik, és az irodalom, amelyben reprodukálva volt a portré. A katalógusrész után 9 oldalon az 1880-tól 2012-ig tartó időszak azon kiállításainak jegyzéke következik, amelyeken szerepeltek a portrék. Majd 15 oldalon a források és az irodalom jegyzéke olvasható, végül a 12 oldal terjedelmű nevek indexével és a névmutatóval zárul a kötet. A könyv mindkét egysége, azaz a művészek életrajzai és a művek katalógusa is nagyfokú szakértelemmel és gondossággal van kidolgozva.

A művészek életrajzait természetesen nem egyforma részletesség jellemzi, mert vannak közöttük olyan nagy jelentőségű művészek, akik munkásságában a portré műfaj fontos szerepet játszott, mint Than Mór, Jakobey Károly, Szirmai Antal, Kernstok Károly, László Fülöp, Jovanović Paja, Nagy István, Oláh Sándor, Balázs G. Árpád, Husvéth Lajos, Pechán József, Csóvich Ilona, Boschán György, Sáfrány Imre, Petrik Pál festőművészek, vagy Telcs Ede, Meštrović Ivan, Almási Gábor, Beslić Ana, Halugin Sava szobrászművészek. Míg ezen alkotók munkásságáról tanulmányok és monográfiák jelentek meg, addig a számos kismesterrel kapcsolatban kevesebb és nehezebben hozzáférhető adatokkal rendelkezünk. Most azonban sok új, eddig ismeretlen adat és részlet került napvilágra éppen azon mesterek kapcsán, akikre korábban kevesebb figyelem irányult. Összességében az életrajzok összeállítását komoly kutatómunka előzte meg. Ninkov K. Olga a Szabadkai Városi Múzeumban közel két évtizede foglalkozik a Művészeti osztály gyűjteményével, illetve a vajdasági művészettörténettel, így számos olyan témát kutatott már, amelyek megelőlegezték és elősegítették ennek a nagy és átfogó programnak a megvalósítását. Itt említjük meg azt is, hogy a Szabadkai Városi Múzeum restaurátorának, Korhecz-Papp Zsuzsannának a munkája is hozzájárult némely

korai portré szerzőjének azonosítását illetően, ahogy a tárlat élményét is emelték a restaurált művek.

Ninkov K. Olga a katalógusrész összeállításánál is komoly kutatómunkát végzett. Az egyes művekkel kapcsolatban a kiállítások és irodalom felkutatása, gondos összeírása értékes eredmény. Külön érdeme a szerzőnek, hogy az ábrázolt személyekkel kapcsolatban rövid életrajzot közöl, különösen nagy segítséget jelentenek az olvasónak a kevésbé ismert, inkább csak lokális jelentőségű személyekkel kapcsolatban közölt adatok. A források, az irodalom és kiállítások jegyzéke az mellett, hogy a szerző alapos, minden részletre kiterjedő kutatómunkájáról tesz bizonyosságot, egyúttal a téma szerteágazó jelentőségét is igazolja.

A nagyméretű, keménykötésű könyv dizájnja és tördelése Szalma Viktória, szabadkai grafikus munkája. A könyv színes borítóján festményrészletekkel kitöltött két fríz fut végig, köztük aranybetűkkel két nyelven a könyv címe. A kötet első részében, a művészek életrajzainál folytatódik a borítón elkezdett gondolat, azaz némely művésznél a szöveg között egy-egy alkotásának a részlete kapott helyet, így terelve az olvasó érdeklődését a műalkotás egészének a megismerésére, illetve a részletes katalógusra. Az igényes grafikus munkának köszönhetően látványában vonzó, jól áttekinthető és könnyen

használható könyvet tarthat a kezében az olvasó. Itt említjük meg, hogy a kitűnő minőségű, reprodukálásra alkalmas fotókat Hevér Miklós, a Szabadkai Városi Múzeum fotósa készítette. A Szabadkai Városi Múzeum kiadói tevékenységét dicséri a kötet közreadása. A kiadvány egyébként az év legszebb Vajdasági Magyar Könyv Díjjal lett kitüntetve a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség részéről.

Végül azt is fontos hangsúlyozni, hogy a könyv minden érdeklődő olvasó számára hasznos ismereteket közvetít. Szakmailag pedig nem csupán a korral és témával foglalkozó művészettörténészeknek szolgálhat kézikönyvként, hanem a vidékünk kultúrtörténetét, történelemét és néprajzát kutatók számára is hasznos információkat tartalmaz. A kutatómunka és prezentációjának felismert jelentőségéről tesz tanúbizonyosságot a tény, hogy a Szabadkai Városi Könyvtár a könyvet az év legjobb helytörténeti kiadványaként díjazta 2013-ban, a Városi Könyvtár Napján.

Önmagában, az időben korlátozott ideig tartó *Idő arcai* időszaki kiállítás is nagy, erőpróbáló vállalkozás volt, azonban a könyvet, Ninkov K. Olga művészettörténész hatalmas, egyszemélyes munkáját még nagyobb jelentőségűnek tartjuk, mert a feltárt eredményeket maradandóvá tette. ✿

Baranyi Anna

Korhecz Papp Zsuzsanna: „Mathias Hanisch pictor Imperio”

Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő. Matijas Haniš kasnobarokni putujuči slikar

Szabadkai Városi Múzeum / Gradski Muzej Subotica, 2014

Immár sorozatot jelöl ki Korhecz Papp Zsuzsanna második kis-monográfiája: Sebastian Stettner budai barokk festőművész után a Prágából Zomborba érkezett 18. század végi festő, Mathias Hanisch életműve került általa feldolgozásra. A múzeumi, restauratori kezdeményezést követték a levéltári és művészettörténeti kutatások, de elsősorban a személyes felfedezőutak teljesítették ki a késő barokk vándorfestő életművét olyannyira, hogy az első folyóirat-cikkek nyomán könyvet, mi több, mozdítható alkotásai összegyűjtésével kiállítást is érdemelt Hanisch Szabadkán, 2014-ben. Ennek a komplex munkának nemcsak elindítója, hanem szervezője és végrehajtója is maga a szerző, a Szabadkai Városi Múzeum restaurátora, a budapesti Képzőművészeti Egyetem doktorandusza, Korhecz Papp Zsuzsanna. Ő Szilárdfy Zoltán pap-művészettörténész tanítványaként elsajátította a kutatás hagyományos módszertanát, és szorgalmát remek íráskészséggel társítva, eredményeit sorra a szakma és az érdeklődők elé tárja. Munkája hiányt pótló: a Vajdaság barokk művészete régóta kiesett a magyarországi művészettörténet látóköréből; 19. századi irodalmi adatokra hivatkozunk mindmáig, anélkül, hogy tudnánk, fellelhetők-e még az ott leírt műalkotások. A

Ninkov Kovačev Olgával közösen jegyzett 2005-ös, háromnyelvű *Barokk a Vajdaságban* című kis könyv – Hevér Miklós kitűnő, olykor szívfacsaró fotóival – volt az első, amely felhívta a figyelmet ennek a mindenekelőtt a római katolikus egyházhoz kapcsolódó művészetnek a jelenlétére, rejtőzködő, ám európai nagyságrendű értékeire. Felismerte e munka fontosságát a múzeum: értő mecénásként bocsátotta útjára a következő köteteket is, több nyelven, színes reprodukciókkal, igényes kivitelenben.

Minden művészettörténész álma az a beszédes szignatúra, amit Hanisch egyik utolsó műve, Verbőczy doktor, jogtudós vukovári képmásának hátoldalán hagyott ránk: „Matthias Hanisch Pinxit Ex Nati[on]ae Bohemicae Natus Pragae Ao 1805”; az ábrázolt személyét pedig az előoldali felirat azonosítja. Ahhoz már kell némi merészség és kutatói fantázia, hogy ezt a képet összekössük a Trencsén megyei Kocskóc (ma: Horne Kočkovce, Szlovákia) 1771-ben emelt plébániatemplomának Mindenszentek-főoltárákéval, amelynek jelzése: „Invenit et pinxit Math. Hanik Trenchinii 1790”, önálló kompozíciót értve az „invenit” ige alatt. Utóbbi adat, annak 19. századi közlése egyetlen művel bár, de beemelte a festőt mind a csehszlovákiai lexikonirodalom-

ba, mind pedig a magyarországi barokk festészet kánonjába, azaz Garas Klára *Magyarországi festészet a XVIII. században* című, 1955-ben Budapesten megjelent korpuszába. Magát az oltárképet nem sokan látták, korábban sohasem reprodukálták. E két adathoz, még mindig festmények nélkül, néhány zombori anyakönyvi bejegyzés, valamint a helyi múzeum Keresztrefeszítés oltárképeinek publikációja járult immár három évtizede. Mára, a Hanisch-kiállítás rendezőjének, a kötet szerzőjének hála, csaknem száz oltárkép, szentkép és portré tölti ki a messziről jött cseh festő életét, karakteres művészegyénné formálva az írásos adatok gazdáját.

Kisebb szabadkai múzeumi és folyóirat-közlemények után 2012-ben nagyobb tanulmánnyal jelentkezett Korhecz Papp Zsuzsanna restaurátor a *Művészettörténeti Értesítő* című budapesti, akadémiai szaklapnál Hanisch kibontakozó életművének, hosszú

vándorútjának bemutatására. A szerkesztés során megpróbáltam kontrollálni, pontosítani a rendelkezésre álló adatokat. Ugyanis időközben, hála az internetnek – és az amerikai mormon egyház családkutató ambícióinak –, a csehországi és a szlovákiai templomi anyakönyvek szinte teljességgel hozzáférhetők a világhálón. Hanisch elárulta prágai születését, ami az 1750-es évekre tehető, hála a szerző által az eszéki levéltárban fellelt halotti anyakönyvi bejegyzésnek. Igen ám, de a prágai városi levéltár honlapján egymás után csodálatosan felnyíló matrikulák száma nem kevesebb, mint kilencven! És számos plébánián, valamennyi városrészben tömegesen fordulnak elő Hanischok, természetesen mindenféle névváltozatban. Ezek szerint Prágában Hanischt kutatni éppen olyan reménytelennek látszó vállalkozás, mint Bécsben Schmidtet, Liebet, Krausst – utóbbiak közül egyedül a selmecbányaivá lett Anton Schmidt genealógiája megoldott, hála bécsi akadémiai szereplésének. Hanisch nem volt növendéke az akadémiának, de az valószínűnek tűnik, hogy a sok prágai hasonnevű között festőfelmenői voltak, akiket viszont számon tart a régi lexikonirodalom. A trencsényi anyakönyvek közül viszont a szabadkai kollégáknak sikerült Hanisch fiának keresztelési adatát megtalálniuk. A helyszíni kutatómunka tehát továbbra is nélkülözhetetlen.

Az első és az utolsó névjelzés közötti másfél évtizedből is maradtak fenn levéltári, városi és anyakönyvi adatok, amelyek Hanisch zombori letelepedését dokumentálják az 1790-es években.

De valójában a szignált művek alkotják azt a hálót, amelybe stíluskritikai úton további festményeket behelyezve, a cseh festő délvidéki életműve kikerekedett. A szignatúrák többnyire a képek hátoldalán, a szem elől elrejtve őrződtek meg, így felfedezésük csak a restauratori kézbe vétel során volt lehetséges. A stílus alapján meghatározott Hanisch-képek közül azután egyeseken a munka során „előjött a szignó”, így a feltételezés bizonyosságot nyert – az ilyen eredmény is a művészettörténész álmai közé tartozik, és csak ritkán adatik meg. Esetünkben – utoljára a szépligeti képen – a kutató és a restaurátor személye azonos, tehát szerencsésen lerövidül az attribúció hitelesítésének útja.

Mathias Hanisch műveinek műfaji skálája nem túl széles: csak olajban dolgozott, az oltárképek és a kolostori szentképek sora logikusan vezet el a portréfestészetig. A megrendelők köre is fedi egymást: a vallásos festményeket szabadkai nemes és polgári családok készíttették, élükön bizonyára Nikola Mukicscsal, a ferencesek Havi Boldogasszonyképeinek adományozójával. A 35 tagú ferences portrésorozat – bár nem szignált – feliraton őrzi a donátorok nevét; közülük a Szucsics család portrét is rendelt Hanischtól. A kalocsai érsekség megbízásából pedig a magyar szent királyok függőképeit és hivatalos érsekképmásokat festett a Nagyszeminárium számára. A főpapi sorozat korábbi portrék nyomán készült, csak Katona István kanonok, történetíró arcképe élet után; a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött mellkép a kalocsai

portré másolata. Hanisch maga nemcsak másolt, hanem érdekes módon restaurátorként is működött: 1805-ben felújította a bácsi ferencesek refektóriumi Utolsó vacsora-képét, a pécsi Paulus Senser 1737-es alkotását, és a „renovatio” tényét névjelzése mellett fel is tüntette.

A könyv Hanisch teljes ma ismert pályájának monografikus feldolgozása, amely a szabadkai kiállítás alkalmával jelent meg. Ugyanehhez az ünnepi alkalomhoz kapcsolódik első szövege, a *Püspöki előszó* Pénzes János püspök tollából, míg a szerzői *Bevezető* a kötet célkitűzését, úttörő jellegét vázolja. Külön áttekintés foglalkozik a festő életútjával, forrásadatokkal együtt sorolva fel a konkrét támpontokat, egyúttal vázolva a térség, benne Zombor művészetszociológiai helyzetét a 17. és a 18. században. A nagy kérdés, hogy túl a Habsburg Birodalom nyugatabbi részének képzőművészeti „telítettségén”, mi hajtotta – vagy ki hívta, mi vonzotta – Hanischot Prágából a Felvidéken át éppen Zomborba, bevallottan nyitva marad. Ez imponáló kutatói visszafogottságot jelez, míg az itteni terepen már merészebben következtet a szerző.

A kötet gerince a *Mathias Hanisch művészete* című, átfogó nagy fejezet. Ebben ismét kronológia szerint követi végig a festményeket, és alapos műelemzésekkel szolgál, nem kis részben a jelzetlen, stíluskritikai úton meghatározott műveknek, műcsoportoknak az életműbe történő beillesztése érdekében. De bonyolult ikonográfiai feladatokat is meg kellett oldania a szerzőnek: jól lehet a ferences szentkép-sorozat

képeit feliratuk azonosítja, kilé-
tük, az, hogy valódi, vagy fik-
tív portréről van-e szó, bővebb
magyarázatra szorul. Hasonló-
képpen bemutatásra kerülnek a
kalocsai érsekségen őrzött arc-
képek ábrázoltjai – ezek között
is vannak történelmieket, a Szent
István koronáját hozó Asztrik
érsektől kezdve a tudós jezsui-
ta Hevenes Gáborig. A „nép-
szerűbb” szentek legendájának,
attribútumaiknak ismertetése
mellett alapos történeti – kul-
tusztörténeti – áttekintést ígé-
nyelnek a kegyképek, ahogyan
valamennyi, Hanisch művét őrző
helyszínen, templom vagy kápolna
históriáját is röviden összefog-
lalja a kötet.

*Mathias Hanisch festéstechniká-
ja* – kevés egyszerűs monográfia
képes a művészi eljárás önálló,
tárgy- és szakszerű ismertetésére.
A nagy monografikus kiállítások
külön restaurátort alkalmaznak
e probléma körüljárására, aho-
gyan a német és osztrák barokk
festészeti (sőt, szobrászati) fel-
dolgozásainak technikai meg-
közelítését immár évtizedek óta
Manfred Koller végzi el. Hanisch
esetében – ahogyan Stettnerében
is – Koller csak hivatkozási alap,
szakirodalom; az eredmények a
restaurátor szerző keze munkája,
és nemcsak vizsgálatok, hanem
az értékmentő helyreállítás során
születtek.

A *Katalógus*, amely nem a kiál-
lítás műtárgyjegyzéke, hanem a
festő oeuvre-katalógusa – a kiál-
lított művek listáját az ingye-
nes szórólapon kaptuk kézhez
–, valamennyi festményt színes
reprodukcióval és alapadatok-
kal közöl, beleértve a szignatúra
tényét vagy az irodalomjegyzéket.
A restaurálási dokumentáció lát-

ványosabb példái, majd néhány
vonzó és jellemző festményrész-
let zárja a kötetet. A könyv tudo-
mányos apparátusához bőséges
jegyzetek és teljes irodalomjegy-
zék tartozik – ez utóbbi szolgál
egyúttal a rövidítések feloldására.
A párhuzamosan futó magyar és
szerb szöveget rövid angol nyelvű
rezümé egészíti ki.

Senser, Franciscus Falkoner,
Sebastian Stettner és Mathias
Hanisch a délvidéki barokk fes-
tészeti három generációját kép-
viselik. Elsősorban a katolikus
egyház szolgálatában dolgoztak,
a pécsi püspökség, a kalocsai
érsekség és a ferences rendtarto-
mány keretein belül, azok met-
szésében. Senser Pécs és Eszék
között „ingázott”, Falkonert és
Stettnert Budáról hívták a feren-
cesek alkalmanként a Bácskába.
Hanisch a centrumot kikerülve
érkezett, idősebb társa, Kronovetter
bonyolult itineráriuma Kalocsa,
Zombor, Buda, Bécs és Eger
között még nem teljesen tisztá-
zott. Egy olyan művészeti régió
feltérképezése folyik a szabad-
kai múzeumban, ami átnyúlik a
közigazgatási és politikai hatá-
rokon, és csak egyik, bár széles
szegmense foglalkozik a barokk
korral. A fent felsorolt művészek
Korhecz Papp Zsuzsanna kuta-
tói pályájának állomásait jelzik,
egyben restaurátori működésé-
nek tárgyát.

Hanisch nemzedéke már
búcsúzik a barokktól, ám 1800
körül még nem alakult ki a követ-
kező korszak festészeti nyelve,
kiváltképpen nem az egyházi
festészeté. A katolikus egyház
a barokkot prolongálja, annak
késői, klasszicizáló, közérthető
változatát. Nagyszerű, bécsi pél-
daképek lebegnek a megrendelő

főpapok szeme előtt, és azokat
még sokáig éltetik, akár másol-
tatás útján. Hanisch ezeknek az
igényeknek kívánt eleget tenni,
eleinte a falusi plébániák popu-
láris, elbeszélő színvonalán, és
megtalálta közönségét a délvi-
déki városi polgárság körében
is. Személyes stílusának többféle
„modusa” van, ez még értéke-
sebbé teszi Korhecz Papp Zsu-
zsanna attribúciós munkáját. A
legvonzóbb, klasszikus, mond-
hatni személytelen a híres ere-
detik nyomán festett kegyképek
stílusa, tökélyre vitt kivitelezése.
A másik véglet a ferences port-
résorozat: igyekvő megoldásai
sok önismétlést tartalmaznak,
inkább grafikus, mint festői
hangsúlyokkal. A kortárs port-
rét, élükön Katona István kitűnő
képmásával a jellemábrázolásra
koncentrál, egyszerűségük a
korai romantika, az ún. bieder-
meier arcképfestészet erényeit
idézik.

Művészetének mérlegét a
Hanischsal egykorú kismeste-
rekkel összevetve vonta meg
Korhecz Papp Zsuzsanna. A Bács-
kában is megfordult, utolsó budai
Falkoner (József Ferenc), vagy
Mertz János és a pesti Schoefft
József mellett további párhuz-
ma lehet a Dunántúlon a sop-
roni ifjabb Dorffmaister István
freskó- és oltárképfestő, Észak-
kelet-Magyarországon pedig a
történetesen szintén prágai festő-
dinasztiából származó Farenson
Ferenc munkássága. Valamennyien
egy átmeneti kor és művé-
szi elbizonytalanodás kihívásai-
val szembesültek, és úgy tetszik,
Hanisch ezeket különösebb krí-
zis nélkül, töretlen alkotókedvvel
válaszolta meg. ✨

Jávora Anna

Egy főnemesi család felemelkedése és bukása az Anjou-korban

Dura Hardi: Drugeti. Povest o usponu i padu porodice pratilaca Anžujskih kraljeva.
Filozofski fakultet u Novom Sadu. Novi Sad, 2012, 480 oldal

Dura Hardi az Újvidéki Egyetem Történelemtudományi Karának docense. Az általa kutatott témák a Kijevi Rusz, az orosz területek és Európa kapcsolatai a középkorban, a vajdasági ruszinok története, valamint az Anjou-kori Magyarország nemesi családjainak a története. A szerb nyelvű monográfia ez utóbbi témával foglalkozik: a Druget család három generációjának a történetét ismerteti és elemzi, a korszak magyarországi és európai politikai és társadalmi viszonyainak kontextusába helyezve. A kötet alapját a szerző 2009-ben megvédett doktori disszertációja (Porodica Druget u srednjem veku), illetve ehhez a témához kapcsolódó több korábbi résztanulmánya képezi.

Az első fejezet Károly Róbert (1301–1342), illetve kísérete, köztük Druget Fülöp Magyarországra érkezésének a körülményeit ismerteti, nagy hangsúlyt fektetve az előzményekre, az utazás előkészületeire, valamint az utolsó Árpádok alatt kialakult magyarországi bel- és külpolitikai helyzetre, az országban fennálló hatalmi viszonyokra. Ebben a részben kap helyet az Árpád-ház nyugat- és közép-európai

dinasztikus kapcsolatainak a bemutatása is.

A második fejezet a család történetének legkorábbi ismert, dél-itáliai szakaszát tárgyalja. A Drugetek legelőször a 13. században tűnnek fel az írott forrásokban, a család első ismert tagja Druget Miklós (Nikolaus Druget) volt. I. Károly nápolyi király (1266–1285) kíséretében érkezik a Nápolyi Királyságba, és a század végéig fontos hivatalokat tölt be az uralkodó szolgálatában – királyi ajtonálló 1292-ig, 1272-től a capuai Szt. Erasmustorony őre, és 1274-ben feleségével, Izabellával (Isabella Druget) együtt a trónörökös, a későbbi II. (Sánta) Károly gyermekeinek a nevelője. A szerző feltételezi, hogy a házaspár ezt a tisztséget hosszabb időn keresztül tölthette be. Miklós birtokai Nápoly közelében, a mai Melito di Napoli és Pascorala falvak közelében voltak. A 13. század utolsó előtti évtizedében jelenik meg Druget János (Johannes de Trogect), akinek a Miklóshoz fűződő rokonsági foka egyelőre tisztázatlan – vagy a fia, vagy pedig a testvére lehetett, azonban ez utóbbi tűnik valószínűbbnek. Neki három gyermeke volt: János, Fülöp és Matild. Matild a 14. század ele-

jén eltűnik az írott forrásokból, a két fiú élete azonban szorosan kötődik majd a középkori Magyar Királyság történetéhez, ugyanis később mindketten Magyarország nádorai lettek. Az apjuk, Druget János az 1290-es évek elején hunyt el, a három gyermek Druget Miklós gyámsága alá került, aki – mivel nem volt utóda – őket tette meg örököséivé. A szerző szerint, amennyiben Miklós és felesége voltak a nápolyi királyi család gyermekeinek az őrzői és nevelői, akkor János gyermekei együtt nevelkedhettek Carobertoval, a későbbi magyar királlyal, valamint két lánytestvérével, Klemencia és Beatrix hercegnőkkel. Fülöp Caroberto kíséretében Magyarországra jött, míg az ifjabb János Klemencia hercegnőt kísérte el Franciaországba, amikor férjhez adták X. (Civakodó) Lajos királyhoz (1314–1316). Druget Miklós a 13. század utolsó éveiben hunyhatott el.

A történetírásban sokáig kérdéses volt, hogy a család francia vagy dél-itáliai eredetű-e. Erre vonatkozó írott forrás ugyan nem maradt fenn, azonban a szerző mindenképpen francia eredetűnek tartja őket, amit több érveléssel is alátámaszt – a dél-itáliai forrásokban azután

jelennek meg, hogy az Anjouk a Hohenstaufoktól elfoglalták a Nápolyi Királyság és Szicília területét, a királyság várainak várnagyai ebben az időszakban mind franciák voltak (capuai Szt. Erasmus-torony), ők őrizték a trónörökös gyermekeit stb.

A kötet négy fejezete foglalkozik Druget Fülöp (†1327) személyével és pályafutásával, valamint ehhez kapcsolódva a 14. század első negyedének magyarországi eseményeivel. Károly Róbert (Caroberto) kíséretében még gyerekként érkezett Magyarországra, és részt vett a fiatal király harcaiban, amelyet az ország feletti hatalomért vívott. A monográfia részletesen ismerteti a többi trónkövetelő és tartományurak elleni hadjáratokat. Fülöp pályájának felfelé ívelése 1315-ben kezdődött, amikor a király kinevezte szepesi ispánnak és várnagynak. 1317-től ezek mellé még megkapta az újvári ispánságot is. A király hűséges emberének az volt a feladata, hogy biztosítsa és megerősítse Károly Róbert hatalmát az északi országrészen. E célból még ugyanebben az évben önállóan vezetett hadjáratot Petenye fia Péter ellen, majd három évvel később, 1320-ban Csák Máté ellen. A tartományurak elleni harcok befejeztével 1322–1323-ban a királyné tárnokmestere, majd 1323 januárjától Magyarország nádora és a kunok bírja lett. Ebben az évben Horvátország területén vezetett hadjáratot. Ő kormányozta Torna, Gömör, Borsod és Heves megyéket is, azok királyi váraival együtt, amelyeknek várnagyait ő

maga nevezte ki – ez utóbbi tisztségeket familiárisai töltötték be. A kötetben részletesen bemutatásra kerül Fülöp nádori tevékenysége, a királyhoz és a többi magyar főúrhoz fűződő viszonya és familiárisainak kiterjedt hálózata. Halála után, mivel nem volt fiúörökös, bátyja János örökölte meg a birtokait és honorjait, a familiárisaival és a nádori tisztséggel együtt.

Három fejezet foglalkozik Fülöp idősebb testvére, János és családja történetével és karrierjével. Druget Miklós halála és Fülöp Magyarországra érkezése után a család egyetlen Dél-Itáliában maradt férfi tagja János volt, akit 1299-ben beiktattak a nápolyi családi hűbértokba. Ettől kezdve az életpályája folyamatosan nyomon követhető. Először (Bölcs) Róbert (1309–1343) nápolyi király szolgálatában állt, majd 1315-től feleségével, Paska de Bononensivel együtt Magyarországi Klemencia (1293–1328) franciaországi kíséretéhez tartozott. 1317 és 1322 között II. (Tarantói) Fülöp címzetes konstantinápolyi latin császár (1313–1331) szolgálatában állt, míg végül, öccse halála után Magyarországra költözött, megörökölte annak birtokait és tisztségeit, amelyeket ő is a haláláig viselt (1334). Három fia közül a legidősebb, Vilmos követte a nádori tisztségben, aki a király adományai révén az ország leggazdagabb földesura lett. Vilmos testvérei Miklós és János voltak.

A család töretlenül felfelé ívelő karrierjét Károly Róbert, majd két hónappal később Druget Vilmos hirtelen bekövetkező halála sza-

kította meg. A szerző feltételezi, hogy ekkor két nagyobb, egymással szemben álló klikk lehetett az udvarban: az egyik Erzsébet királyné és lengyel kísérete, míg a másik a fia, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) és francia alattvalói – ezek közül az előbbi került ki győztesen. Mivel Vilmosnak és feleségének, Follia Máriának nem voltak utódai, örökösül egyik testvérét, Miklóst nevezte meg (még 1330-ban), azonban a fiatal király Erzsébet anyakirályné és Szécsényi Tamás erdélyi vajda kezdeményezésére mindent elkobzott tőle. Külön fejezet szól Follia Mária további sorsáról, aki a férje halála után is – úgy tűnik – jó viszonyban maradt az özvegy királynéval, akit itáliai útjára is elkísért, és az ottani birtokügyeivel is foglalkozott. 1358-ban szerepelt utoljára a forrásokban.

Az utolsó fejezet a családnak az udvarba és a politikába való visszatéréséről szól – a szerző ezt I. (Nagy) Lajos király itáliai hadjáratához köti, amelyben Druget Miklós is részt vett, és ahol a király Salerno helytartójának tette meg. Miklóstól származott a család gerényi, míg öccsétől, a legifjabb Jánostól a család homonnai ága.

A kötethez egy bőséges forrás- és irodalomjegyzék is tartozik, valamint egy családfa, egy térkép a család tagjainak honorjairól, és néhány kapcsolódó pecsét és oklevél fényképe. Ezeken kívül részletes névmutató, valamint egy több mint húsz oldalas angol nyelvű összefoglaló is megtalálható benne. ❁

Berta Adrián

Illés próféta kultusza Temerinben

Csorba Béla, Temerin

Bálint Sándor, a magyar szakrális néprajz klasszikusa Illés próféta kultuszát az Árpád-korig vezeti vissza, és vallásos népeletünk bizánci jellegű örökségének tartja. Napjainkban az ószövetségi próféta tisztelete sajátos módon a római katolikus felekezetű temerini magyar közösség körében a legerőteljesebb. Bizonyos, hogy Illés napja 1853-tól fogadalmi ünnepnek és dologtilalmi napnak számít, s valószínű, hogy ez utóbbi mozzanat még ennél is régebbi eredetű, amit e naphoz (július 20-ához), illetve Illés próféta tiszteletéhez fűződő hiedelemmondák támasztanak alá, amelyek másfelől összefüggnek a nyár e szakaszában a kánikulát felváltó viharos időjárás-változásokkal. A hagyomány szerint az 1848-as tűzvész (Stratimirović porig égette a települést), az 1851. évi dögvész, mely az állatállományt pusztította el, az 1852. évi szárazság, majd az 1853-ban Illés-napján órákig tartó jégverés, mely nincstelenné tette Temerint, arra figyelmeztette a község lakóit, hogy e jelenségeket az égiek büntetésének tekintsék, és Illés prófétát kíséreljék meg kiengesztelni. Egy helyi hiedelemmonda szerint Illés gyakran elfelejti, hogy mikor van a neve napja, és ilyenkor Jézus-hoz fordul tanácsért. „Vót, hogy hát nem mondta meg neki. Vót, hogy aszonta, hát most már emút. De néha eltalálta pont azokat a napokat Illés, akkor megjelent irtó nagy viharral, szél[lel].” Ezen a napon tilos volt a határban dolgozni, de tilos volt az asszonyoknak mosni is. Több hiedelemtörténet szól arról is, hogy aki nem tartotta be az Illés-napi munkatilalmat, azt igen gyorsan baj érte:

Felvonulók (1930-as évek)

kárt tett gabonájában a vihar, villám csapott a házába, dögvész pusztította el baromfiát. Az Illés-napi viharok megállítására a temeriniek a Szőregre vezető Ókéri út és az egykori Szenttamási országút találkozásánál keresztet állítottak. E napon hagyományosan ünnepi körmenetet és szentmisét tartottak. Utóbbira egy korabeli adat szerint 1910-ben – ebből arra lehet következtetni, hogy talán korábban is – a szabad ég alatt került sor.

Trianon után az Illés-nap hagyománya egy időre elhalványodott, s csak a harmincas években elevenedett meg újra, nagy, látványos körmenetekkel, szabadtéri, vagy ahogy akkor mondták, tábori misével, egész napos sportrendezvényekkel, hagyományos játékokkal s erőpróbákkal, esti színházi bemutatóval és népiünnepellyel.

A II. világháború utáni években mind az Illés-napi utcai körmenet, mind pedig a népiünnepély-jelleg megszűnt, az új hatalomtartók szemében mindez túlzottan is kötődött az egyházhoz és a magyarsághoz. Egyetlen kísérlet történt felújítására – tegyük hozzá, erős

állami és kommunista párti felügyelettel –, méghozzá 1946-ban, amikor afféle kisebbségpolitikai kirakatként a párizsi béketárgyalások árnyékában azt lett volna hivatva bizonyítani, hogy a magyar kisebbség helyzete Jugoszláviában gyökeresen megjavult. Egy évvel később Illés próféta kultusza ismét visszaszorult a templom falai és a Szent Rozália plébánia hársfái alá. Változás a kommunizmus általános kelet-európai megrendülésével párhuzamosan kialakult szerbiai többpártrendszer követően állt be: 1991. július 20-án a történelmi VMDK szervezett a községházán ünnepi ülést, majd a következő években vállalkozó szellemű polgárok – Majoros Pál és Samu István – ismét megszervezték az ünnepélyes utcai felvonulást is. A helyi egyházközségben kívül hamarosan bekapcsolódott a szervezésbe a temerini községi önkormányzat, a helyi közösség, valamint mindazok a civil szervezetek és művelődési egyesületek, amelyek elkötelezettnek érzik magukat a magyarság identitásának megőrzéséért folyó küzdelemben. ✻

Az oroszlámosi középkori romok és temető

Ricz Péter, Szabadka

Az oroszlámosi templomrom(ok) Vajdaság azon kevés középkori építészeti emlékeihez tartozik(nak), mely(ek)nek pontos helyét maradéktalanul be tudjuk azonosítani. Igaz, nem a mai Oroszlámos (Banatsko Arandjelovo) nevű településen, hanem az attól néhány kilométerre keletre fekvő Majdán falucska Klisza (Klisa) nevű részén, egy kisebb magaslaton, a susányi dombok egyikén. A mai Majdánt (török jelentése: vásár, piac, sokadalom) 1773-ban a Habsburg kincstár telepítette be szegedi dohánykertészekkel, akik még viszonylag jó állapotú romjaiban láthatták a számukra csak „török templomot” jelentő egykori bazilita monostor maradványait.

Az Anka-dombnak nevezett rész ma régészeti lelőhely. Itt volt egykoron a Tisza-Maros köze, illetve a Csanád nemzetség központja, egyben temetkezési helye, ugyanis Csanád ispán, a későbbi Csanád vármegye névadója, 1030 előtt itt alapított monostort.

A település minden valószínűség szerint egykori (XI-XII. századi) templomának kapuját őrző kőoroszlánokról kapta nevét. Napjainkban erről a pontról kitűnő rálátás nyílik a szerb (Rábé), magyar (Kübekháza), román (Beba, vagy Obéba) hármas határra. Bizarr dolognak tűnik mai fejvel, közel ezer év távlatában elgondolkodni azon, vajon mit is hittek volna az egykori templomalapítók, ha valaki akkortájt egy ilyen helyzettel szembesíti őket. Három ország határa a közvetlen szomszédságban? Egész biztosan bolondnak, vagy még rosszabb, egyenesen a sátán küldöttjének tekintették volna az illetőt, akire az akkori bevett szokásokat tekintve, minden kétséget kizáróan a legszörnyűbb kínok és csonkítások (pl. megvakítás) vártak volna. A történelem már csak ilyen, néha ember-telenül kegyetlen tud lenni.

A templom keletkezéséről egy igen megbízhatónak mondható forrás tanúskodik, mégpedig Gellért püspök nagy legendája, amely az oroszlámosi monostor eredetéről szól. Ajtony nagyúr (a délvidéki területek birtokosának)

országáról, a keleti kereszténység térhódításáról és a XI. század elején bekövetkezett nagy fordulatról (István király elkötelezettségéről a katolicizmus iránt) tudósítja az utókort. Ennek alapján állíthatjuk, hogy valamikor az 1020-as évek táján István király hadvezére, Csanád, a Nagyósz melletti csatában vereséget mért Ajtony nagyúr seregére, és ennek tiszteletére (fogadalomból) felépítette a Szent Györgyről elnevezett oroszlámosi monostort. A bizánci katonaszent, állítólag a csata előtti éjjelen oroszlán képében jelent meg Csanád álmában, és megmutatta neki a győzelemhez vezető utat. A névlegendának más változata(i) is van(nak).

Annál inkább fontos az, hogy a monostor a bazilitákhoz tartozott – mivel a keleti (konstantinápolyi) egyházban ez volt az egyedüli szerzetesrend –, feltehetőleg egészen a tatárjárásig (1241/42), illetve a kunok lázadásáig, amikor az általuk felperzselt egyházi központot a bencések vették át, majd felújították azt. Sőt a XIV. században kisebb várszerű erőddel megerősítették. Minden bizonnyal egy lakótornyos udvarházzal lehetett szó, melyek abban az időben a Délvidéken igen divatosak voltak.

Ezt a templomot az északnak terjeszkedő Oszmán Birodalom csapatai 1551-ben elfoglalták, és innentől sorra ismeretlen, egészen a XIX. századig, amikor a „sejtelmes romokra” ismét felfigyelnek. A kor szellemével összhangban Oroszlámossal mind többen foglalkoznak. Ezek közül a legkiemelkedőbb Reizinger János, a szegedi múzeum igazgatója volt, aki az első régészetinek mondható kutatásokat végezte Majdán délkeleti partoldalán. Kivétel nélkül mindegyik XIX. századi kutató egy teljesen szétdőlt (felrobbantott) romterületről tesz említést, ahonnan folyamatosan bányásszák az építőanyagot a környező falvak lakosai, illetve birtokosai.

Sajnos a délvidéki építészeti emlékek maradványainak szinte mindegyikére vonatkozik a fenti megállapítás, mivel a XVIII-XIX. század folyamán be- vagy visszatelepülő őseink ezekben a romokban a gyűlölt török világ maradványait

vélték felfedezni. Ennek okán bocsánatos bűn volt azokat pusztítani, amit az aktuális hatalom, illetve egyes befolyással bíró nagybirtokosok önös anyagi érdekéből csak még tovább fokoztak.

A Vasútállomás lelőhelyen, a monostor szolgáló népeinek temetőjében 10-11. századi sírokat találtak, valamint kora Árpád-kori női ékszereket, Salamon és I. Szent László pénzérméit.

A szakszerű régészeti feltárások az egykori monostor területén 1996-ban kezdődtek, és kisebb-nagyobb megszakításokkal a mai napig tartanak. Ez idáig három szakrális objektum alapjai kerültek napvilágra. Egy kisebb és egy nagyobb méretű román kori (minden jel szerint a tatárjárást követően elpusztított, illetve újjáépített) templom, valamint egy harmadik, kisebb méretű gótikus objektum. Az épületek egyes részeit a már meglévő temetőre, azaz sírokra emelték, melyekből eddig több mint ötszázat tártak fel a szakemberek. Az ásatásokat a Szabadkai Községi Műemlékvédelmi Intézet munkatársa, Zvonimir Nedeljković vezeti, míg állandó jellegű munkatársként Nebojša Stanojev régész (Vajdasági Múzeum, Újvidék), Snežana Stanimirov Grčki régész (Törökkanizsai Múvelődési Központ) és Neda Dimovski antropológus (Szabadkai Városi Múzeum) vesznek részt a munkálatokban. A nevek felsorolásából kitűnik, hogy magyar ajkú szakember nincs foglalkoztatva ebben a kiemelkedőnek tekinthető feltárásban, sem Szerbia (Vajdaság), sem az anyaország részéről, ami véleményünk szerint komoly mulasztásnak számít. ✿

Irodalom

Dimovski, Neda: O.Z.B. na lokacijama sa srednjovekovnog nalazišta manastirije Majdan. *Glasnik A.D. Srbije* 47. Niš 2012

Kalapis Zoltán: *Történelem a föld alatt*. Forum, Újvidék, 1995

Magyar szemmel, Délvidék – a Vajdaság és Belgrád, Bácska, Bánság, Szerémség és az Al-Duna. Budapest, 2010

Nedeljković, Zvonimir – Stanojev, Nebojša: *Manastirište Majdan. Arheološki pregled* 4. Beograd, 2008